

Міністерство освіти і науки України

Одеська національна академія зв'язку ім. О. С. Попова

Кафедра філософії та історії України

Ворніков Віктор Іванович

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Курс лекцій
Програма та плани семінарських занять

Одеса – 2015

ББК 87.3
УДК 1(091)

Рецензенти:

Борінштейн Є. Р., д.філос.н, проф., зав. кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського»;

Цибра М. Ф., д.філос.н, проф. кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського».

Ворніков В. І. Історія філософії: курс лекцій / Ворніков В. І. – Одеса: ОНАЗ ім. О. С. Попова, 2015. – 152 с.

В курсі лекцій з історії філософії містить програму дисципліни, плани семінарів та лекцій, лекційний матеріал, теми рефератів, питання та тести для контролю і перевірки знань студентів. Розраховано на студентів, аспірантів та усіх, хто цікавиться історією філософії.

Ухвалено та рекомендовано до друку
на засіданні кафедри філософії та історії
України ОНАЗ ім. О. С. Попова.
Протокол № 3 від 27. 10. 2014 р.

Затверджено
методичною радою академії зв'язку.
Протокол № 3 від 24. 03.

ББК 87.3
УДК 1(091)

© Ворніков В. І., 2015

ЗМІСТ

I. Програма курсу « Історія філософії». Тематичний план курсу.	4
II. Тематика, плани лекцій та семінарських занять, тексти лекцій, література до теми, теми рефератів до теми.	6
Модуль 1. Історія виникнення і становлення філософської думки.	6
Лекція 1. Історія філософії як наука.	6
Лекція 2. Філософія Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю.	20
Лекція 3. Матеріалістичні та ідеалістичні погляди Стародавньої Греції та Риму	36
Лекція 4. Особливості філософського вчення Середніх віків.	54
Лекція 5. Філософія епохи Відродження.	65
Лекція 6. Європейська філософія Нового часу. Філософські погляди Р. Декарта, Т. Гоббса, Ф. Бекона.	72
Лекція 7. Філософські погляди Французького Просвітництва.	83
Модуль 2. Історичні засади класичної європейської філософії.	88
Лекція 8. Німецька класична філософія. Філософські системи І. Канта, Г. Гегеля.	88
Лекція 9. Антропологічні погляди Л. Фейєрбаха. Виникнення марксизму.	98
Лекція 10. Розвиток філософської думки в Україні.	102
Лекція 11. Філософія Києво-Могилянської академії. Філософія Г. Сковороди та П. Юркевича.	110
Лекція 12. Російська філософія.	115
Лекція 13. Основні течії сучасної Західної філософії.	119
Лекція 14. Тенденції розвитку філософської думки XX – XXI століття. ..	130
III. Питання з курсу “Історія філософії ” для повторення.	139
IV. Тематика рефератів, доповідей та письмових робіт.	142
V. Тести з історії філософії.	143
VI. Список термінів.	145
VII. Список рекомендованої літератури.	154

І. ПРОГРАМА КУРСУ « ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ»

Тематичний план курсу

Модуль 1. Історія виникнення і становлення філософської думки

№ з/п	Назва теми	Лекції	Семінари
1	Тема 1. Історія філософії як науки	2	2
2	Тема 2. Філософія Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю	2	2
3	Тема 3. Матеріалістичні та ідеалістичні погляди Стародавньої Греції та Риму	2	2
4	Тема 4. Особливості філософського вчення Середніх віків	2	2
5	Тема 5. Філософія епохи Відродження	2	2
6	Тема 6. Європейська філософія Нового часу. Філософські погляди Р. Декарта, Т. Гоббса, Ф. Бекона	2	2
7	Тема 7. Філософські погляди Французького Просвітництва	2	2
	Всього:	14	14

Модуль 2. Історичні засади класичної європейської філософії

№ з/п	Назва теми	Лекції	Семінари
8	Тема 8. Німецька класична філософія. Філософські системи І. Канта, Г. Гегеля	2	2
9	Тема 9. Антропологічні погляди Л. Фейєрбаха. Виникнення марксизму	2	2
10	Тема 10. Розвиток філософської думки в Україні	2	2
11	Тема 11. Філософія Києво-Могилянської академії. Філософія Г. Сковороди та П. Юркевича	2	2
12	Тема 12. Російська філософія	2	2
13	Тема 13. Основні течії сучасної Західної філософії	2	2
14	Тема 14. Тенденції розвитку філософської думки XX – XXI століття	2	2
	Всього:	14	14

1. Мета та завдання навчальної дисципліни

1.1. Метою викладання навчальної дисципліни “Історія філософії” є ознайомити студентів із різноманітною історико-філософською спадщиною людства, а також навчити їх спостерігати історичні явища і процеси у їх взаємозв’язку та взаємозалежності, набутти умінь використовувати знання історичної філософської думки минулого як засобу пізнання і переосмислення сучасної дійсності.

1.2. Основними завданнями вивчення дисципліни “Історія філософії” є розкрити загальні історичні засади філософії, визначити передумови її виникнення, виявити логіку її розвитку та основних законів розгортання в історичному просторі; розкрити зміст та сенс історико-філософського процесу як об'єктивного розвитку філософії; надати цілісне уявлення про особливості змісту та проблематики філософського знання, із розкриттям його основних понять та категорій; формувати навички творчо-філософського мислення, набуття вміння доводити та відстоювати свою особистісну філософічну думку; сприяти становленню світоглядних, духовно-моральних цінностей, гуманізації студентів як особистостей.

Міждисциплінарні зв'язки: філософія, соціальна філософія, соціологія, політологія, етика, естетика, культурологія та інші.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні:

знати: базові уявлення про історичні витоки філософії, що сприяють розвитку загальної культури й соціалізації особистості; основні історичні етапи розвитку і становлення філософії; основні філософські поняття і категорії та загальнонаукові методи; структуру філософських знань; основні течії та напрями в історії філософії; закономірності розвитку філософії історії, економіки й права; розуміти причинно-наслідкові зв'язки розвитку філософської думки у суспільстві минулого і сучасності.

вміти: практично виявляти і розуміти основні історико-філософські ідеї; змістовно аналізувати основні напрями та течії філософії; основні філософські поняття і категорії; розкривати соціально-історичну сутність явищ та процесів людського буття; застосовувати набуті знання у професійній і соціальній діяльності; самостійно оцінювати та узагальнювати опрацьований матеріал, користуватися різноманітними джерелами інформації, робити висновки, приймати соціально-активні рішення на засадах вивчення історії філософії.

2. Організаційно-методичні вказівки:

Предметом вивчення навчальної дисципліни є складний процес історичного формування та розвитку, становлення основних філософських ідей, концепцій минулого та сучасності.

У підготовці бакалавра дисципліна займає одне з головних місць, тому що на кожному етапі свого розвитку людство постійно звертається до попереднього досвіду, щоб черпати з нього філософську мудрість, зрозуміти закономірності розвитку і становлення філософської думки у суспільстві, причини виникнення тих чи інших соціальних та духовних процесів. А цей досвід найкраще висвітлює історія філософії. Вона забезпечує формування і розвиток у студентів наукового погляду на історичний процес становлення філософії і створення філософських ідей і концепцій, ідеалів, заснованих на наукових знаннях та загальнолюдських цінностях, наукових принципах оцінки історичних етапів утвердження людського інтелекту.

II. ТЕМАТИКА, ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ ТА ЛЕКЦІЙ. ТЕКСТИ ЛЕКЦІЙ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО СЕМІНАРІВ

(План лекції та семінару збігається)

Модуль 1. Історія виникнення і становлення філософської думки.

Лекція 1. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ ЯК НАУКИ

- 1.1. Поняття, предмет та завдання курсу "Історія філософії".
- 1.2. Походження та становлення "Історії філософії".
- 1.3. Історія філософії як наука в історії та сучасності.

Виходячи із мети лекції, необхідно скласти уяву про поняття, предмет та завдання курсу "Історія філософії", окреслити коло її проблем. Надати характеристику історії філософії, розкрити засади виникнення та становлення історії філософії як окремої дисципліни. Усвідомити еволюцію поглядів на зміст і сутність історії філософії у контексті культурно-історичних змін у житті людства, значення вивчення історії філософії.

1.1. Поняття, предмет та завдання курсу "Історія філософії"

Вся історія розвитку філософії складається з пошуку відповідей на актуальні, значимі і досить складні питання. Йдеться про питання, які вимагають свого певного рівня вирішення. Такі питання греки називали *проблематичними*. Філософія має проблемний характер, це завжди творчий пошук.

Історія філософії являє собою і певні інтелектуальні зрушення, прозріння й обґрунтування можливого майбутнього. Філософія – один із багатовимірних феноменів людської культури. Вона піднімає абстрактні питання про першооснови буття і пізнання і в той самий час допомагає орієнтуватися в гранично конкретних екзистенційних ситуаціях. Більшість дослідників однастайні в тому, що філософія як цілісний феномен культури є творінням Генія Стародавніх греків (VII-VI ст. до н.е.).

1.1.1. Поняття "Історія філософії"

На сьогодні існує багато понять, що являє собою історія філософії. Так, розуміється наступне. Історія філософії – наука про розвиток філософських знань, боротьбу основних – матеріалістичного й ідеалістичного – напрямів у філософії, становленні та розвитку наукового філософського, діалектичного матеріалістичного світогляду. Історія філософії – розділ філософії, що вивчає історичні типи філософії. В його рамки входять як філософські системи окремих філософів, так і розвиток їхніх поглядів у межах різних філософських шкіл. Історія філософії – філософська дисципліна, предметом якої є процес виникнення і розвитку філософського знання. Історія філософії являє собою теоретичну реконструкцію, інтерпретацію і критичне осмислення цього знання, виявлення внутрішнього зв'язку тощо. Історія філософії – є наука про філософію в її історичному розвитку. Філософська думка ж розвивалася протягом 25 століть, але історичне вивчення її стало науковим лише протягом останнього століття.

У цілому, можливо узагальнити, що історія філософії являє собою: 1) процес розвитку філософії з її зародження у Стародавньому Китаї, Індії, Греції і до сьогодні; 2) частина філософського знання, що виникла ще в давнину, з часом перетворилася на особливу філософську дисципліну, предметом якої є реконструкція, опис, теоретичне осмислення як даного процесу в цілому, так і окремих його етапів і формоутворень.

Теоретичні та методологічні проблеми. Історично дані форми філософії, втілені в унікальній особистісній формі, фактично не "знімаються" подальшим процесом і не зводяться до коротких безособових формул на зразок математичних.

Історія філософії як особлива дисципліна має своїм предметом об'єктивний історичний процес розвитку філософії. До певних закономірностей процесу розвитку відносять наступне:

- народження і розвиток філософії в цілісному контексті цивілізації і культури;

- залежність цього розвитку від характеру тієї чи іншої епохи і зворотний вплив філософії на епоху, її цінності і культуру;

- здатність ідей і цінностей філософії переходити межі часу і соціального простору їхнього народження. Ці закономірності мають своєрідний вигляд, не знімаючи живих антиномій, пронизуючих весь історичний процес розвитку філософії. Народжуючись у первісній єдності з донауковим знанням, філософія потім і відокремлюється від природничої науки у відносно самостійну область знання, і знаходить шляхи до більш міцного союзу з науковим пізнанням.

Починаючи з Нового часу, філософія конституює себе як наука, але в її складі постійно виникають й існують форми знання, свідомо стверджуючи себе на відміну від науки і навіть на протигагу їй. Тому історія філософії як процес відрізняється різноманітністю форм: до них належать і наукові "сцієнтистські" форми, і філософія релігійного типу, і містичні ірраціоналістичні концепції.

В цілому можна визначити, що **предметом вивчення навчальної дисципліни** є складаний процес формування та розвитку філософських ідей, концепцій минулого та сучасності. На кожному етапі свого розвитку людство постійно звертається до попереднього філософського досвіду, щоб брати з нього певні думки для їх переосмислення і подальшого розвитку, зрозуміти закономірності історичного розвитку суспільства, причини виникнення тих чи інших соціальних та духовних процесів. А цей досвід якнайкраще і відтворює історія філософії.

Завдання навчальної дисципліни полягає у викладенні загальних історичних засад філософії, визначенні передумов її виникнення, логіки розвитку та основних законів її розгортання; розкритті змісту історико-філософського процесу як об'єктивного розвитку філософії; наданні цілісної уяви про особливості змісту та проблематики філософського знання, сенсу його основних понять та категорій.

Навчальна дисципліна повинна сприяти формуванню навичок творчого мислення, вміння доводити та відстоювати свою думку, сприяти формуванню світоглядних, духовно-моральних цінностей, гуманізації особистості.

1.2. Походження і становлення "Історії філософії"

За 2,5 тисячі років філософія проходить достатньо важливі етапи свого розвитку. Особливо значимі етапи розвитку філософії вважаються наступні:

- **Антична філософія** - VI ст. до н.е. III н.е.;
- **Середньовічна філософія** - IV-XIV ст.;
- **Філософія Нового часу** - XV-XIX ст.;
- **Сучасна філософія** - XX ст. - XXI ст.

У кожному з чотирьох епох існували особливі філософські думки, що зберігали спадкоємність з філософією минулого, але певною мірою відрізнялись від неї.

1.2.1. Типологізації форм філософії

Існують достатньо суб'єктивні – часткові і загальні типології історії філософії, що спираються на ті чи інші критерії і принципи. Так, Г. Гегель в "Наука логіки" виокремлює у філософії Нового часу "три відношення думки до об'єктивності": 1) "колишня метафізика", яка розглядала думки як основні визначення речей; 2) поділ думки і основних визначень речей (кульмінація – критична філософія І. Канта); 3) філософія "безпосереднього знання", яка намагалася зв'язати думки і визначення речей. При систематизації історії філософії Ф. Тренделенбург запропонував враховувати вирішення проблеми відношення суб'єкта до об'єкта і відповідно виокремлювати матеріалізм й ідеалізм як основні різновиди філософського знання. Ця схема була запозичена

Ф. Енгельсом і згодом стала основою підручників з діалектичного матеріалізму. Але вже В. Дільтей модифікував схему Ф. Тренделенбурга, виокремивши три головні різновиди філософських вчень: натуралізм (Демокріт, Гоббс, Гольбах, всі сенсуалістичні теорії пізнання, релятивізм і скептицизм, матеріалізм як метафізика); ідеалізм свободи (Анаксагор, Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон, Кант, Якобі, Шиллер, Вольтер, Руссо, Бергсон, ряд християнських філософів) і об'єктивний ідеалізм (Елейська школа, Геракліт, Бруно, Спіноза, Шеллінг, Гегель, Шопенгауер). Своєрідну історико-філософську типологію запропонував К. Ясперс в книзі "Великі філософи". З його точки зору, історико-філософські класифікації повинні будуватися не навколо окремих проблем і методів, а взяти за основу тісно пов'язані між собою, з самим життям особливості філософствування. К. Ясперс насамперед виокремлює групу мислителів, що значно вплинули на людство – це Сократ, Будда, Конфуцій, Ісус. Їх думки тісно пов'язані з їх життєвим діянням. Не важливо, вважає К. Ясперс, чи були вони філософами у власному розумінні слова, але без них філософія не є філософією. Друга група – саме "великі філософи", що поділяються на чотири підгрупи: а) мислителі типу Платона, Августина, Канта, чий вплив - в силі їх ідей та творів; б) метафізики – Парменід, Геракліт, Плотін, Спіноза; "Конструктивні голови" – Гоббс, Лейбніц, Фіхте; в) творці філософських систем – Аристотель, Фома Аквінський, Гегель – "заперечники", "радикальні винахідники" - Декарт, Юм, Паскаль, К'єркегор, Ніцше. До третьої групи мислителів-філософів К. Ясперс відносить тих, чий роз-

думи звернені до життя і поезії: грецькі трагіки, Данте, Шекспір, Гете, Гельдерлін, Достоевський та інші.

У цілому, можливо виявити, що узагальнені типології історії філософії будуються на підставі наступного: а) згідно з часовим членуванням історії: антична, середньовічна філософія, філософія Нового часу та сучасності; б) згідно з регіональним (а всередині нього – національним) членуванням: європейська, східна (індійська, китайська, арабська тощо) філософія.

1.2.2. Історія філософії як особлива область дослідження

Історія філософії як область дослідження зароджується разом із самою філософією і втілюється вже в перших роздумах стародавніх мислителів про своїх попередників. До Платона й Аристотеля "історико-філософські" дослідження не були ні широкими, ні скільки-небудь впорядкованими. В діалогах Платона роздуми про філософів минулого відігравали ще допоміжну роль. Та й у Аристотеля, якого вважають одним із перших істориків філософії, екскурси в історію думки ("Метафізика"), при всій їх безпрецедентності до давнини систематизації, не були ще самостійною історією філософії. Твори Платона й Аристотеля містять критичний аналіз вчень їх попередників, підпорядковані, насамперед, завданню викладу власної філософії.

Історію філософії як предмет уваги можливо віднести до часу появи спеціальних історико-філософських творів, першим з яких вважається робота Діогена Лаертського (1-ша пол. III ст.) "Про життя, вчення і вислови знаменитих філософів" в 10 книгах, що містить безліч емпіричних даних про античну філософію, але позбавлена теоретичних, концептуальних рефлексій; це характерно і для інших історіографів стародавньої філософії – Секста Емпірика, Цицерона, Тертуліана, Стобея та інших. Твори Діогена Лаертського і Секста Емпірика являють собою спроби концептуального, з позицій скептицизму, осмислення історії античних філософських вчень. В епоху Середньовіччя історико-філософські дослідження були частково коментарями до творів видатних філософів, частково полемічними, що відображають боротьбу течій у філософії. У середньовічній філософії також ще не склалася історія філософії як самостійна дисципліна. Інтерес до історичного розумового матеріалу був обумовлений повагою середньовічних авторів до "авторитетів" – найбільш відомим мислителям-теологам, а також і до філософів. Проблемі аналогічності текстів приділялося мало уваги, зберігалася значна свобода в інтерпретації та критиці текстів попередників, обумовлена змістовною проблемною стороною справи; при звертанні до історичного матеріалу середньовічні мислителі – за винятком, можливо, Фоми Аквінського – не виявляли схильності до його систематизації; власне історія філософії майже не відокремлювалася від історії теології. В "епоху перекладів" (XII-XIII ст.) вводяться в обіг багато текстів античної та ранньої середньовічної думки.

Розквіт історико-філософського знання припадає на Новий час. При цьому у відношенні до історії філософії у XVII ст. можна виокремити три основні підходи: 1) для Р. Декарта не мають самостійного значення думки минулого; посилення на твори інших авторів нечисленні; позиції попередників викладаються в

граничному узагальненому вигляді. Тай самий стан історії філософії в основних творах І. Канта; 2) головний твір Г. Лейбніца "Нові досліді ..." будується як свого роду антитеза до тез "Досвіду про людське розуміння" Дж. Локка; 3) власне історико-філософські твори стають все більш ґрунтовними, і кількість їх постійно зростає. Ці твори мають яскраво виражений теологічний характер: розвиток філософських вчень до виникнення християнства начебто підпорядковане руху до християнства, а після його виникнення – служінню християнському віровченню. І хоча така ж основна ідея ряду історико-філософських творів XVIII ст., в них присутні й нові моменти, що акцентують "світські" культурно-світоглядні ідеї і вчення; історія філософії починає пов'язуватися з історією людської свідомості і пізнання. Надалі з'явилися систематичні навчальні курси Історії філософії, які, як правило, носили описовий, еkleктичний характер, далекий від теоретичного, концептуального осмислення історико-філософського процесу.

У XVI – XVIII ст. історико-філософські дослідження продовжують бути частиною коментарів до творів видатних філософів минулого, частиною полемічними творами, що відображають позиції різних течій і напрямів у філософії. Поворотним пунктом у становленні історико-філософської науки були «Лекції з історії філософії» Г. Гегеля. Самим значним явищем у низці цих пошуків стала історія філософії Г. Гегеля. Історія філософії у Г. Гегеля – це і сходження по сходинках науковості, і подібно тому, як "спекулятивна логіка в діалектичному сенсі вказує на ідеальні конструкції цієї науки аж до самопізнання ідеї, так і історія філософії виявляє – і теж діалектично – становлення цієї науки в часі". Історія філософії Г. Гегеля значимо вплинула на весь наступний розвиток філософської думки.

Сформувавшись на межі XVIII і XIX ст. і розвинувшись на початку XIX ст., історико-філософські вчення втілилися в роботах Буле, Д. Тідеманн, В. Теннемана, Т. Рікснера, Х. Ріттера, Ф. В. Шеллінга та інших. У цих історико-філософських творах, написаних сучасниками Г. Гегеля, починає впроваджуватися дух історизму, проникає ідея розвитку; формується вимога ретельно дослідити джерела і простежити залежність кожного філософського вчення від попередніх і сучасних йому ідей. Так, В. Теннеман і Д. Тідеманн підкреслювали роль логічних принципів для оцінки історії філософії, а Т. Рікснер вважав, що в кожній філософській системі є зерно вічної істини.

У II-й пол. XIX і в XX ст. історія філософії стає все більш наближеною до систематизованого знання. Посилюється увага до першоджерел, створюється спеціалізована текстологія і герменевтика текстів античної та середньовічної філософії, видаються збірники фрагментів досократиків Г. Дільса, тексти стоїків та ін. Значних успіхів сягає історія середньовічної філософії, зокрема, в роботах Е. Жильсона. Посилюється інтерес до історії Східної філософії (індійської, китайської, арабської), яка з кінця XIX ст. – початку XX ст. століття стає самостійною областю історико-філософського дослідження в роботах П. Дойссена, С. Дасгупта, С. Радхакрішнана, Ф. І. Щербатського, П. Хакера, К. Поттера, М. Мюллера, Дж. Легга, Е. У. Грема, Дж. Нідема, Ю. К. Шуцького та ін. Філософи II-ї пол. XIX ст. переосмислюють теорію історичного філософського процесу Г. Гегеля.

Так, зокрема, В. Дільтей, який значно вплинув на сучасні концепції, стверджував, що історичний філософський процес висловлює субстанціальність, ірраціональність людського життя. Притаманні їй імпульсивність, чуттєвість, суб'єктивність несумісні з закономірним проходженням подій, що мають місце в неживій природі. Філософія, відповідно до цього погляду, є в своїй основі індивідуальним світовідчуттям, а історія філософії може бути правильно зрозуміла лише як анархія філософських систем, кожна з яких інтелектуально відтворює неминуче для даної історичної епохи почуття життя, яке не підлягає оцінці як істинне або помилкове: воно просто існує, як існує саме життя.

Філософія марксизму відрізняється від попередніх філософських вчень і розвивається як наукова філософська система, соціально-науковий світогляд, органічно пов'язаний з соціальним прогресом, суспільною практикою, досягненнями природничих наук. Етапом у розвитку створеного К. Марксом і Ф. Енгельсом наукового філософського світогляду виступає матеріалістична філософія. У своїх дослідженнях **Матеріалістична філософія виділяє низку історичних етапів**, що характеризуються поширенням таких основних видів матеріалізму: початковий, наївний матеріалізм стародавніх мислителів, що відрізнявся стихійно-діалектичним підходом до явищ світу; метафізичний в основному матеріалізм мислителів XVI - XVIII ст. і I-ї пол. XIX ст. (Основи цього матеріалізму проходили в механістичному напрямку, інші ж були пов'язані з "органічним" напрямком); матеріалізм революційної демократії XIX ст.; марксистсько-ленінська, матеріалістична діалектика – докорінно відрізняється від попередніх форм діалектики.

Активно розробляється історія окремих областей філософського знання. Спеціальною областю історії філософії стають текстологія (наукова атрибуція текстів, виявлення точної хронології, оцінка традиційних версій і коментарів), історико-філософська герменевтика, проблематика перекладу філософських текстів з однієї мови на іншу. Характерно, що багато провідних представників найважливіших філософських напрямів у XX ст., а саме В. Віндельбанд, Е. Гуссерль, В. Дільтей, П. Коплстон, Е. Кассіер, Ф. Наторп, Б. Рассел, К. Ясперс та багато інших стали авторами спеціальних і, як правило, фундаментальних історичних філософських творів. У даний час історія філософії – одна з найбільш розгалужених областей філософського знання.

1.3. Історія філософії як наука в історії та сучасності

У ході історії філософської думки людства виникали і удосконалювалися знання про історичний процес розвитку філософії. Уже в ранні періоди історії філософії розвивалися історичні філософські знання, складалися і змінювалися поняття про виникнення і розвиток філософії, про розвиток і боротьбу протилежних філософських напрямів, про спадкоємність філософських ідей та іншого.

1.3.1. Виникнення історико-філософського знання і його розвиток у домарксистський період

Спроби зібрати відомості про знання, накопичені за попередню історію, до яких входять питання світогляду, були здійснені ще народами Стародавнього

Сходу та Єгипту. Більш спеціалізовано по відношенню до філософії це було зроблено у Стародавній Греції Аристотелем, Теофрастом, Діогеном Лаєртським, Секстом Емпіриком, Стобеєм, а в період еллінізму – "Батьками церкви" – Євсевієм Кесарійським, Августином та ін. Філософія Християнської церкви, що утвердилася в Європі, відрізнялася від традицій античної філософії, і протягом кількох століть її історія не розроблялася. Інтерес до історико-філософських проблем виник у арабських вчених, які стали перекладати твори Платона, Аристотеля. Першим великим арабським істориком філософії був Шахрастані (XII ст.). У книзі "Релігійні секти і філософські школи" Шахрастані зробив спробу написати всесвітню історію філософії. Він виклав філософські вчення різних народів – греків, персів, євреїв, арабів та інших – з дотриманням хронології й одночасно поділив філософські вчення на матеріалістичні та теїстичні, намагаючись простежити полеміку між ними. Робота Шахрастані була відома в мусульманському світі і серед вчених Європи, які черпали з неї відомості про філософію Сходу.

Першою власне **історичною філософською роботою середньовічної Європи** став твір **Уолтера Берлі** (1275-1357) "Книга про життя і смерть стародавніх філософів і поетів", написана під впливом творів Діогена Лаєртського. Виклад філософських вчень про давнину розглядався під кутом зору захисту християнства. Книга У. Берлі, що містила значний фактичний матеріал, протягом довгого часу була єдиною працею з історії Античної філософії в Західній Європі. Далі інтерес до історії культури і філософії, особливо античної, проявився в епоху Відродження й у XVII ст., коли у розвитку історії філософії значну роль відігравали Ф. Бекон, Спіноза та інші філософи, поставивши під сумнів основні принципи пануючої тоді схоластичної філософії, і вони розглядали філософську думку минулого вже з нових позицій.

У середині XVII ст. з'явилися спеціальні роботи з історії філософії Г. Фосса "Про філософію і школи філософів" (1658), Т. Стенлі "Історія філософії" (1655-61). Найбільш повне уявлення про методологію історії філософії у середині XVII ст. дає книга Г. Хорна "Історія філософії в семи книгах" (1655). Історія філософії у Г. Хорна починалася від створення світу і зображувалася як всесвітній процес; найважливішою лінією всесвітньої історії філософії виявлялися філософські вчення, що призвели до формування християнської релігійної догматики і теології, а християнська релігія розглядалася як вершина і підсумок розвитку всієї філософії і людської думки. Разом з тим в історію філософії вводився світський елемент, виклад матеріалу прийняв систематичний характер, вперше розглядалася філософія християнської ери: схоластика і нова філософія. Ці самі риси характеризують "Критичну історію філософії від створення світу до нашого часу" (1767) Я. Брукера. Виклад історії філософії давався по висхідній лінії: послідовно викладалися Давньогрецька філософія, філософія еллінізму, періоду формування християнства, рання і пізня схоластика, філософія періоду Відродження і Нового часу.

У середині XVIII ст. в історико-філософській літературі з'являються нові віяння. Французький історик філософії Деланд в "Критичній історії філософії" (1737) зазначав, що в той час як у стародавніх філософія охоплювала теологію,

релігію, почала їх історію, часто юриспруденцію і мораль, то у Новий час філософія торкається точних і природничих наук. Згідно з цим розумінням філософії, Деланд і розглядав історію наук як історію людської свідомості, яка виявляється найбільш зріло у філософії. Завдання історика філософії полягає в тому, щоб показати джерела та нескінченну різноманітність людської думки, а значить необхідно розглядати, яким чином народжуються думки одна після іншої, а найчастіше - одна з іншою. Прагнучи реалізувати ці методологічні установки, Деланд у своєму творі починав історію філософії не з Біблійного періоду (як було прийнято раніше), а з її розвитку в історичних народів і намагався підійти до накопиченого матеріалу критично. Він вважав, що філософія виникла одночасно в усіх народів і що перші філософи були не відлюдниками, а корисними для суспільства людьми - математиками, геометрами, лікарями, астрономами, політичними діячами, законодавцями та ін., а філософствування було для них лише "побічним", "умоглядним" заняттям. У цих положеннях приховувалася думка про те, що предмет філософії виник у лоні конкретних наук, у науковій практиці. У той самий час і в XVIII ст. були метафізичні й скептичні тенденції розгляду історії філософії. Саме у середині XVIII ст. в Англії та Франції оформилася течія, яка черпала з історії філософії докази нікчемності філософської науки. У Франції її яскравим представником був П. Кондильяк (1749). Проте, незважаючи на ці метафізичні і скептичні тенденції, у вивчення філософії та історії філософії привноситься елемент історизму. Цей процес супроводжувався поступовим відділенням історичного філософського знання від християнської догматики. Висувається також думка про зв'язок філософії з історією і наукою, а також з соціальним устроєм суспільства. Всі ці сторони виступають як окремі елементи, внутрішньо один з одним не пов'язані.

У II-й пол. XVIII ст. тенденція історизму в розгляді історії філософії отримала подальший розвиток. Це видно вже у "Загальній історії філософії" І. А. Еберхарда (1788). На його думку, загальна історія філософії повинна бути історією закономірного розвитку пізнання людством загальних властивостей речей. Методологію Еберхарда розробив Буле у своїй Історії філософії (1796 - 1804). Праця Буле пронизана ідеєю розвитку. Він пов'язував розуміння методу історії філософії з предметом філософії як науки про природу людської душі і її ставлення до предметів зовнішнього світу. Історія ж філософії, на його думку, - є прагматичний виклад найважливіших спроб, зроблених видатними мислителями давнини і нового часу для реалізації цієї науки. Мета історії філософії - встановлювати результати філософського розуму взагалі, характеризувати проблеми, висунуті філософією для задоволення теоретичних і практичних потреб, і методи, обрані нею для їх вирішення. Ідеї Буле виражені також У. Теннеманом у книзі "Історія філософії" (1798-1819). У. Теннеман особливо підкреслив думку про те, що історія філософії є історія становлення філософії як науки. Ці думки були розвинені також Ф. Астомом (1778-1841) в його "Нарисі історії філософії" (1807, 1825), Т. Рікснером у його "Посібнику з історії філософії" (1829).

Таким чином, все міцніше утвердилася ідея історизму, розробки якої продовжують Віко, Монтеस्क'є, Вольтер, Гердер і особливо І. Кант, І. Фіхте і

Ф. Шеллінг. Так, І. Фіхте і Ф. Шеллінг прямо застосовують цю ідею до історії філософії. Всі філософські напрями І. Фіхте поділив на "догматизм" і "ідеалізм" (1916). Під догматизмом філософ мав на увазі матеріалізм. Підстави відмінності між догматиком й ідеалістом І. Фіхте бачив у "відмінності їх інтересів". Положення про зв'язок філософських поглядів з інтересами людей не отримало у І. Фіхте належного розвитку. Суб'єктивно-ідеалістична точка зору завадила йому стати на основи пізнання конкретних історичних фактів. У Ф. Шеллінга принцип історизму стосовно історії філософії отримав розробку в лекціях з історії філософії (ці лекції були прочитані Ф. Шеллінгом в 1827 р. під назвою "До історії нової філософії", 1902). Історія філософії в її основних формах розглядалася Ф. Шеллінгом як історія розвитку системи необхідності, і отже, він вважав історико-філософський процес закономірним. Але в той самий час він стверджував, що його власна система є вища й остаточна істина, а вся історія філософії – лише підготовка його системи.

Найбільш ґрунтовну розробку в домарксистський період Історія філософії отримує у Г. Гегеля. У "Феноменології духу", в "Енциклопедії філософських наук", особливо в "Лекціях з історії філософії" Г. Гегель сформулював основний принцип свого підходу до Історії філософії. Він дав критичний аналіз історико-філософських праць своїх попередників і старших сучасників: Стенлі, Брукнера, Тідемана, Буле, Теннемана, Аста, Рікснера, мовчазно приймаючи деякі їх методологічні принципи. Для об'єктивного ідеаліста Г. Гегеля Абсолютна ідея "... є єдиний предмет і зміст філософії". Оскільки Абстрактна ідея існує в різних природних і духовних формах і складає їх основу, то завдання філософії полягає в тому, щоб пізнати Абсолютну ідею в її різних формаціях. Розглядаючи питання про поняття "Історії філософії", Г. Гегель відзначав наявність у цьому понятті суперечності: "філософія прагне пізнати істину, тобто щось незмінне, а історія дає нам зображення низки минулих образів пізнання". З метою вирішення цієї суперечності Г. Гегель вводив поняття розвитку і поняття конкретного. Розвиток є рух від потенційного стану до актуального; конкретне – "єдність розрізненого", "єдність різних визначень". З розгляду понять "розвиток" і "конкретне" Г. Гегель робив такі висновки щодо Історії філософії:

1) "... Історія філософії є за своєю суттю внутрішньо необхідний, послідовно поступальний рух ...". Отже, історія філософії є закономірний процес розвитку..., а не простий перелік різних думок. Усі філософські системи з необхідністю внутрішньо пов'язані.

2) "... Послідовність систем філософії в історії та ж сама, що і послідовність у виведенні логічних визначень ідеї". Отже, історичне і логічне являють собою єдність. У цій єдності примат, з точки зору Г. Гегеля, належить логічному.

3) Кожна філософська система з необхідністю існувала і продовжує і необхідно існувати; отже, жодна з них не зникла, а всі вони збереглися у філософії як моменти єдиного цілого. Спростовуються не принципи цієї філософії, а лише припущення, що даний принцип є остаточним і абстрактно визначеним. Історія філософії хоча і є історія, але вона має справу не з тим, що вже минуло, а з тим, що вічне й неминуче, тобто з істиною. Кожна філософська система містить у собі момент Абсолютного. Історія філософії тому є прогресуючий розвиток істини.

4) Кожна філософська система є лише особливе визначення Абсолютного і тому не містить повної істини. Отже, кожна система належить своєму часу.

5) Філософія, будучи "думкою своєї епохи", органічно пов'язана з політичною історією, державним устроєм, релігією, історією даного народу. Вона є однією стороною народного духу. Оскільки всі історичні сторони народного духу зазнають змін, то і до історії філософії необхідно підходити історично. При конкретному підході до філософських систем Г. Гегель намагався простежити історію діалектики (що розуміється, звичайно, ідеалістично). Історія філософії для нього – це насамперед історія ідеалістичної діалектики.

Для матеріалістичного погляду на історію філософії багато зробив Л. Фейєрбах, хоча його праці з Історії філософії ("Історія нової філософії від Бекона до Спінози", "Лейбніц", "П. Бейлі") були ним написані тоді, коли він перебував ще під сильним впливом Г. Гегеля і стояв на ідеалістичних позиціях. Розглядаючи філософські погляди Ф. Бекона, Т. Гоббса, Р. Декарта і Спінози, Л. Фейєрбах показував, як філософія поступово відокремлюється від теології. Саме цей кут зору надавав його праці цілісність і дав філософу можливість розглянути історико-філософський процес як закономірний рух. Великі заслуги Л. Фейєрбаха в аналізі історії розвитку німецького ідеалізму. Починаючи з роботи "До критики гегелівської філософії" (де він виступав вже як матеріаліст), Л. Фейєрбах простежує еволюцію німецької філософії (І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг і Г. Гегель). Він розкривав гносеологічні корені німецького ідеалізму, вказував на тісний зв'язок між ідеалізмом і теологією. Гегелівську філософію Л. Фейєрбах називав "раціональною теологією".

1.3.2. Марксистська історія філософії

Марксистська історія філософії як наука виникла у середині XIX ст. з появою марксизму, діалектичного та історичного матеріалізму, який дав наукове пояснення походження і розвитку всіх форм суспільної свідомості, у тому числі й філософії. Діалектичний матеріалізм вважає предметом Історії філософії як науки виникнення і розвитку філософської думки людства на різних етапах його історії, історію вчень про загальні закони буття і мислення і, насамперед, історію формування, розвитку і взаємної боротьби основних філософських напрямків – матеріалізму та ідеалізму і тісно пов'язану з нею історію становлення, розвитку та взаємної боротьби діалектики і метафізики. Основні принципи наукового дослідження Історії філософії були сформульовані К. Марксом і Ф. Енгельсом у їхніх працях "Німецька ідеологія", "Святе сімейство", в тезах К. Маркса про Л. Фейєрбаха і в його творах "Убогість філософії" і "До критики політичної економії", в роботах Ф. Енгельса "Анти-Дюрінг", Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії", в листах про історичний матеріалізм та ін.

Отже, виходячи з принципів діалектичного та історичного матеріалізму, марксистська історія філософії виокремлює такі основні періоди в розвитку філософії, що визначаються в кінцевому рахунку зміною способів виробництва: філософія в рабовласницькому суспільстві, філософія у феодальному суспільстві, філософія в епоху переходу від феодалізму до капіталізму, філософія в епоху утвердження капіталізму до виникнення пролетарських Револьюційних рухів,

філософія в епоху домонополістичного капіталізму, філософія в епоху імперіалізму до Жовтневої революції, філософія “в епоху революційного переходу від капіталізму до соціалізму, боротьби двох протилежних систем, національно-визвольних революцій, краху імперіалізму” та ін.

У 90-ті рр. В. Віндельбанд створив новий варіант історії філософії – “Історія філософії” (1898). У цій роботі по суті немає моністичної теорії розвитку філософії. В. Віндельбанд пішов шляхом еклектичного комбінування телеологічних, прагматичних, культурно-історичних методів і застосування до попередніх філософських концепцій методу іманентної критики. Методологічний еклектицизм виростає неминуче із заперечення закономірного характеру розвитку філософії. Під впливом В. Віндельбанда деякі історики, філософії. Проте концепція неокантіанства викликала заперечення з боку істориків філософії. У ході критики гегелівської історико-філософської концепції став оформлятися напрямок, який намагався зрозуміти всі рушійні імпульси розвитку філософії з особистості самого філософа. Це “звільнення” гегелівської концепції від “надперсонального” підтексту намітилося у роботах К. Фішера, присвячених дослідженню Історії філософії в Новий час. К. Фішер методологічно виходив з гегелівського “Введення в історію філософії”, проте інтерпретував його однобічно, розглядаючи Історію філософії лише як історію самопізнання (“Вступ до історії нової філософії” – Вип. 1. – М., 1900). Ця методологічна установка К. Фішера спрямовувала істориків філософії акцентувати увагу на окремих філософських системах, до встановлення логіки філософських ідей. Під впливом “Філософії життя” остаточно склалися різні варіанти суб’єктивістського трактування Історії філософії. Так, В. Дільтей в роботах “Введення в науку про дух” (1883), “Сутність філософії”, стверджував, що історію філософії можна зрозуміти, лише виходячи з аналізу психологічних структур останнього суб’єкта історії – людської особистості. Саме з особливостей психологічних структур В. Дільтей і виводив основні типи філософських світоглядів – матеріалістичне (натуралістичне), об’єктивно-ідеалістичне і світогляд ідеалізму волі. Аналогічна точка зору з позицій спіритуалістичної філософії Тейхмюллера відстоюється Шилкарським (В. С. Шилкарський, Типологічний метод в історії філософії. – Т. 1, 1916). Інший прихильник цього напрямку – А. Демпф – виділяє сім типів світогляду (1947). У “Філософській антропології” історія філософії представлена на основі ствердження, що типи світогляду є наслідком психологічної структури особистості, і заперечення можливості досягнення об’єктивної істини у філософії, тому що всі види світогляду є однаково рівноправними, суб’єктивними точками зору.

Інший напрям несе на собі ще більший аспект суб’єктивізму. Його представники – Р. Ейкен (1890), Р. Фалькенберг (“Історія нової філософії ...”, 1894), А. Фулльє (“Історія філософії”, 1901) – висувають думку про те, що “для історика філософії важливо схопити сутність індивідуальності філософа”. Спираючись на ідеї, висловлені Ейкеном, Д. Ейнхорн зробив спробу дати систематизовану розробку нового історико-філософського методу (1919). Ейкен і Ейнхорн вводять поняття “філософської дійсності”, існуючої начебто крім філософа, який прагне проникнути в цю філософську дійсність, і – дати про неї “додатко-

ву інформацію". Відповідно історик філософії повинен стояти на надіндивідуальною точкою зору, що аналізує і коректує за допомогою методу іманентної практики індивідуальності, що існували в історії філософії. Ейнхорн вважає, що цей метод звільняє від суб'єктивізму і служить основою для створення Історії філософії як науки. Однак цей метод не пояснює головного: він розглядає філософію як щось самодостатнє, замкнуте у собі, що стоїть над філософами як "тіло" і не пояснює його походження. Воно начебто вічно передіснує, і це є заперечення Історії філософії. Поряд з цим історія філософії виступає як сума індивідуальних думок філософів про "філософські субстанції". Більш послідовні у даному випадку точки зору Фульє і Фалькенберга, які вважають, що необхідно більше акцентувати увагу не на ідеях філософів, тобто не на надперсональному утриманні їх поглядів, а швидше на "ритмах" їх мислення. Ця точка зору виражена в роботі Томліна "Великі філософи Заходу" (1959). Він вважає, що "великими філософами є ті, для яких імпульс дослідження природи речей перетворився на пристрасть". Томлін розглядає великі системи філософії як свого роду основні частини єдиного музичного твору, що перемежуються інтерпрелюдіями творів дрібних мислителів. Це визнання повної відмови від Історії філософії як науки, можливості встановлення законів її розвитку.

Своє синтетичне вираження історико-філософський суб'єктивізм отримав у роботі К. Ясперса "Великі філософи" (1957). К. Ясперс стверджує, що Історія філософії не може бути представлена у вигляді викладу єдиного і цілого процесу. К. Ясперса цікавить в історії філософії сукупність індивідуальних способів втручання філософів у реальність, незалежно від історичної обстановки, в якій воно відбувалися, і в його концепції Історія філософії втрачає свою логіку, свої внутрішні зв'язки, обумовлені соціальними зв'язками. Таким чином, ідеалістичний, суб'єктивістський підхід до філософії призвів до її нової історії.

Деякі філософи прагнуть не пов'язувати філософські ідеї з будь-яким певним суб'єктом, їх носієм. Вони розглядають філософські ідеї як такі, вважаючи, що розуміння Історії філософії можливо не з точки зору аналізу окремих систем, створених тими чи іншими філософами, а з точки зору основних ідей, які панували у суспільстві на тому чи іншому етапі його розвитку. З таким підходом пов'язані спроби простежити історію понять "душа", "історія", виділити основні ідеї епохи Просвітництва та ін. Спроба пояснення процесу зміни основних ідей філософії була зроблена Б. Расселом в його "Історії західної філософії" (1946). Він виходить з концепції, яка нагадує схему, запропоновану ще на початку XX ст. неореалістом Р. Перрі (1912). Так, Р. Перрі стверджував, що рух філософських ідей визначається взаємовідносинами, що існують між теорією і вірою. Б. Рассел, у свою чергу, вважає, що філософія є своєрідною "нічийною землею", що знаходиться між релігією і наукою. Р. Перрі та Б. Рассел намагаються пояснити хід Історії філософії, виходячи з коливань філософії між релігією і наукою. Проте на цьому шляху можна створити лише видимість пояснення, тому що залишається незрозумілим, внаслідок яких причин здійснювати ці коливання. Б. Рассел вдається до спроб вивести філософські ідеї з громадських настроїв, які домінують на даному етапі. Але й тут не намічається виходу, тому що самі суспільні настрої Б. Рассел виводить з філософських ідей, потрапляючи

тим самим у характерне для ідеалізму порочне коло. Сучасні історики філософії дають інтерпретацію сучасної філософії, уявляючи, що вимогам життя і науки найбільш "відповідають" неотомізм (Бохенський), неопозитивізм (Ф. Франк, Уайт) та ін.

Висновки

1. Історико-філософський процес є дуже складним за своєю структурою: він відображає розвиток філософських ідей і боротьбу думок; висловлює прогрес у розвитку людського пізнання; тісно пов'язаний з розвитком науки та інших форм суспільної свідомості, відчуває на собі вплив національних традицій у розвитку філософської думки і досягнень філософської думки в інших країнах, взаємних зв'язків між філософськими вченнями різних країн; певною мірою несе у собі відбиток індивідуальності філософів, їх місця в житті суспільства, їх участі у соціально-політичній боротьбі, в розвитку науки, мистецтва та інше. У реальному історико-філософському процесі ці уявою виділені "шари" виявляються злитими воєдино, "сплавленими" і таким чином наукове дослідження історії філософії можливу з комплексних методологічних позицій.

2. Кожне велике філософське вчення специфічне і неповторне і може стати "непроникним" для підходу, який проводиться за мірками філософії інших епох і регіонів. Світова філософія якщо й існує, то тільки у формі спадкоємності, взаємовпливу неповторно-своєрідних актів, результатів, методів і стилів філософствування, завжди вписаних в унікальні історичні, регіональні, національні культурні контексти. Так, від Античної думки, при всій її неповторній своєрідності, проходить, не перериваючись і сьогодні, вплив на всі значні філософські повороти наступних епох. Те ж можна сказати про інших великих філософів та філософії минулого. Такий зв'язок і наступність, завдяки якій існує відносно стійка єдність, іменована "світовою філософією", можливо виявити в діяльності і кожного філософа.

3. Важливим фактом є безсумнівний паралелізм розвитку філософії, яка охоплює і на Заході, і на Сході певні Архетипи (вчення про світові океани, про першооснови, про світові стихії, про діалектику протилежностей тощо), які, перш за все, є парадигмами початкових стадій філософствування як такого. Вони свідчать про існування світової філософії як безперервного і єдиного процесу, бо показують, що в філософствуванні є своя внутрішня логіка, загальні закони народження і розвитку філософських ідей, які, як і будь-яке загальне, пробивають собі дорогу через особливе (регіональні та епохальні єдності) й одиничне (конкретні філософські ідеї, концепції, твори). З цією проблематикою тісно пов'язана історико-філософська компаративістика.

Теми рефератів:

1. Історія філософії як наука.
2. Основні напрями розвитку філософської думки ХХІ століття.
3. Історичні витоки філософії.
4. Філософія у системі духовної культури.
5. Історична проблематика філософського знання.

Література

1. Богомоллов А. С. Основы теории историко-философского процесса / А. С. Богомоллов, Т. И. Ойзерман. – М., 1983.
2. Иовчук М. Т. История философии как наука, ее предмет, метод и значение / Иовчук М. Т. – М., 1960.
3. Иовчук М. Т. Главные философские направления / Иовчук М. Т. – М., 1971.
4. Иовчук М. Т. Диалектический материализм и история философии / Иовчук М. Т. – М., 1979.
5. Каменский З. А. История философии как наука / Каменский З. А. – М., 1992.
6. Новая философская энциклопедия: В 4 т.; под ред. В. С. Стёпина. – М.: Мысль, 2001.
7. Ойзерман Т. И. Проблемы историко-философской науки / Ойзерман Т. И. – М., 1969.
8. Философский энциклопедический словарь; под ред. Л. Ф. Ильичёва, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалёва, В. Г. Панова. – М.: Советская энциклопедия, 1983.

Лекція 2. Філософія Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю

- 2.1. Особливості філософських поглядів Стародавнього Сходу.
- 2.2. Філософія у Стародавній Індії.
- 2.3. Філософія Стародавнього Китаю.

В процесі вивчення цієї теми необхідно усвідомити історично-культурний, соціально-економічний і політичний контекст формування філософської думки Сходу. Визначити особливості східного розуміння і мислення, початкові етапи становлення Східної філософії. Мати уяву про основні неортодоксальні та ортодоксальні системи Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю: джайнізм, міманса, санх'я, вайшешика, йога, локаята, чарвака, конфуціанство, даосизм. Визначити основні положення філософії буддизму. Обґрунтувати головні положення філософських вчень, їх морально – етичну спрямованість, онтологічні та гносеологічні аспекти. Розкрити елементи матеріалізму та ідеалізму у філософських поглядах філософії Індії та Китаю.

2.1. Особливості філософських поглядів Стародавнього Сходу

Філософія Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю має низку особливостей, що визначаються специфікою розвитку суспільних відносин цих держав, і, насамперед, чиновницько-бюрократичною системою в Китаї та кастовому устрою в Індії, які сприяли збереженню традиційних релігійно-міфологічних уявлень у формуванні перших філософських течій. Це, у свою чергу, зумовило перевагу у світогляді східних країн релігійно-етичної проблематики над науково-теоретичною, ідеалізму – над матеріалізмом. Своєрідність філософії Стародавніх Індії та Китаю проявляється також у вирішенні проблеми пізнання й отриманні дійсного знання, що виходить із їхнього специфічного

розуміння світу і буття в цілому. Вчення про світ розгортаються як продовження етичного вчення про людську діяльнісну сутність. В Бутті філософи Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю вбачають головним не причинно-наслідкові зв'язки, а Всесвітній Абсолютний моральний закон світопорядку, який пов'язується з життєвим шляхом та долею людського існування.

2.1.1. Особливості індійської філософії

Зародження та розвиток особливого культурного явища, названого в Стародавній Греції «філософією», в Індії тісно пов'язане з ведійською літературою. «Ведами» (букв.: «знання») в Індії називалися збірки текстів, що відносяться до жертвоприношення, що мали статус священного знання і включали у себе всі уявлення стародавніх індійців про світ богів і світ людей. Специфіка індійської філософської традиції на стадії її виникнення полягала в тому, що, по-перше, творцями і носіями знання виступали представники вищого соціального прошарку – жерці-брахмани. Саме вони володіли священним знанням Вед і навчали його представників двох інших каст – варн (варна-букв.: «Колір»): кшатрій-воїнів, вайшій-торговців і хліборобів. Ці три варни називалися «двічінародженими» (під «другим народженням» малося на увазі навчання), на відміну від четвертої варни – «однонароджених» шудр-слуг, які не мали доступу до знання. По-друге, на відміну від інших регіонів (наприклад, Китаю та Греції), де поява філософії фактично збігалася з початком теоретичної діяльності взагалі, індійська філософія (анвікшикі) виявилася завершенням і вищим досягненням цієї діяльності. По-третє, філософська думка у стародавній Індії з'явилася як наслідок і результат брахманських ритуалістичних диспутів, що відбувалися при дворах і під заступництвом місцевих правителів. По-четверте, давньоіндійська філософія виникла завдяки розвитку логіки, риторики і мистецтва аргументації. І, нарешті, по-п'яте, індійська філософська думка розвивалася на основі не тільки понять та ідей індоарійських племен, що прийшли на півострів Індостан у середині II тис. до н. е. і заклали основи індійської цивілізації, але й уявлень місцевих народів, що населяли Індію до приходу індоаріїв.

Поява на історичній арені Індії філософії як такої відбулося в епоху мандрівних аскетів-вчителів, які відстоювали свої власні погляди на устрій світу на протигагу традиційним брахманським уявленням. **Шраманська епоха - шрамани.** Природний розвиток самих брахманських шкіл привів до того, що на межі VI / V - V / IV ст. до н. е. з'явилися мислителі і вчителі, які висунули принципово інші (по відношенню до традиційних) теорії і доктрини. Ці опоненти брахманів отримали найменування «шрамани» (на санскриті), а сама епоха бродіння думок і виникнення нових філософсько-релігійних течій – в тому числі шраманської (Аджіта Кесакамбала, Пакудха Каччани). **Адживіки.** Адживіки на чолі з Маккхалі Госалой визнавали існування індивідуальної душі, закон відплати (карма) і вчення про коловорот народжень і смертей (сансара) душі відповідно за кармою. Але Маккхалі вважав, що змінити карму і вплинути на події, людина не спроможна.

2.2. Філософія в Стародавній Індії

Неортодоксальні школи індійської філософії

Джайнізм

Махавіра Вардхамана. Засновником джайнінської традиції вважається Джина Махавіра Вардхамана. Внаслідок непорозумінь, джайни поділяються на дигамбарів (букв.: «одягнених простором/сторонами світу») й шветамбарів (букв.: «одягнених у біле»). **Канон.** Шветамбарські збори канонічних текстів (агами), написані на середньоіндійській мові ардхамагадхі. У дигамбарський канон (званий у цій традиції «Чотири веди») входить: 1) «Пратхама-ануйога» – тексти до «світової історії»; 2) «Карана-ануйога» – космологічні твори; 3) «Драва-ануйога» – релігійно-філософські трактати; 4) «Чарана-ануйога» – тексти з етики та ритуалу. **Субстанція.** Під субстанцією (**Драва**) у джайнізмі розуміється основа всього сущого, яке є тим, що «належить» усьому в якості фундаменту – першооснови, і без чого неможливе ніяке існування. У джайніській філософії усе суще являє собою прояви шести субстанцій – душі (дживи) і п'яти видів не-душі (адживи). **Пізнання.** Принциповою установкою джайнінської теорії пізнання є положення про неможливість повного і достовірного визначення нашого знання про будь-який предмет або явище зовнішньої дійсності у межах одного підходу або однієї точки зору. У пізнанні необхідно орієнтуватися на багатовимірність реальності і враховувати безліч точок зору, оскільки сама дійсність «неодностороння». **Шлях Визволення.** Вся джайнінська доктрина в «згорнутому» вигляді визначається «Трьома перлинами» (тріратною): достовірним знанням, достовірним баченням й достовірною поведінкою.

Буддизм

Родоначальником буддизму був Сіддхартха, який походив з Кшатрійського роду Гаутама племені шак'їв і відомий під ім'ям «Будда». **Палійський канон** з'являється у перші століття нашої ери (згідно з традицією – у правління ланкійського царя Ваттагамані, 80 р. до н.е.) Середньоіндійською мовою палі був складений корпус текстів, що отримав назву «**Типітака**» (букв.: «Три кошики») на палі, або «Трипітака» на санскриті, в яких містилося вчення Будди. **Чотири благородні істини.** Перша проповідь у Варанасі, з якої почав свою проповідницьку діяльність Будда, містила виклад «чотирьох благородних істин», перша з яких говорить: все є страждання (дуккха). Стражданням є не тільки народження, смерть, хвороба, нещастя, але і життя як таке, оскільки всі зміни і події в ньому, навіть якщо вони самі не вважаються безпосередньо стражданням, так чи інакше ведуть до нього. Друга істина розкриває причину страждання – це трояка спрага (таньха) насолоди, життя і загибелі. Третя істина стверджує можливість припинення страждання, а четверта говорить про шляхи припинення страждання, який полягає у «восьмирічному благородному шляху»: правильному баченні, мисленні, промові, дії, способу життя, зусиллі, уваги й зосередженні. **«Колесо буття».** Сприйнятний людиною світ являє собою виконане страждання (дуккха), невічне (анічча) і позбавлене духовної субстанції (анатта) «колесо буття», або ланцюг взаємозалежного виникнення (патічча-самуппада), що складається з 12 ланок (нидана): незнання, кармічного впливу, свідомості, ім'я – форми, шести органів сприйняття, зіткнення з зовнішнім сві-

том, відчуття, спраги, прихильності, становлення, народження, старості-смерті. Оскільки в ранньому буддизмі заперечується існування будь – яких вічних субстанцій, то пояснення кола народжень і смертей (сансара) дається через поняття «дхарми» або «дхарми-частини». **Школи в ранньому буддизмі.** У I ст. до н. е. у буддизмі виникає безліч шкіл і підшкіл (згідно з буддійською традицією – 18), які неодноразово дробилися, а згодом зливалися з більш потужними напрямками або навіть зникали. Значна частина цих шкіл мала свій корпус канонічних текстів, які частково увійшли потім в тому чи іншому вигляді (а разом з текстами проникли і відповідні ідеї й уявлення) у Палійський канон. Спочатку існувало два великих напрями – стхавіравади (букв.: «вчення старійшин») і махасангхиків (букв.: «велика громада»), що включали в себе безліч сект і шкіл. Основні новації другого напрямку, школи махасангхиків, мали скоріше доктринальний, ніж власне філософський характер. Одна зі шкіл напряму махасангхиків вчила про неземну, надмірну природу Будди й існування особливих чистих «земель» Будди, поклавши тим самим початок шануванню Будди як надприродної істоти. Незважаючи на те, що всі ці твердження мали відношення не стільки до філософії, стільки до релігійної доктрини буддизму, проте вони значною мірою вплинули на формування та подальший розвиток власне буддійських філософських шкіл.

Махаяна і Тхеравада

У I - IV ст. н. е. в буддизмі відбувалися істотні зміни, пов'язані з появою принципово нових ідей. Новизна ідей цих творів полягала у наступному: 1) дхарми, що становлять особистість і зовнішній світ не володіють самостійною сутністю; саме уявлення про щось самосущне є джерелом всіх помилок і причиною сансари; 2) перебування живих істот у сансарі ілюзорне, бо всі живі істоти є насправді Буддою і спочатку перебувають у нирвані; 3) це знання досягає бодхісаттва (букв.: «просвітлена істота», або «істота, [що прагне до] просвітління»), і хоча він й усвідомлює з точки зору абсолютної істини, що рятувати нікого і не від чого, проте на рівні відносної істини рятує живі істоти; 4) Будда розуміється як синонім істинної реальності - такою якою вона є; 5) справжня реальність в принципі не доступна для мовного вираження; 6) справжня реальність досягається завдяки йогівській інтуїції, спогляданню, яка і є праджня-парамітою. Ці положення й ідеал бодхісатви (істоти, що дає обіцянку не йти в остаточну нирвану до тих пір, поки є хоч одна жива істота, що перебуває в сансарі), склали основу для напрямку, який отримав назву «Махаяни» (букв.: «Великий шлях», або «Велика колісниця»). Тим самим представники цієї течії буддизму відокермилися від тих, хто не прийняв ідеї, виражені в праджня-парамітських сутрах, і кого прихильники Махаяни називали лайливим словосполученням – «хінаяністи», «послідовники Хінаяни» (букв.: «Низький шлях», або «Мала колісниця»). В межах того й іншого напрямку, крім суто доктринальних відмінностей, склалися власне філософські школи, що відстоюють різні теоретичні позиції і погляди.

Мадх'яміка

Праджня-парамітські сутри стали ідейною основою в першу чергу махаянської школи мадх'яміка (букв.: «серединність»), легендарним засновником якої

вважався **Нагарджуна**. Нагарджуна, аналізуючи всі поняття, за допомогою яких описується реальність, дійшов до висновку, що неможливо несуперечливо описати ні зовнішній світ, ні дані свідомості. Світ не є цілком реальним, бо якби світ був реальним, то в ньому не могло б відбуватися ніяких змін. Удосконалення та просвітлення в світі можливі тільки в тому випадку, якщо сам світ рухливий і перебуває у стані постійного становлення. Все, що існує (включаючи свідомість), являє собою ланцюг взаємопов'язаних дхарм. Ніщо не існує саме по собі. Все залежить від чогось іншого. Тому світ – це комплекс відносин, за якими не стоїть ніякої самостійної реальності. Інакше кажучи, сансара – це ілюзорне буття, що володіє лише відносним, умовним існуванням. Якщо дхарми, що становлять світ і свідомість індивіда, Нагарджуна визнає позбавленими самостійного буття і сутності, то єдино справжньою реальністю він вважає тільки порожнечу (шунью), яка виступає в мадх'яміці одночасно синонімом нирвани, істинного буття. Але про цю вищу реальність в принципі не можна нічого сказати, оскільки усі слова є знаками лише сансарного існування. На реальність можна вказати за допомогою слова «шунья», але її неможливо описати.

Віджнянавада

Другою махаянською школою була віджнянавада (букв.: «вчення про свідомість»), або Йогачара (букв.: «практика йоги»). Перша назва школи відображає її основний постулат: «реально існує тільки свідомість (віджняна)». Якщо мадх'яміка заперечувала реальне існування як зовнішнього світу, так і свідомості, то віджнянавада, погоджуючись з першим твердженням, не розділяла другого. Оскільки пізнання світу здійснюється за допомогою ідей і уявлень, то неможливо довести, що світ, представлений образами у свідомості, існує насправді. Немає ніякої необхідності допускати реальне існування світу: навіть якщо він існує, його існування нічого не додає до нашого знання про нього. Всі ідеї ми черпаємо з нашої свідомості, яка тільки одна і реальна. Ідеї та образи існують у свідомості у вигляді «насіння» (біджи), які з часом «визрівають», породжуючи уявлення. Для досягнення звільнення слід здійснити «поворот в самій підставі», тобто переорієнтувати свідомість із спрямованості назовні на зверненість на саму себе. Це досягається за допомогою йогівських медитативних практик, і саме тому школа отримала свою другу назву - Йогачара. Вищий стан, що виходить за межі будь-яких протилежностей, йогачаріни назвали «таковість» (татхата). Нирвана-це очищення розуму, його відновлення в первісній або променистій прозорості.

Вайбхашики

Ця школа напряму тхеравади є спадкоємицею вчення більш ранньої традиції Сарвастивада (букв.: «вчення "усе існує"»), головний тезис якої полягав у твердженні, що всі дхарми існують реально. Інакше кажучи, світ зовнішніх об'єктів існує насправді, точно так само, як і свідомість. Свою назву Вайбхашики отримала через те, що представники цієї школи визнавали справжнім і відповідним вчення Будди тільки Абхідхамму, третю частину Палійського канону, і коментар до неї (Вібхаша). Вчення власне самої Вайбхашики викладено в компендіумі «Абхідхармакоша» (букв.: «Енциклопедія Абхідхарма») буддійського автора Васубандху (IV - V ст. н. е.). У своєму доказі існування світу Вайбха-

шики зверталися до досвіду, який породжує незаперечні свідчення про природу речей. Під досвідом вони розуміли знання, отримані шляхом безпосереднього контакту з об'єктом. Світ відкритий для сприйняття. Невірно думати, що немає сприйняття зовнішнього світу, тому що без сприйняття не може бути висновку. Говорити про виведення, абсолютно незалежного від будь-яких об'єктів, що сприймаються, отже, суперечити здоровому глузду. За допомогою розумовиводу можна дізнатися про те, що зовнішні об'єкти існують всюди, однак, як правило, на їх існування вказує сприйняття. Об'єкти, що сприймаються, існують, але дуже короткий час, подібно до спалаху блискавки. Атоми негайно роз'єднуються, і їх сукупності існують короткочасно. Вайбхашики вважали, що постійними сутностями не є минулі явища, а елементи, які лежать в їх основі, тобто Дхарми, і надали деталізовану класифікацію видів дхарм.

Саутрантики

Ця школа-найпізніша з усієї стхавиравади. Її представники визнавали достовірною тільки другу частину Палійського канону, Сутта-питаку, до якої входить й Абхидхарма, буддійська філософія. Тексти ж, що увійшли в однойменний «кошик», не відповідають вченню Будди. Із Саутрантики найбільш відомий Яшомітра (VIII ст. н. е.), автор коментаря до «Абдхидхармакоша» Васубандху. Саутрантики, так само як Вайбхашики, визнають реальне існування світу, але з однією поправкою-у нас немає безпосереднього сприйняття цього світу. Ми маємо у своєму розпорядженні уявлення, що містяться в нашому розумі, за допомогою яких ми робимо висновок про існування зовнішнього світу. Зовнішні об'єкти повинні існувати з необхідністю, бо без них не може бути сприйняття. Висуваються аргументи для доказу реальності зовнішнього світу наступні: 1) свідомість повинна мати якийсь об'єкт, оскільки воно виявляє себе в подвійності; якби об'єкт був тільки формою свідомості, він мав би виявляти себе як такий, а не як зовнішній об'єкт; 2) свідомість сама по собі єдина, і якби існувала тільки вона, світ був би єдиний, але ми бачимо, що він різноманітний; 3) зовнішній світ не виникає з нашої волі, тому, щоб пояснити залежну природу чуттєвого сприйняття, ми повинні визнати реальність світу, здатного породжувати звук, смак, запах, дотик, колір, насолоду і біль. Отже, цей світ є зовнішнім по відношенню до свідомості. Стверджуючи, що не може бути сприйняття зовнішніх об'єктів без них самих, саутрантики заявляли, що ці зовнішні об'єкти - миттєві. Всі речі-миттєві. Подання про сталість об'єктів виникає завдяки тому, що їх форми одна за одною проникають в розум. Ілюзія одночасності викликається швидкістю зміни вражень, подібно до того, як обертання палаючої голівні утворює коло.

Ваджраяна

Приблизно у IV-V ст. н. е. починає формуватися особливий напрям в буддизмі, що отримав назву Ваджраяни (букв.: «Алмазна колісниця»), або тантричний буддизм. Відмінність цього напрямку від Махаяни і Тхеравади полягала не у нових філософських поглядах (теорія була взята частково і у махаянських авторів, і у Васубандху), а в методах досягнення просвітління. Головна перевага Ваджраяни з точки зору її вчителів полягала в ефективності її шляху, що дозволяє адепту протягом одного життя досягти просвітлення. Основні методи Ва-

джраяни можуть бути зведені до особливих, що мають складне символічне значення ритуалів, до практики рецитації невеликих фраз з символічним значенням-мантр, техніки візуалізації (уявного відтворення образів) різних божеств і споглядання особливих символічних картин-ікон-мандал.

Локаята-чарвака

Засновником цієї неортодоксальної школи індійської філософії вважався мудрець на ім'я Бріхаспаті. Саме слово «локаята» означає «поширена по світу». Друга назва (чарвака), відповідно до одного джайнінського коментатора, походить від санскритського дієслова «чарв» – «жувати, ковтати», оскільки ця школа «відторгнула» такі поняття, як порок, Бог, дхарма і Світ. Уся світобудова складається з поєднань чотирьох великих елементів (махабхут): землі, повітря, вогню, води, які за своєю природою мають активність. Однак самі по собі елементи несвідомі, свідомість виникає лише за певного їх з'єднання. З руйнуванням тіла зникає і свідомість. Тому для чарваків очевидно, що немає ніякої вічної душі. Якщо душа не існує, то всі жертвопринесення безглузді. Єдино достовірним джерелом знання прихильники цієї школи вважали чуттєве сприйняття. **Етика.** «Локаята вважає, що не існує ні Бога, ні звільнення, ні дхарми, ні недхарми, а також немає відплати ні за добродійну поведінку, ні за хибну». Єдиний сенс життя чарваки бачили в щасті, яке вони розуміли як насолоду.

Ортодоксальні школи індійської філософії

В історії індійської філософії ортодоксальними, або класичними, називалися школи, які визнавали Веди як джерело достовірного знання. Ці філософські школи мали загальне найменування «даршана» (букв.: «бачення, зір»). У неортодоксальних школах (буддизмі, джайнізмі) термін «даршана» використовувався у своєму основному значенні: в джайнізмі це слово позначало одну з «трьох перлин» – достовірне бачення, або віру; в буддизмі воно також застосовувалося в значенні «бачення». Однак згодом класичний список даршан змінився і став включати у себе тільки ортодоксальні вчення: ньїї, вайшешики, санкх'ї, йоги, веданти, міманси. Історично ці філософські школи складали три групи парних вчень, оскільки кожна школа в парі доповнювала в тому чи іншому аспекті доктрину іншої.

Ньяя

Головними джерелами у філософії ранньої ньїї є текст «ньяя-сутра» (III – IV ст.), який приписується легендарному засновнику школи **Готаму**, або Акшапади і коментар (бхаш'я) Ватсьяяни (IV – V ст.). Назва школи перекладається як «метод», «спосіб», «доказ», «логіка», що свідчить про головну проблематику ньїї. Саме в межах цієї школи був сформульований класичний індійський п'ятичленний силогізм. **Пізнання.** Основний філософський «сюжет», що розвивається в «ньяя-сутрах», присвячується проблемі пізнання – що і як пізнається. Основними джерелами достовірного знання в ньїї були інтуїція-сприйняття (пратьякша), логічний висновок (анумана), аналогія (упамана) й авторитетне свідоцтво (шабда). Перше джерело знання – найважливіше. Це пряме пізнання. Об'єкти зовнішнього світу входять в контакт з органами почуттів і породжують відповідне знання. Знання, отримане за допомогою сприйняття, може бути не завжди словесно визначене. Логічний висновок пов'язується з

п'ятичленним силогізмом. Згідно з логікою школи ньїяї, умовивід може відбутися від слідства до причини, від причини до слідства і від незмінно супровідного до супроводжуваного. Філософи ньїяї, як і мислителі спорідненої їй вайшешики, вважали, що слідства відокремлені від причин і не властиві їм. Слідство і причина являють собою різні цілісності і не можуть бути пов'язані, оскільки це звело б одну субстанцію до іншої. Подібне трактування причинно-наслідкових взаємозв'язків отримала назву «вчення про не існування слідства [в причині]» (асаткарьявада). При пізнанні багато що не є безпосередньо спостережуваним і узнається з повідомлень інших осіб, традицій й відвертості священних книг. Веди повідомляють достовірне знання, оскільки є вираженнями мудреців і пророків, які ясно бачили і безпосередньо знайшли вічні істини. Критерієм істини мислителі школи ньїяї вважали успішність у діях. **Звільнення.** Саме Бог, даруючи милість віруючому в нього, допомагає людині досягти звільнення (мокша). Засобом для здобуття подібного стану є вище знання, яке рятує душу від усіх уподобань до зовнішнього світу, власної тілесної оболонки і навіть від розуму.

Вайшешика

Традиційно родоначальником школи вважався мудрець **Канада**, або Улук. Йому приписувався твір «Вайшешика-сутри» (I-II ст.). Ортодоксальна інтерпретація цього тексту була базовим коментарем Прашастапади (VI ст.) «Падартха-санграха» (букв.: «Збори категорій»). У назві цієї даршани присутнє поняття, що стало своєрідною «візитною карткою» школи-Вишеш (букв. «Особливість», «відмінність», «специфіка»). **Категорії.** Шість основних категорій (падартха) – субстанція (Драва), якість (гуна), дія (карма), спільність (саманом), особливість (Вишеш) і присутність (Самава) – склали понятійний каркас філософської системи школи, у межах якої її мислителі дали розгорнуту картину світобудови і розробили детальну теорію атомізму. Якості – це властивості субстанції, яка перебуває у спокої. Спільність є вічною сутністю, що перебуває в одиничних речах. Особливість – це те, що відрізняє одну субстанцію від іншої. Присутність – «таке відношення між двома нерозривно пов'язаними речами, яке становить основу для знання про те, що одна з них підтримка, а інша підтримуване».

Школи ньїяї і вайшешика взаємно доповнювали один одного: якщо перша розробила детальну систему аргументації та дискусії, то друга займалася створенням цілісної і несуперечливої картини світоустрою. Згодом ці дві даршани злилися в синкретичну систему ньїяї-вайшешика.

Санкхья

Ця даршана є однією з найбільш ранніх філософських традицій в Індії. Легендарним засновником школи вважається Капила, автор «Санкхья-сутр», що не дійшли до нашого часу. Класичне вчення даршани відтворено у творі «Санкхья-Карика» Ішвари Крішні (V ст.), який виконував у традиції роль основного тексту: саме на цей трактат наступні мислителі писали свої коментарі. Своєрідність філософської доктрини санкхї полягала у тому, що її мислителі спробували визначити усі категорії, за допомогою яких можливо описати світобудову. Цей інтерес і виражений в назві: «санкхья» й означає «рахунок», «перерахуван-

ня». **Дуалізм.** Вчення класичної санкх'ї являє собою філософський дуалізм, оскільки в основі всіх теоретичних конструкцій лежить уявлення про двоякі початки світу. Перший початок – пракріті, або Прадхана. Це вічна, не проявлена першоматерія, яка спочатку володіє трьома якостями (гуна): «саттва, раджас і тамас – так слід називати три якості. Вони своїм наслідком мають ознаки: спокій, задоволення, страждання». Суттєво пов'язаний з гармонією, умиротворенням й уособленням світлого, раджас означає пристрасть, прагнення і лють, а тамас має відношення до невігластва, бездіяльності, мороку й пітьми. Практиті має активний несвідомий початок. Взаємодією якостей пояснюється різноманітність світу. Першоматерія та її продукти не є самопроявленням і для свого прояву потребують у світі іншого початку – Пуруши. Під Пурушою в санкх'ї розуміється духовна бездіяльна субстанція, яка являє собою вічну свідомість. Пуруша не має якостей, але вона «куштує плід», тобто насолоджується не нею сприйнятими об'єктами. **Прояв світу.** Процес взаємодії пракріті і Пуруші призводить до прояву розуму (буддхи), найменованого також Великим (махат). Функція розуму полягає у виявленні, розрізненні себе та інших. Розум породжує самосвідомість (ахамкара), що дає відчуття «Я» і «мое». **Пізнання.** Санкх'я визнає три джерела достовірного знання: сприйняття, висновок і авторитетне свідчення. Критерієм істинності отриманого за допомогою цих засобів знання виступає його застосовність на практиці. У трактуванні причинно-наслідкових зв'язків філософи цієї школи виступали прихильниками теорії про перед – існування сліdstва в причині (саткар'явада), протиставляючи свої погляди вайшешиці і ньїї. **Звільнення.** Під звільненням (мокша) в санкх'ї, як і в переважній більшості шкіл, розумілося повне припинення всяких страждань.

Йога

Виникнення йоги як філософської системи пов'язується з ім'ям Патанджалі. Цьому легендарному мудрецю приписувалося авторство «Йога-сутр» (II ст.), на текст яких був написаний ортодоксальний коментар Вьяси (III -IV ст.). Дослівно «йога» означає «зв'язок», «з'єднання», що пояснює технічну сторону йоги, завдання якої – зв'язати воєдино всі здібності людини, спрямувати їх у потрібне русло з метою досягнення свободи духу від тілесної оболонки. **Шлях звільнення.** Центральна проблема «Йога-сутр» полягає в описі того, яким чином звільнити свідомість (Чітта) від впливу матерії з її якостями: саттви, раджасу і тамасу. Для очищення свідомості від хибних уявлень необхідно послідовно пройти вісім ступенів. **Пізнання.** Йога, слідом за санкх'яїками, визнавала як засоби пізнання сприйняття, висновок й авторитетне свідчення. Однак її представники вважали, що ці прамани не пропонують абсолютно достовірного знання (як це стверджували санкх'яїки). Справжнє знання дає тільки йогічна практика.

Міманса

Ця даршана, крім назви «міманса» (букв.: «дослідження», «вивчення») має ще одне, що уточнює, найменування – «пурва-міманси», тобто «Ранньої міманси» на відміну від наступної, або вищої (Уттари), міманси, під якою розумілася ще одна ортодоксальна школа-веданта. Традиційним родоначальником міманси вважався міфічний Джайміні, автор «Міманси-сутр» (II ст. до н. е. - II ст. н. е.).

Класичним коментарем на сутри Джайміні був текст Шабарів (IV-V ст.). Спочатку міманса формувалася як досить вузька технічна область інтерпретації Вед. Власне філософські визначення обговорюваною проблеми набули в процесі протистояння мімансиків іншим брахманським школам. **Світ.** Картина світоустрою у мімансі схожа з подібним же описом у школі Вайшешика: тіла складаються з вічних атомів чотирьох великих елементів і перебувають у п'ятому- безперервному ефірі, у просторі і часі. Всесвіт управляється безособовим законом карми. Крім тіл існує безліч індивідуальних вічних душ, перевтілюваних у відповідності зі своїми діями. Але на відміну від вайшешиків мімансаки не визнавали вищої душі і навіть більш того-заперечували існування Бога-творця. **Дхарма.** Згідно з мімансою, мета людського життя полягає в дотриманні основного морального закону-дхарми. Однак людина своїми власними силами не може досягнути дхарми. Але є традиція, авторитетне свідчення Вед, яке втілює в собі вічну, непорушну істину, не залежну від часу і місця. Самі Веди мімансики вважалися вічними. **Пізнання.** Спочатку мімансаки визнавали три джерела достовірного знання (прамани): сприйняття, висновок й авторитетне свідчення. Останнє розглядалося одними представниками міманси тільки як слово Вед, іншими-і як будь-яке усне достовірне свідчення. Згодом до трьох праман додалися ще аналогія, допущення і відсутність, під яким малося на увазі, що «людина дізнається не через сприйняття і висновок, а з самого факту несприйняття в певному місці».

Веданта

Школа веданта (букв.: «завершення Вед») є вершиною брахманської філософської думки. В рамках цієї даршани остаточно формується філософське вчення, витoki якого містилися у Ведах та їх найбільш філософської частини- Упанішадах (букв.: «сидіння близько [ніг учителя]»). Оскільки веданта продовжувала традицію Вед і підняла цю традицію на принципово новий теоретичний рівень, надавши філософську інтерпретацію основним категоріям (атман, Брахман тощо), то ця школа мала ще одну назву – «Уттара мімансу» (букв.: «вища міманса»). Родоначальником цієї даршани вважався Бадараяна, автор коротких «Веданта-сутр» (між II в. до н. е. - III ст.). Коментаторська традиція веданти, у свою чергу, поклала початок декільком філософським школам у межах самої даршани.

Адвайта-веданта

Засновником адвайта-веданти (букв.: "не - двоїста веданта") був Шанкара (VIII -IX ст.), який написав декілька коментарів на Упанішади, «Веданту-сутри» та інші тексти брахманської літератури, а також самостійні твори. Головна теза Шанкари полягала у твердженні не – подвійності реальності. Згідно з його вченням, існує реальність, яка є самоочевидною, сприймається безпосередньо і є достовірною - це реальність "Я". Саме Атман висвітлює всі пізнавальні здібності, подібно до того як лампа освітлює посудину та інші предмети. Він же висвітлює і самого себе. Природа Атмана тотожна природі вищого духовного початку – Брахмана. Якщо Шанкара інтерпретує Брахмана як єдину справжню реальність, то світ у його доктрині стосовно цієї реальності виступає як ілюзія (майя) Брахмана, або його гра (лила). Світ подібний сновидінню і не існує

незалежно від сновидця. В основі сприйняття світу, як самостійно існуючого, пролягає незнання (авідья), яке також є причиною помилкового твердження про існування індивідуальних душ. Таким чином, адвайта заперечує всяке самостійне існування будь-якої реальності, крім Брахмана.

Вішішта-адвайта

Філософ веданти **Рамануджі** (XI-XII ст.) запропонував інше трактування взаємин світу і Брахмана, яке отримало назву вішішта-адвайта (букв.: «обмеження не-подвійності»). Рамануджі звернув увагу на те, що вищу реальність Шанкари неможливо досягнути за допомогою будь-яких засобів пізнання: ні сприйняттям, ні висновком, ні навіть з допомогою Вед. Підхід адвайти підриває не лише філософське осмислення первинного буття, але і релігійне життя з його досвідом безпосереднього сприйняття і поклонінням Богам. Для Рамануджі Брахман – це насамперед вища індивідуальність, яка описується в традиції Вед за допомогою якостей: буття (сат), свідомості (Чітта) і блаженства (ананда). Найбільш значущі атрибути Бога – це співчуття, любов, могутність і знання. Вища реальність, Брахман, виступає одночасно і як Бог-охоронець світостворіння – Вішну. Подолати прірву між паном (Вішну) і слугою (індивідуальною душею) можна тільки завдяки відданості (бгакті) душі Богові і милості Бога. Таким чином, для Рамануджі світ та індивідуальні душі, є творінням Вішну, проте мають відносно самостійну реальність.

Двайта-веданта

Мадхва (XIII ст.) сформулював вчення про повноту відмінності між світом і Брахманом, що отримало назву «Двайт-веданта» (букв.: «двоїста веданта»). У цій версії веданти Брахман також розуміється як вища реальність, чий атрибути абсолютні.

«Бхагавадгіта»

Твір під назвою «Бхагавадгіта» (букв.: «Пісня про Бхагават», або «Божественна пісня») становить частину шостої книги стародавнього індійського епосу «Махабхарата», присв'яченого історії протистояння двох споріднених один одному кланів-Пандавів і Кауравів. Дія в «Бхагавадгіті» починається з опису того, як перед вирішальною битвою між кланами, кращий воїн Пандавів, Арджуна, відмовляється брати участь у братовбивчій битві і звертається за порадою до свого колісничого Крішні. У повчанні Арджуні Крішна викладає вчення про природу Брахмана і про шляхи благочестя. **Карма-йога.** Все, що існує, говорить Крішна, є форми прояву Брахмана. Перед думкою Арджуни Крішна розгортає всю картину світобудови, в якій сам Крішна виступає як втілення, або сходження (аватара) вищої реальності. Таким чином, Крішна, будучи Богом, сходиться у світ людей для відновлення вселенської дхарми і роз'яснення вчення про шляхи істинного благочестя. **Джняна-йога.** Крім шляху належного, або незацікавленого діяння існує шлях знання (джняна йога), який виражається в знанні природи вищої реальності. Це не інтелектуальне – логіко-дискурсивне, а йогічне знання, що дозволяє виявляти у всьому різноманітті світу єдину неминущу сутність і сприймати всю множинність істот і предметів як різні форми і прояви Бога. Це знання єдності всього сущого йогін пропонує Брахману як жертвування. Саме така жертва є справжньою. **Бхакті-йога.** Ще один вид благочестя –

це шлях особистого шанування, або відданості (бгакті йога) адепта свого Бога-Крішні. Пізнавши Брахмана, йогін повністю віддає себе Богові. Полюбивши Крішну в цьому житті, буде з ним і в житті наступній. Той, хто пам'ятає Бога і повторює його ім'я невпинно, з'єднається з Крішною після смерті.

3. Філософія Стародавнього Китаю

3.1. Особливості філософії Стародавнього Китаю

Час становлення та формування китайської філософської традиції припадає приблизно на той самий час, що й індійської філософії, на середину I тис. до н. е. Оскільки прилучення до письмової культури в традиційному Китаї мало високий соціальний статус, то з самого свого зародження філософія відігравала дуже значну роль у суспільстві. Особливістю китайської філософії було звернення до певного обґрунтованого набору канонічних книг, які служили джерелом і теоретичною основою філософських міркувань. Канон, що склав «У цзин» («П'ятикнижжя») китайської освіченості, включав у себе одні з найбільш ранніх пам'яток китайської письмової культури – «Шу цзин» («Книгу історії», або «Канон [документальних] писань»), «Ши цзин» («Книгу пісень», або «Канон віршів»), «Чжоу І» («Чжоуські зміни», які відомі також під назвою «І цзин» – «Книга змін»), «Лі цзин» («Канон благопристойності», або «Книга ритуалів») і літопис «Люй ши Чунь цю» («Весни й осені пана Люя»). Ці тексти склалися в основному в першій половині I-го тис. до н. е. і мали відомості про історичні події, писемні пам'ятки, суспільному устрої, звичаї і ритуали, різні перекази і легенди, а також філософські та соціально-політичні вчення, що існували в Китаї. У «П'ятикнижжі» містилися деякі теми і поняття, які потім стали предметом філософського розгляду китайських мислителів і вчителів. У змістовному плані китайська філософія визначалася пануванням різних натуралістичних вчень та ідей, а в методологічному – орієнтацією на нумерологічні побудови, які відігравали в китайській класичній філософії роль формально-логічного апарату. Нумерологія в Китаї була формалізованою системою трьох типів об'єктів, пов'язаних з особливими асоціативним (не формально-логічними) і символічним ланцюжками: 1) символи – геометричні форми: гексаграми і триграми; 2) числа-цифри; 3) сили (інь і ян – темне і світле) і 5 елементів світобудови (вода, вогонь, метал, дерево, ґрунт), співвідносні також і з ієрогліфами. **Основні школи.** На початковому етапі розвитку (VI - III ст. до н. е.) філософія в Китаї являє собою різноманітність поглядів і доктрин, а тому цей період отримує характеристику «суперництва ста шкіл». Найбільш авторитетна і чи не найраніша класифікація перших власне філософських шкіл надається Симою Танем (II ст. до н. е.) у 130-му розділі «Ши цзи», де дається викладання вчень: 1) «школа інь і ян» (Іньян цзя) – натурфілософська школа співвідношення темного і світлого початків; 2) «школа вчених» (жу цзя) – конфуціанство; 3) «школа Мо» (мо цзя) – моїзм, вчення Мо Ді; 4) «школа імен» (мін цзя); 5) «школа законів» (фа цзя) – легізм; 6) «школа шляхів і благодаті» (Даоде цзя) – даосизм. Дана схема послужила підставою для подальших класифікацій, які з плином часу розросталися за рахунок включення нових напрямів і течій китайської думки.

Школа інь і ян

Про основні ідеї школи відомо з часткового викладу вчення в «Ши цзин», «Чжоу І» і «Люй ши Чунь цю». Центральне вчення школи, що вплинуло на всю традиційну культуру Китаю, полягало у ствердженні наявності у світі двох протилежних, протидіючих сил – інь і ян (темне і світле, жіноче і чоловіче, нижнє і верхнє, земне і небесне, м'яке і тверде), і взаємодії п'яти елементів (вода, вогонь, метал, дерево, ґрунт). До другої половини I тис. до н. е. ці ідеї існували в розрізненому вигляді. Потім, згідно з традицією, вони з'єдналися в загальну доктрину єдиного великого представника школи Інь і ян Цзоу Яня (IV-III ст. до н. е.), який застосував трактування «п'яти елементів» до тлумачення історичного процесу. На думку Цзоу Яня, історія являє собою колообертний процес зміни домінування в якості «п'яти благодатей» (у де) одного елемента над іншими. У II ст. до н. е. Дун Чжуншу систематизував і розвинув основні ідеї школи, вписавши їх в конфуціанський контекст. Подальший розвиток школи Інь і ян було пов'язано з даосизмом і неоконфуціанства.

Конфуціанство

Конфуцій. Засновником конфуціанства був мудрець на ім'я Кун Фу-цзи (латинська форма – Конфуцій) – «учитель Кун», або Кун-цзи. На основі настанов і бесід з Кун Фу-цзи, його учні та послідовники написали книгу «Лунь юй» («Бесіди і міркування», або «Судження і бесіди»), знання якої потім стало необхідним елементом китайської освіченості. **Небо.** Кун Фу-цзи слідував традиційному для Китаю уявленню про Небо (тянь), під яким він розумів вищу божественну, не особистісну силу, що править світом. Небо приводить в рух чотири пори року і «народжує сто речей». Воно не проявляє свою волю безпосередньо, бо «мовчить», але тим не менш воно посиляє приречення (мин), яке може і повинно бути пізнане людиною, оскільки тільки в такому випадку людина виконує своє призначення. **Людина.** У Кун Фу-цзи немає чітко сформульованого вчення про природу людини (син). З точки зору цього китайського учителя, людина за своєю природою не добра і не зла. Від народження люди єдині, різниця ж між ними полягає у вихованні і набутих якостях. Головна якість, яка відрізняє благородного чоловіка від нікчемного – це «людяність», або «гуманність» (жень). Благопристойність – Лі у Кун Фу-цзи тісно пов'язана з універсальним «золотим правилом» моралі (чжун юн- «золота середина»), або, іншими словами, «взаємністю» (шу): «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі». Крім суто моральних чеснот «благородного чоловіка» від простолюдинів і «низьких людей» відрізняє і прагнення до володіння культурою (вень), яка пов'язується Кун Фу-цзи з писемністю, книжковою вченістю, ритуалом і музикою. Справжньою людиною (тою, хто володіє людяністю-жень) може вважатися тільки той, хто удосконалює себе, «обробляє», «окультурює» природну людську природу долучаючись до цивілізованості і культурності. Ідеал «благородного чоловіка» відноситься не тільки до сфери особистого самоудосконалення і приватного життя. Кун Фу-цзи поширює його і на сферу соціально-політичних відносин. **Виправлення імен.** На справжньому поверненні до стародавніх часів, коли дотримувалася благопристойність, панувала гуманність і процвітала шанобливість, ґрунтується і вчення китайського мислителя про «виправлення

(або виправленні) імен» чжен), суть якого зводиться до вимоги відповідності слів і справ, назв, що позначають стан речей і ситуацій, дійсний стан та поведінку людини, її статус. Кун Фу-цзи пише: «Государ повинен бути государем, сановник – сановником, батько – батьком, син – сином». Тільки в тому випадку, якщо слова відповідають справам, можливе розумне управління країною, а слідуванням запропонованим нормам поведінки і ритуалу людина здатна проявляти свою "людяність" - жень.

Мен-цзи

Цей представник конфуціанства, чиє справжнє ім'я було Мен Ке, жив понад сто років пізніше. На основі бесід і повчань Мен-цзи, його найближчі учні і послідовники склали твір «Мен-цзи», хоча остаточно текст цього трактату був написаний вже після смерті самого учителя.

Сюнь-цзи

Ще один послідовник Кун Фу-цзи, відомий під ім'ям Сюнь Куан (IV - III ст. до н. е.). Згідно з переказами, Сюнь-цзи був молодшим сучасником Мен-цзи, а коли останній помер, Сюнь Куану було за двадцять. Він отримав гарну освіту і так само, як і його попередники, займався педагогічною діяльністю, наставляючи учнів і послідовників. Саме на основі бесід з учителем його учні і склали трактат під назвою «Сюнь-цзи».

Моїзм

Засновником моїзма був Мо Ді, або Мо-цзи («учитель Мо») (468/478 - 376/400 рр. до н. е.), ім'ям якого і названа школа. Погляди Мо-цзи викладені в однойменному творі. Моїзм фактично став ідейним опонентом конфуціанства. **Небо.** Для Мо-цзи Небо (тянь) являє собою певну реальність, яка все бачить і чує, володіє почуттями і бажаннями. Воно визначає, що є благом, а що – злом. Критерій подібного розмежування – воля Неба (тянь чжи), яка виступає своєрідним зразком, уподібнюється китайським мислителем кутоміру або циркулю ремісника. Визнаючи волю неба як розмежувальну критерію добра і зла, Мо-цзи відкидав уявлення про долю – Небо нічого не зумовлює, воно лише бажає, щоб люди любили один одного. Шанувати приречення не має сенсу і суперечить справедливості, оскільки позбавляє людину можливості самій приймати рішення і чинити так, як вона вважає за потрібне. **Людина.** Те, що Конфуцій і його послідовники вважали особливістю справжньої людини – гуманність (жень), Мо-цзи називав «псевдолюбов'ю» (бе ай), «окремою любов'ю», яку він порівнював з почуттям злодія, люблячого свій будинок, але спокійно грабуючого чужий. Кінцевою ж метою всякого пізнання слід вважати уявлення про розумні принципи управління державою, засновані на знанні того, «звідки беруть свій початок заворушення». **Суспільство.** Так само, як і конфуціанець Мен-цзи, Мо Ді вважав, що воля народу – це воля самого неба.

Даосизм

Основним текстом даоської філософської традиції є трактат «Дао де цзін» («Канон Дао і Де», або «Книга Шляху і благодаті», IV- III ст. до н. е.), авторство якого приписується легендарному мудрецю Лао-цзи (букв.: «Престарілий мудрець», «Престаріле немовля», «Старець-немовля»). Згідно з переказами, Лао-цзи написав «Дао де цзін» у відповідь на прохання перед тим, як відправитися

на Захід. Згодом Лао-цзи був оголошений втіленням Дао, яке існувало з початку, і став шануватися як вище божество в даосизмі під ім'ям Лао-цзюнь ("Правитель Лао", «Престарілий правитель»). Дао. У центрі вчення даосизму – основні парні категорії всієї китайської філософії Дао і Де. Дао (букв.: «Шлях», «підхід», «метод», «принцип», «функція», «правда», «мораль») у ранньому даосизмі, представлене у «Дао де цзін», розуміється як певна першооснова усього сущого, тобто з тим, з чого все виникло: «мати всіх речей», «найглибші ворота народження». Виступаючи в якості основи світу, Дао вічне, не створене і пронизує собою все суще: «велике Дао розтікається всюди». Воно передує навіть небесному владці. Найбільш важким для інтерпретації в «Дао де цзін» є вчення про існування двох іпостасей Дао, яке може бути постійним, відокремленим від всього, самотнім, бездіяльним, яке перебуває у спокої і недоступне сприйняттю, що дає початок Небу і Землі, безіменним і невимовним у слові. Разом з цим, Дао може виступати й у якості всеохватного, всепроникного подібно воді, що змінюється разом зі світом, діючим початком, доступним пізнанню і сприйняттю, а також маючим виразність у знаках і символах. Крім того, протиставляється справедливе – «небесне» Дао і порочне – людське. **Де.** Якщо в «Дао де цзін» Дао відноситься до прихованого і споконвічного закону, першопричину існування речей, то прояв Дао, його матеріалізація позначається словом Де (букв.: «благодать», «блага сила», «чеснота», «досконалість», «гідність», «доблесть»). Під Де у даоській традиції розуміється сукупність різних сил, які можуть входити у протиріччя один з одним, тому часто в даосизмі загальне поняття про благодать уточнюється за допомогою певних характеристик: «гранична», «велика» тощо. **У вей.** З подібного трактування Дао як першооснови всього сущого впливає принцип «природності» (цзи Жань), або спонтанності Дао, і «не-діяння» (У вей). Останнє розглядається, з одного боку, як відсутність цілеспрямованої діяльності, що суперечить спонтанному перебігу подій і перетворюючій природній властивості речей. У цьому сенсі у вей – це принцип невтручання в природний порядок буття. З іншого боку, під у вей в «Дао де цзін» розуміється і особливий, непримітний вид активності, «здійснення недіяння» у злагоді і відповідно до Дао, коли діяння приховано, «замасковано». **Людина.** Той, хто дає виявитися Дао у самому собі, повертається до природності – здійснює У вей, називається в «Дао де цзін» «досконалономудрим» (шен жень). Зрештою справжнє знання – це лише прилучення до безіменного Дао, тому: «той, хто знає, не говорить. Той, хто говорить, не знає». Здійснивши даоський ідеал, багатомудрий стає вище протиставлення буття й небуття, добра і зла, життя і смерті. Осягнувши дао стає причетним першопочатку усього сущого, знаходячи тим самим безсмертя. **Суспільство.** Багатомудрий правитель, що наслідує Дао, спирається на природний хід речей: «кращий правитель той, про якого народ знає лише те, що він існує», оскільки «коли уряд спокійний, народ стає простодушним».

«Чжуан-цзи»

Подальший розвиток ідей, що містяться в «Дао де цзін» пов'язаний з трактатом «Чжуан-цзи» (IV - III ст. до н. е.), автором якого є **Чжуан Чжоу**. Продовжуючи відстоювати положення «Дао де цзін» про Дао як першооснову всіх ре-

чей, Чжуан-цзи зближує дао з ідеєю «небуття / відсутності» (У), вищою формою якого виступає відсутність самої відсутності (У). Останнє твердження є підставою для тези про те, що Дао «опредметнює речі, але не є річчю». Для Чжуан-цзи справжня реальність являє собою хаотичну, але просту цілісність, в якій всі речі взаємопов'язані і взаємопроникненні. Однак речі не розчинені, хоча і не протиставлені одна одній. Чжуан-цзи порівнює існування світу зі сном, або ілюзією, одночасно стверджуючи відносність життя і смерті, сну і неспання: «невідомо, чи Чжуан Чжоу снилося, що він метелик, або ж метелику снилося, що він Чжуан Чжоу».

Теми рефератів:

1. Основні матеріалістичні напрями Стародавньої Індії.
2. Ідеалістична думка Стародавньої Індії.
3. Матеріалістичні школи Стародавнього Китаю.
4. Сутність конфуціанства.
5. Еволюція філософських поглядів Стародавнього Сходу.

Література

1. Антология мировой философии. Древний Восток. – Минск - М., 2001.
2. Древнекитайская философия: В 2 т. – М., 1994.
3. Китайская философия. Энциклопедический словарь; под ред. М. Л. Титаренко. – М., 1995.
4. Шохин В. К. Ранняя буддийская философия. Философия джайнизма / Шохин В. К. – М., 1994.
5. Мартынов А. С. Конфуцианство / Мартынов А. С. – СПб., 2002.
6. Новая философская энциклопедия: В 4 т. – М., 2001.
7. Радхакришнан С. Индийская философия / Радхакришнан С. – Т. 1, 2. – М., 1993.
8. Торчинов Е. А. Даосизм / Торчинов Е. А. – СПб., 1998.
9. Торчинов Е. А. Введение в буддологию / Торчинов Е. А. – СПб., 2000.
10. Шохин В. К. Первые философы Индии / Шохин В. К. – М., 1997.

Лекція 3. Матеріалістичні та ідеалістичні погляди Стародавньої Греції та Риму

- 3.1. Походження та особливості Античної філософії.
- 3.2. Періодизація становлення Давногрецької філософії.
- 3.3. Основні досягнення філософської думки Стародавньої Греції та Риму.

Виходячи із мети та завдань лекції необхідно розкрити основи походження та особливості Античної філософії. Надати уяву про космоцентризм, онтологію та атомізм Стародавньої грецької філософії. Вміти окреслити розвиток Античної діалектики, проблеми пошуку першооснов, тлумачення буття, визначення нескінченності. Надати періодизацію становлення Давногрецької фі-

лософії. Обґрунтувати основні досягнення філософської думки Стародавньої Греції та Риму.

3.1. Походження та особливості Античної філософії

Термін «Антична філософія» складається з двох слів – «антична» і «філософія», кожне з яких надає всьому визначенню свій специфічний смисловий відтінок. Слово «античний» походить від лат. *antiquus*, що означає «стародавній». У цьому сенсі «антична філософія» є філософія «давня» і являє собою умовну сукупність теоретичних, естетичних й етичних уявлень Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Разом з тим, «антична філософія» є «філософія». Слово це сходить до грец. *φιλοσοφία*, букв.: «Любовне ставлення до мудрості». Мудрість греками розумілася як знання досконале і достатнє, а «любовне ставлення» до неї трактувалося по-різному – кожним філософом виключно зіставленні з його унікальним філософським досвідом. У цьому сенсі «антична філософія» є філософія стародавніх греків і римлян-безвідносно до старовини як такої. Для стародавніх їх філософія не здавалася «античною», а була цілком «своєчасною» і «сучасною». Своєрідність і унікальність античної філософської традиції полягає в тому, що в ній всі ці речі вперше були осмислені у своїй повноті, тобто послідовно були надані як проблема, як поняття і як цінність. Цей процес всебічного осмислення світу, природи, і людини відбувався в Античності начебто у двох вимірах: у межах усієї філософської традиції взагалі (тут достатнім буде згадати «проблемний підхід» архаїки, «понятійний» – античної класики, «ціннісний» – еллінізму) і в межах окремого одиничного філософського покоління. Те, що одним філософам уявлялось загадкою і дивом, для інших набувало статусу зрозумілого і безсумнівного, щоб згодом знову втратити свою очевидність і викликати подив з новою силою. Різноманіття філософських теорій, точок зору й уявлень є характерною рисою грецько-римської філософської традиції. До числа найбільш характерних особливостей античної філософської традиції в цілому також відносяться: а) загальна установка на розумне («раціональне») осягнення природного взаємозв'язку речей; б) тісний взаємозв'язок філософського досвіду з досвідом естетичним: в основі практично усіх філософських вчень античного світу лежить уявлення про ідеальний, прекрасний, розумний устрій Космосу (світобудови), а прагнення до досконалості оголошується метою всіх філософських занять по суті; в) нестабільність понятійного апарату: філософська і наукова термінологія у Стародавній Греції завжди перебувала в постійному русі й осмисленні; г) пріоритет універсального над одиничним: окрема річ, людина, індивід в античній філософській традиції завжди являв собою тільки «окремий випадок» прояву загального роду речі, світопорядку, закону, поліса (держави) і буття.

3.2. Періодизація становлення Давногрецької філософії

Виникненню філософського та наукового знання в Стародавній Греції передувало знання «міфологічне» – вкорінене в житті родової громади та те, що отримало своє вираження в численних формах ритуальної практики і в священних переказах грецького народу – міфах. Єдність спорідненого взаємозв'язку

речей і людей отримує своє вираження в міфі, тобто в живому «переказі» про часи, коли цей зв'язок вперше (і «назавжди») було встановлено. Філософія і наука виникають у Древній Елладі тоді, коли подібний взаємозв'язок речей втрачає свою очевидність, й істина міфу перестає бути для людини достатньою і безсумнівною. Передфілософським досвідом осмислення змісту міфу у Стародавній Греції були поеми Гомера (VIII ст. до н. е.) і Гесіода (поч. VII ст. до н. е.). В «Іліаді» і «Одісеї» Гомера і в «Теогонії» Гесіода традиційні міфи були вперше піддані раціоналістичному обробленню і стали об'єктом художньої естетизації. Ще одним досвідом передфілософського осмислення світопорядку в його зв'язності і цілокупності був досвід «семи мудреців» (поч. VI ст. до н. е.). Це були Фалес, Біант з Прієни, Питак Митиленський, Солон Афінський, Клеобул з Лінда, Періандр Коринфський і Хілон Спартанський. Кожен з «семи мудреців» був знаменитий своїми короткими висловами – «гномами» (грец. Γνώμη – «думка», «вислів», «визначення»), в яких по-своєму коротко і влучно для сучасників був підведений своєрідний підсумок традиційної народної («життєвої») мудрості. Вислови існували або у формі відповідей на якісь «одвічні питання», або у формі сентенцій щодо «належного» і «доречного». У висловах «семи мудреців» і в поемах Гомера і Гесіода зміст міфу вперше отримує своє пояснення і виправдання, тобто стає доступним для огляду і «загальнозрозумілим», набуває визначеності і виявляє свою обмеженість. Міф перестає сприйматися як жива реальність і «очевидність», недоступні критиці й осмисленню. Несвідомий людський досвід перестає бути досвідом світу; світ губиться в розмаїтті усіляких речей і стає чужим і «новим» для людини, з одного боку, і викликає у нього цікавість – з іншого. Саме від «здивування» і цікавості перед речами, що відбуваються у світі, починається філософія і наука у Стародавній Греції. Ці почуття не залишали її ніколи.

Традиційно історія античної філософії поділяється на три періоди:

1. Архаїчний (філософія «ранньої Греції»):

1. Архаїчний (філософія «ранньої Греції»): VI - 1-ша пол. V ст. до н. е. У цей час відбувається розрив між «міфологічним» («тим, що було завжди») й «історичним» («що відбувається тепер»); цей розрив поступово переростає в конфлікт і призводить до виникнення філософського і наукового знання. Філософія в цей час ототожнюється з «цікавістю», тобто прагненням людини визначити специфіку («місце») кожної речі всередині космічного світопорядку. Людина усвідомлює себе «річчю серед речей» цього світу, місце якої також потребує визначення. Стає проблематичним і досвід взаємозв'язку речей, що знаходить своє філософське обґрунтування або в теорії речі як елемента організованої сукупності – космосу, або в теорії речі як сукупності елементів. «Космос» (світ) і «фюсис» (природа) є ключовими словами ранньої грецької філософської традиції.

2. Класичний (філософія «класичної Греції»):

2. Класичний (філософія «класичної Греції»): 2-га пол. V-IV ст. до н. е. Господарство, держава, моральність, виховання – всі сторони суспільного життя стають предметом практичного обговорення і теоретичних роздумів. Людина перестає бути «річчю серед речей» і стає «людиною серед людей», що сприй-

має світ і себе самого з середини специфічно людського (соціального і громадянського) досвіду. Взаємозв'язок речей, їх причинний (формальна, матеріальна та цільова) обумовленість, сам характер існування одиначної речі отримують своє філософське обґрунтування в єдності поняття («форма», «ідея») і буття. Філософія в цей час вперше набуває самостійного статусу, поєднуючи в собі одночасно два аспекти: «науковий» (визначення філософських понять – «першооснов буття»), «виховний» (освіта) виховання людини – «ідеального громадянина». Тотожність цих моментів стає основою перших філософських систем – Платона й Аристотеля. До числа окремих характерних особливостей класичної грецької філософії належать: ототожнення знання та чесноти, розрізнення «права і правди природи» («фюсис») і «права і правди закону» («номос»), твердження, що «людина є мірою всіх речей» та інше.

3. Елліністичний період поділяється на два етапи:

1) ранній період еллінізму: з кінця IV ст. до кінця I ст. до н. е. ; 2) пізній елліністичний (або греко-римський): з кінця I ст. до н. е. до VI ст. н. е.

Замість колишніх форм державної влади з'являються нові – елліністичні монархії і Римська імперія. «Елліністична» людина перестає бути громадянином рідного поліса і стає «космополітом» – представником «світового громадянства». Для цього періоду характерним є розгляд філософських проблем пізнання і буття з метою визначення норм і стандартів «правильного життя». «Понятійний» характер мислення змінюється «ціннісною установкою»: річ з поняття перетворюється на цінність. Цінність і достовірність самого мислення ставляться під питання. Філософія з загальної науки переростає в «наукову дисципліну», або в ряд відповідних «дисциплін» – логіку, фізику, етику. На ранньому етапі епохи еллінізму пошуки нового світогляду викликали до життя численні філософські школи і гостру боротьбу між ними (стоїки, кініки, епікурейці, академіки, перипатетики, скептики). В епоху пізнього еллінізму виявляються спроби примирити ворогуючі доктрини, виробити універсальний світогляд, – створюються еkleктичні вчення, зрештою поглинаються неоплатонізмом.

«Досократики»

«Досократики»-термін історико-філософської науки Нового часу, що позначає неоднорідну сукупність філософів архаїчної Греції VI -V ст. до н. е., а також найближчих наступників цих філософів, які належали до IV ст. до н. е. і не змінені у своїх позиціях дією нової, класичної («сократичної») філософської традиції. В центрі уваги всієї філософії «досократиків – Космос (грец. *Κόσμος* – «світопорядок»), «світ» – у значенні структурно організованої та впорядкованої цілісності речей. Найдавнішою грецькою науково-філософською школою є школа, що утворилася в Мілеті, найбільшому торгово-ремісничому і культурному центрі Іонії, на західному березі п-ва Мала Азія. У I ст. до н. е. **Мілетська школа** (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен) була переважно природничо-науковою та ставила за мету описувати й пояснювати світобудову в його еволюційній динаміці: від походження Землі і небесних світил до появи живих істот. Згідно з філософською доктриною Фалеса Мілетського (бл. 640 - бл. 546 рр. до н. е.), «Все відбулося з води» (вода є першоосновою всього існуючого), «земля плаває на воді, подібно до шматка дерева» (цим Фалес пояснював

природу землетрусів), і «все у світі надхненне» (або «повне богів»), – зокрема, за твердженням древніх, Фалес приписував душі властивості магніту, який притягує залізо. «Бути», згідно з Фалесом, значить «жити»; все, що існує, живе; життя передбачає дихання та харчування; першу функцію виконує душа, тоді як другу – вода (вихідне праречовина всіх сухих речей, аморфна і плинна).

Анаксимандр (бл. 610 - бл. 540 рр. до н. е.)

Анаксимандр (бл. 610 - бл. 540 рр. до н. е.) був другим представником мілетської філософської школи. Древні називали його «учнем», «товаришем» і «родичем» Фалеса. Своє вчення Анаксимандр виклав у творі «Про природу», який можна розглядати як перший в історії грецької філософії науковий твір, написаний прозою (Фалес нічого не писав). На відміну від свого попередника, джерелом буття всіх сухих речей Анаксимандр вважав не воду, а якесь вічне і безмежне (грец. – «Нескінченне», «безмежне») – початок, середнє між повітрям і вогнем, яке він називав «божественним», і яке, за його твердженням, «всім керує». З ним Анаксимандр пов'язував і виникнення космосу.

Інакше «природу речей» трактували піфагорійці, учні та послідовники **Піфагора Самоського** (бл. 570 - бл. 497 рр. до н. е.). Саме Піфагор, за легендою, був автором слів «космос» і «філософія». З точки зору піфагорійців, космос і речі – це не просто матерія і речовина, але речовина з певною структурою, підпорядкована пропорційності і числовим відношенням. Піфагор стверджував, що «все є число», тобто розумне поєднання величин, що складають пари протилежностей: межа і безмежне; непарне і парне; єдність і безліч; праве і ліве; чоловіче і жіноче; світло і темрява; добро і зло тощо. Згодом виникає теорія «гармонії сфер», або «музики світу». «Гармонія сфер» служила свідченням потаємної числової природи космосу і мала глибокий етичний та естетичний зміст. Душа, з точки зору піфагорійців, безсмертна і є «демоном»,.

Сучасником Піфагора був **Геракліт (бл. 540 - бл. 480 рр. до н. е.)**. Геракліт написав тільки один твір і, за переказами, присвятив його на честь храму Артеміді Ефеської. Книга була написана складною метафоричною мовою, з навминою багатозначністю, притчами і загадками, за що згодом Геракліт отримав прізвисько «Темний». Твір Геракліта складався з трьох розділів: «Про Всесвіт», «Про державу», «Про богослов'я», і називався античними авторами по-різному: «Музи», «Єдиний порядок строю всього», «Про природу». Геракліт учив про невпинну мінливість речей, їх «плинності»; у свідомість наступних поколінь він увійшов насамперед як філософ, навчаючи, що «все тече» (грец. *πάντα*). «Коли входять в одну і ту ж річку набігають все нові і нові води», – писав Геракліт. Найважливішим положенням його філософської доктрини було те, що «шлях вгору і шлях вниз – один і той же», і що мудрість полягає в тому, щоб «все знати як одне». Геракліт, подібно піфагорійцям, вважав, що все у світі складається з протилежностей, однак при цьому не «поєднаних» між собою, а протиборчих, які і «борються» один з одним. Взаємодією і боротьбою протилежностей визначається існування кожної речі і будь-якого процесу у світобудові. Діючи одночасно, ці протилежно спрямовані сили утворюють напружений стан, котрим і визначається внутрішня гармонія речей. Цю «гармонію» Геракліт називає «таємницею» і каже, що вона «краще явній», піфагорійській. Для вира-

ження цієї «таємної гармонії» Геракліт використовував слово, що стало згодом знаменитим – «Логос» (грец. Λόγος – «слово», «мова», «умова», «договір», «положення», «визначення», «рахунок», «звіт», «співвідношення», «відповідність», «розум», «розумна підстава», «причина», «думка», «міркування», «припущення», «закон», «поняття», «сенс»).

Значний резонанс мало вчення **Ксенофана Колофонського** (бл. 570 – після 478 рр. до н. е.), філософа і поета-рапсода (виконавця пісень на поетичних змаганнях), що передбачив, зокрема, критику Гераклітом піфагорійської теорії «переселення душ». Вчення Ксенофана вплинуло на становлення Елейської філософської школи (Парменід, Зенон Елейський, Меліса), що отримала свою назву від м. Елеї, грецької колонії на західному узбережжі Південної Італії.

Засновником школи був **Парменід** (нар. бл. 540/515 р. до н.е.). За свідченнями стародавніх авторів, Парменід спочатку вчився у Ксенофана, а потім навчався у піфагорійця Амінія. Свої погляди він виклав у поемі, що складається з двох частин і містичного вступу, написаного від імені безіменного «юнака». Заперечення існування чого-небудь передбачає знання про нього і тим самим – його реальність. Звідси виводиться принцип тотожності буття і мислення. «Небуття» – немислимо, і «те, чого немає» – неможливе. Космос один і з усіх боків оточений сферичною оболонкою. Він складається з низки концентричних кілець, або «вінців», що обертаються навколо світового центру.

Учнем Парменіда був **Зенон Елейський** (нар. бл. 500/490 рр. до н. е.). Зенон був автором книги, у якій поставлена низка завдань, або «апорій» (грец. Απορία – «утруднення»), єдиною метою яких був захист вчення Парменіда про «буття». Античні автори повідомляють, що книга Зенона включала у себе 45 таких «апорій». Найзнаменитішими були чотири «апорії» проти руху: "Дихотомія", «Ахіллес і черепаха», «Стріла» і «Стадій». З точки зору елеатів, оскільки є тільки одне «буття», то воно тотожне самому собі і, отже, неподільне. Віра в реальну множинність речей і реальність руху є результатом помилкового припущення, що поряд «з тим, що є» («буття»), є також «те, чого немає» («небуття»), тобто відмінність у «бутті», що робить його не одним, а багатьма, тобто діленим.

Меліс з острова Самос (нар. бл. 480 р. до н.е.) був третім з представників елейської філософської школи. У творі, що називався «Про природу, або Про суще», Меліс здійснив спробу звести воєдино аргументацію Парменіда про єдине, незмінне і нерухоме «буття».

Філософське вчення елеатів стало своєрідною межею в історії ранньої, «досократичної» грецької думки. Аргументи елейської школи про властивості істинного «буття» здавалися наступному поколінню філософів у більшій своїй частині незворушними. В рамках запропонованої еліатами теорії «буття» ніякий шуканий взаємозв'язок всіх речей не міг отримати свого обґрунтування; навіть сам принцип такого обґрунтування автоматично ставився під питання і втрачав свою очевидність. Вихід із цього становища був знайдений у відмові від пошуків якогось одного, що породжує початок і в допущенні багатьох структурних елементів речей. Ці початки переставали вважатися єдиними і нерухомими, проте як і раніше називалися вічними, якісно незмінними, не здатними

виникати, знищуватися і переходити один в одного. Ці вічні сутності могли вступати один з одним у різні просторові відносини; нескінченну різноманітність цих відносин обумовлювало різноманіття чуттєвого світу. Найбільш видатними представниками цього нового напрямку в грецькій філософії Були пізніше Емпедокл, Анаксагор і античні «атомісти» – Левкіпп і Демокріт.

Вчення **Емпедокла** з Акраганта (Сицилія) (бл. 490 - бл. 430 рр. до н. е.) являє собою оригінальне поєднання піфагорійських, Елейських, а також, частково, мілетських теоретичних положень. Збереглося кілька сотень фрагментів з двох філософських поем Емпедокла, що називалися «Про природу» й «Очищення». В основі вчення Емпедокла лежить теорія чотирьох елементів, які він називає «корінням всіх речей». Це вогонь, повітря (або «ефір»), вода і земля. «Коріння речей», за Емпедоклом, вічні, незмінні і не здатні переходити один в одного. Всі інші речі виходять внаслідок з'єднання цих елементів у певних кількісних пропорціях.

Погляди **Анаксагора** з Клазомен (бл. 500 - 428 рр. до н. е.), близького друга Перикла, який жив довгий час в Афінах, сформувалися під сильним впливом космології Анаксимена Мілетського і вчення Парменіда про «буття». Початковий стан світу, за Анаксагору, являє собою нерухому «суміш», позбавлену усіляких обрисів. «Суміш» складається з нескінченно великого числа дрібних, не видимих оку і нескінченно подільних частинок, або «насіння», всіляких речовин.

Засновники атомістики **Левкіпп** (про життя його нічого не відомо) і **Демокріт** (бл. 460 - бл. 370 рр. до н. е.) на противагу еліатів стверджували, що «небуття» існує анітрохи не менше ніж «буття», і це «небуття» є порожнеча. Згідно з ученням Демокріта, порожнеча розділяє найдрібніші частинки буття – «атоми» (грец. *ἄτομος* – «неподільний»). «Атоми» відрізняються один від одного величиною, формою і положенням; вони рухаються безладно в порожнечі і, з'єднуючись один з одним, породжують всілякі речі. Ці першооснови речей незмінні, невидимі, неподільні і досконалі; їх – незліченна безліч. Причиною руху «атомів», їх зчеплення і розпаду є «необхідність», – природний закон, правлячий Всесвітом. Всі відчуття і сприйняття являють собою результат взаємодії «атомів», з яких складені «образи», й «атомів» відповідних органів чуття. Проводячи аналогію між устроєм людського організму і всього всесвіту, Демокріт вперше використав вираз «макрокосм» («великий світопорядок») і «мікрокосм» («малий світопорядок»). З Демокритом закінчується перший період історії грецької філософії.

Антична філософська класика Софісти і Сократ

Приблизно до середині V ст. до н. е., коли людина, її специфічно людський досвід стає «мірою речей», з'являються перші теоретики нового світовідношення – софісти (букв.: «фахівці з мудрості») - платні викладачі красномовства, політичної чесноти і всіляких знань, які вважалися необхідними для активної участі в цивільному житті.

Головний принцип софістики був сформульований найстаршим з них – **Протагором** Абдерським (бл. 480 - 410 рр. до н. е.), учнем Демокріта: «Людина

є міра всіх речей: існуючих – наскільки вони існують, неіснуючих – наскільки вони не існують». Протагор відмовився від традиційного протиставлення цього знання, заснованого на чуттєвому досвіді, знанню «божественному», начебто проникаючому в приховану сутність речей. Немає у речей ніякої «прихованої сутності», є тільки самі одиничні речі, дані у відчуттях; проте світ людських відчуттів суперечливий, тому, за словами Протагора, «щодо кожної речі можна виставити два протилежних судження».

Інший знаменитий софіст, **Горгій** з Леонтін (бл. 480 - 380 рр. до н. е.), учень Емпедокла, у творі з парадоксальною назвою «Про те, чого немає, або Про природу» (своєрідною пародією на Елейську метафізику), аргументував три положення: 1) ніщо не існує; 2) якщо і є щось існуюче, то воно непізнаване; 3) якщо навіть воно і має пізнаванність, то його пізнання невимовне і невизначене. Навчання софістів з неминучістю вступали в конфлікт з традиційними релігійними уявленнями. Софісти вважали себе знавцями багатьох речей.

Сократ (бл. 470 - 399 рр. до н. е.)

Іншої точки зору дотримувався Сократ (бл. 470 - 399 рр. до н. е.), «Найсправедливіший із людей» (Платон), який вирішив – і словом, і ділом – вчити «чесноти як такої», безвідносно до софістичних частковостей й умовностей. У Сократа було безліч учнів, серед яких найбільші відомі – Платон, Ксенофонт, Антисфен, Алкивіад та ін. «Він першим став міркувати про спосіб життя і першим з філософів був страчений за вирішенням суду». Однак Сократ не вчив чесноти так, як вчили софісти, воліючи промов і повчанням безпосередньо в розмові (по-грецьки *διάλογος* – «діалог») зі співрозмовником. Звідси назва його філософського методу – діалектика. Діалектика складається з іронії і майевтики. Іронія (букв.: «удавання») у чомусь нагадує софістичний спосіб аргументації, покликаний розкрити внутрішні суперечності в мові противника або в досліджуваному погляді. На цій основі здійснювалася майевтика (букв.: «породження»): Сократ, який любляв порівнювати себе з повитухою, допомагав своєму співрозмовнику «розродитися» істиною. У своїй філософській практиці Сократ виходив з того, що кожна людина вже містить у собі знання істини, але тільки не усвідомлює її, поки запропоновані йому питання не приведуть його до протиріччя з самим собою, і, як наслідок, до визнання свого невігластва. Сумнів же в істинності колишніх суджень веде до самопізнання. «Знати самого себе» для Сократа означає діяти в житті так, щоб слова не розходилися зі справами, а для цього необхідно досліджувати зміст загальних понять: з'ясувати, які вчинки людей можна назвати доброчесними, встановити, що є спільного у тих чи інших вчинках, і дати, нарешті, визначення відповідного морального поняття: мужності, справедливості, благочестя тощо.

На початку IV ст. до н. е. деякими учнями Сократа **були засновані нові філософські школи, що отримали назву «сократичних».** До числа їх відносяться: 1) Мегарська; 2) Елідо-еретрійська; 3) Кіренська та 4) Кінічна.

Мегарська школа була заснована **Евклідом** з Мегари (пом. після 369 р. до н. е.), одним з найближчих учнів Сократа. Противники цієї школи дали їй прізвисько «еристичної», а її представників називали «еристиками» («Сперечальниками»). Евклід стверджував, що «існує одне тільки благо, назване різними

іменами: іноді розумінням, іноді богом, а іноді розумом та іншими найменуваннями, а протилежне благу заперечував, заявляючи, що воно не існує». Мегарська школа відіграла значну роль у розвитку логіки, займаючись природою логічних парадоксів (софізмів) і аналізом форм логічної імплікації (прямування).

Елідо-еретрійська школа була заснована **Федоном** із Еліди, майстром суперечок й вчителем красномовності. Ця школа була подібною до мегарської і не доповнила від себе ніяких оригінальних ідей.

Кіренську школу заснував **Аристипп** з Кірени (бл. 435 – після 366 до н. е.). Він стверджував, що все існує заради якогось блага чи зла і єдиним, що має значення, є або «добре», або «погане». Тому Аристипп відкидав математику, для якої відмінності між «поганим» і «добрим» не існує. Природа, за його твердженням, не пізнавана, і її вивчення є заняття неможливе і марне. Людина Аристиппом уподібнювалася обложеному місту: вона нібито перебуває в полоні своїх відчуттів, не отримуючи звісток ззовні. Відчуття суть сприйняття наших власних станів, а не самих речей природного світу. Душі можуть бути властиві тільки два стани: рух рівне і спокійне (насолада) і рух різке і поривчастий (біль). Вчення Кіренаїків гедоністичні (грец. *Ηδονή* - «насолада», «задоволення»): насолоди оголошуються ними метою людського життя, а щастя – сукупністю насолод.

Засновником школи **Кіників** був **Антисфен** Афінський (бл. 455 - бл. 360 рр. до н. е.), учень софіста Горгія, а потім Сократа. Назва школи походить від слова «собака» (грец. *Κύων*), тому що кініки, за твердженням їх ворогів, щастя бачили в тому, щоб жити, «як собака», тобто бути «ближче до природи». Філософія, з їх точки зору, є життєва мудрість, яка не потребує ніякого відверненого знання. Антисфен стверджував, що сутність речі визначити неможливо, можна тільки сказати, що дана річ має ті чи інші якості.

Учнем Антисфена був **Діоген Синопський** (бл. 404 - бл. 323 рр. до н. е.). Все, про що говорив Антисфен, Діоген здійснював на практиці. Він ходив по вулицях серед дня з ліхтарем і кричав: «Шукаю людину!» Платон якось дав знамените визначення: «Людина є двонога тварина, позбавлена пір'я». У відповідь Діоген обскуб півня, приніс до нього в школу і сказав: «Ось платонівська людина!» Йому казали: «Ти нічого не знаєш, а філософствуєш!» Він відповідав: «Якби я лише прикидався мудрецем, то і це було б філософією!»

Платон

Платон народився в 428/427 р. до н.е. в Афінах. У середині 90-х років IV століття Платон, повернувшись в Афіни, організовує власну філософську школу, що отримала назву Академії. На думку Платона, вихованці Академії повинні були впроваджувати платонівські ідеали суспільного життя в законодавство і практику тодішньої Греції. **Знання.** Платон не пройшов мимо відкриттів пізнання, вони багато в чому визначили характер його філософії. Блискучий розквіт грецької математики платонівського часу також значно вплинув на платонівське розуміння пізнання. Визначенням точного і неточного пізнання, поняттям гіпотези і багатьом іншим Платон зобов'язаний сучасній йому математиці. Діалектичне знання полягає, за Платоном, в русі мислення в чистих поняттях.

Трохи інакше описано пізнавальне сходження в діалозі «Банкет». Тут воно здійснюється завдяки еросу, а вищим об'єктом цієї еротико-пізнавальної подорожі служить прекрасне саме по собі. **Душа.** І теоретичне пізнання, і практична діяльність у розумінні Платона залежать від вчення про душу. Головна теза платоновської психології є твердження про безсмертя душі. **Буття.** Вчення про буття є фактично центром філософії Платона, бо саме тут починають формуватися основи такого філософського напрямку як ідеалізм, найяскравішим виразником якого був Платон. У вченні Платона чуттєві речі постійно змінюються, постійно з протилежних речей з'являються протилежні речі. Будь-яка річ складна, має безліч частин. За Платоном, в межах чуттєвого світу неможливе ніяке раціональне пояснення причинності. Крім причетності Платон намагається зобразити відношення між ідеями і речами, називаючи перші «прикладками», або «зразками» (*παράδειγματα*), відповідно до яких зроблені чуттєві речі, а це відношення речей до ідей називається «уподібненням» (*ὁμοίωσις*). Серед ідей світу істинно-сущого, як і серед чуттєвих речей існує певного роду ієрархія. Така онтологія вибудовувалася Платоном, насамперед, в таких діалогах як «Лакхет», «Євтифрон», «Хармід», «Менон», «Федон», «Федр», «Банкет» і «Держава». **Космологія.** За Платоном, точного знання про космос у нас не може бути. Точне знання, як нам уже відомо, поширюється на область безтілесного, а самими точними науками є діалектичний рух в чистих поняттях і математичних міркуваннях. Космос тілесний, який бачимо і відчуваємо. **Політична філософія.** Політичне життя та його осмислення завжди були в центрі філософії Платона. Від «Апології» до «Законів», підняті до вирішення проблеми облаштування поліса, міста-держави, стоять у Платона на передньому плані. І не випадково, що два найбільших платонівських твори, діалоги «Держава» і «Закони», присвячені цим проблемам.

Аристотель

Аристотель народився в 384 / 383 рр. до н.е. в місті Стагір у Фракії в сім'ї придворного лікаря македонського царя Амінти. В 335 р. Аристотель повертається до Афін і засновує там свою школу, яка отримує назву перипатетичної від слова «перипат», «місце для прогулянок». Розташовувалася ця школа в містечку під назвою Лікей, тому другою назвою її стає «Лікей», звідси походить і сучасна назва - «ліцей». **Твори, в яких міститься аристотелівська філософія розподіляються на такі групи:** 1. Логічні твори («Органон»); 2. Роботи до «Першої філософії» («Метафізика»); 3. Роботи з філософії природи, з природничих наук, включаючи психологію («Фізика», «Про небо», «Метеорологія», «Про виникнення і знищення», «Історія тварин», «Про душу» тощо); 4. Роботи з етики, політики, риторики та економіки («Нікомахова етика», «Евдемова етика», «Політика» тощо); 5. Роботи з історії та теорії мистецтва («Поетика»). **Поділ наук.** Будь-яке мислення може бути спрямоване, за Аристотелем, або на діяльність, або на творчість, або носить теоретичний характер. Науки, пов'язані з діяльністю, практичні, вивчають ті сфери, в яких присутній свідомий вибір. Сюди відносяться етика, політика й економіка. **Логіка і вчення про знання.** В аристотелівському поділі знання не згадана логіка, оскільки вона, на думку Аристотеля, не входить в яку-небудь змістовну частину знання, але є його зна-

ряддям або «органомом». Пізніше відбулася назва суми логічних робіт Аристотеля – «Органон». Головною метою такого розкладу було вироблення вчення про виведення і докази. Логічний закон суперечності обумовлений онтологічним: одне і те ж не може в одному і тому ж відношенні належати і не належати чомусь. Цей онтологічний закон вже ніяк обґрунтований бути не може: він сам є найбільш очевидним положенням, за допомогою якого доводяться всі інші.

Фізика. Всі природні речі прагнуть до мети, або, як говорить Аристотель, до найкращої межі. У зв'язку з аналізом руху перед Аристотелем постає проблема нескінченності або безмежності, що вона таке і чи існує вона. Час пов'язаний з рухом і зміною, хоча і не може бути їм тотожним. Час з'являється тоді, коли ми в русі розмежовуємо попереднє і наступне, «і тоді говоримо, що час пройшов, коли отримуємо чуттєве сприйняття попереднього і наступного в русі». Час не обіймає все суще, і Аристотель говорить про існування вічних речей, непідвладних часу.

Космологія. Джерелом всякого руху є, за Аристотелем, нерухомий першодвигун, божество, яке являє собою чисту діяльність і мисляче саме себе. Цей першодвигун приводить в рух сферу нерухомих зірок, яка, рухаючись правильним коловим рухом, і є причиною руху всього іншого космосу. Світ ділиться Аристотелем на дві частини: надмісячний і підмісячний.

Психологія. Аристотель розробляв психологію у зв'язку з фізикою, оскільки душа являє принцип руху живих істот. Психологія як вчення про душу і співвідношення душі і тіла слід за фізикою і передує біологію як вчення про конкретні форми живого.

Перша філософія. Найважливішим розділом теоретичного знання Аристотель називає «першу філософію», знання про суще як таке. Одні теоретичні науки говорять про суще як щось рухоме і змінюване (фізика), інші – як про нерухоме і відвернене від сприйманого почуттями (математика), тобто говорять лише про частини сущого, не досліджуючи суще як таке. Ту науку, яка у Аристотеля носить назву «Перша філософія», потім назвали метафізикою, оскільки грецькі видавці текстів Аристотеля порахували, що твір, в якому йдеться про цю науку, має слідувати після аристотелівської «Фізики» (по грец. Meta – слідом за, після). Так виникло ім'я «метафізика», а через деякий час стали вважати, що воно означає знання, яке говорить про предмети, що стоять вище фізичних. Перша філософія займається першими причинами і початками сущого. Матерією, за Аристотелем, є те, що залишається від речі, якщо ми послідовно будемо віднімати всі її визначення: кількісні, якісні тощо. Користуючись поняттям можливості, Аристотель вирішує проблему, що стояла перед ранньою грецькою думкою – проблему виникнення. Цю проблему можна сформулювати таким чином: якщо є виникнення сущого, то воно має відбуватися з несущого, буття з небуття. Основним висновком першої філософії Аристотеля є його теорія вічного нерухомого першодвигуна. Якщо рух був завжди, він мав бути по колу. Якщо є рух, то він, за Аристотелем, є переходом від можливості до дійсності завдяки вже існуючій дійсності. Таким чином, якщо є вічний коловий рух – Аристотель говорить про рух небесних сфер, – повинна з необхідністю існувати вічна дійсність або діяльність, що є причиною цього руху.

Етика. Етика відноситься Аристотелем до розряду практичних наук, її мета – не абстрактні-теоретичні пізнання, а скоєння вчинків. Етика тому не відноситься до точного

знання, і її предмети досить неясні і сповнені невизначеностей, а, отже, і розуміються досить приблизно. Як і Платон, Аристотель вважає, що благо поліса перевершує благо окремої людини, адже не ціле повинно існувати заради частини, але частина заради цілого. Найважливішим етичним питанням є питання про довільне і мимовільне, про вибір і волю, що розбирається в третій книзі «Нікомахової етики».

Філософія епохи еллінізму

Зі смертю Олександра Македонського починається нова епоха грецької історії, ера еллінізму, яка істотно змінила обличчя суспільного і духовного життя Греції. У зв'язку з входженням до грецької культури багатьох варварських народів і частковою втратою греками національної самоідентичності з'являється необхідність у коментуванні ранніх грецьких авторів, і так виникає філологія. Наука частково залишає філософію, і філософія втрачає частково науку і науковість. Її головним інтересом стає життя приватної людини. Елліністична філософія поступається класичній епосі за своїми теоретичним досягненням. Стоїки беруть гераклітовське вчення про природу, моральну філософію – у кініків. Виникає явище еклектизму, тобто запозичення різних теорій в інших мислителів для окреслення певного світогляду.

Епікур

Епікур народився в 341 р. до н. е. У 307 р. в Афінах він засновує свою школу. Школа розташовувалася у саду Епікура, тому і називалася «Сад», а послідовники Епікура «філософами з садів». Епікур написав близько 300 творів, проте до нас дійшли тільки «Лист до Геродота», розкриваючий загальні принципи гносеології та фізики Епікура, «Лист до Піфокла», присвячений небесним явищам, «Лист до Менекея» трактує етичну частину вчення. **«Головні думки».** Епікур далекий від того, щоб розуміти філософію як дослідження теоретичної істини, як пошук якогось важкодоступного «чистого» знання. На думку Епікура, його філософія повинна була служити самим насущним потребам людини: позбавленню людської душі від страждання. Філософія веде до мудрості, до кінцевої мети людської досконалості. **Каноніка.** Згідно з Епікуром, навчити пізнання, міркування й мови повинно саме вивчення природи. Епікур розумів, що, визнавши незалежне існування науки про пізнання, він повинен також визнати наявність у людини окремо від тіла існуючого розуму, що в цілому суперечило основам його філософії. Тому каноніка, вчення про правила пізнання, якому Епікур присвятив твір «Про критерії, або канон», повинна розумітися як частина фізики, як невіддільне від неї передумання. Як критерії істини Епікур визнавав відчуття, «передбачення» або загальні поняття і пристрасті, а пізніше епікурійці додали ще «фантастичні всплески думки». Відчуття не просто показує нам предмет, але показує, який він насправді. **Фізика.** Найважливішим зміною, яку вніс Епікур у схему атомістики Демокріта, є відхилення атомів. Саама через таке відхилення стало можливим утворення світу і всіх його частин. Епікур, будуючи своє вчення для звільнення людини, зводить його на фундаменті фізики Демокріта, яка таких цілей перед собою не ставила. Душа, за Епікуром, не є самостійно існуючою сутністю, чимось безтілесним. Безтілесне не може ні діяти, ні піддаватися впливу, що невірно щодо душі. Вона ж є те, що складає з

тонких частинок тіло, розсіяне по всьому організму, і схоже на повітря з домішкою тепла. У душі є ще більш тонка частина, якій і належать відчуття. **Етика.** Метою етики є визначення блаженного або щасливого життя. Основами щастя, за Епікуром, є належне розуміння божественної природи, і відсутність страху перед смертю. Етика Епікура індивідуалістична. Епікур висуває як соціальний імператив гасло «Живи непомітно». При цьому Епікур високо цінував дружбу, й епікурійці славилися в Античності своєю відданістю друзям.

Стоїцизм

Школа стоїків була заснована в кінці IV ст. до н. е. Зеноном, вихідцем з кіпрського міста *Кімію*, що мав фінікійське заселення. Він засновує свою школу, яка розташовувалася в знаменитому «Строкатому портику», розписаному фресками Полігнота. Звідси школа отримала свою назву. Логічна і фізична сторона стоїчного вчення в цей період практично не розробляються. На перший план виходить етика стоїцизму, яка розуміється, насамперед, як практичне мистецтво, спрямоване на досягнення щасливого життя. **Поділ філософії.** Мудрість визначається стоїками як наука про речі божественні і людські. Філософія ж – це вправа в необхідному мистецтві, а необхідним, згідно зі стоїками, є чеснота, яка ділиться на три частини: фізичну, етичну і логічну. Відповідно, на три частини ділиться і філософія. Такий тричастинний поділ було вперше запропоновано учнем Платона Ксенократом, за яким і пішли в цьому стоїки. **Логіка.** Оскільки грецьке слово Логос означало одночасно «слово» і «розум», то стоїки, створюючи свою логіку, приділяли величезну увагу як мисленню, так і мові. Логіка поділяється на дві частини – риторику і діалектику, що не зіствлялися одна однієї, як це було, наприклад, у Платона. У граматиці стоїки підсумовують й узагальнюють результати, досягнуті попередніми філософами, і в першу чергу Аристотелем. Стоїки розробляють загальне вчення про мову, теорію відмінків, теорію частин мови, теорію часів дієслова, основи теорії стилістики. У зв'язку з цим стоїки займалися ще й етимологічними розробками. Саме їм людство зобов'язане вживаними в усіх європейських мовах назвами відмінків (називний, родовий, давальний, знахідний). Трохи інакше ця схема пізнання представлена у Хрісіппа. За Хрісіппом, критерієм істини є не сприйняття, що складається з каталептичної фантазії плюс схвалення, але сама каталептична фантазія. Справа в тому, що ця остання, за Хрісіппом, з необхідністю примушує нас до згоди. Якщо ми сприйняли щось каталептичне, то згода слідує автоматично. У пізнавальній діяльності людина не повністю пов'язана явищами, діючими на його органи чуття. Людина вільна в пізнанні, оскільки останнє слово залишається за нею і її згодою. **Фізика.** Фізичне вчення відіграє у стоїцизмі найважливішу роль. Це було пов'язане з тим, що вона в очах стоїків була вченням про божество. Початками всього існуючого є, згідно зі стоїками, чинне і створене, або Бог і матерія. Хоча стоїки розрізняють їх, тим не менше вони їх не поділяють. І розум, і матерія є два аспекти однієї і тієї ж реальності. Найважливішим принципом стоїчної фізики є твердження про те, що будь-який чинний початок може бути тільки тілом. **Етика.** На відміну від Епікура, висунуте положення про те, що перше прагнення всякої живої істоти не до задоволення, а до самозбереження. Найбільш близьким є для будь-якого живої істоти її власне улаштування і

усвідомлення цього. Основою стоїчного вчення про суспільство було твердження, що кожна людина за природою прагне до самозбереження, піклується про себе і про те, що їй близьке. Люди як істоти володіють розумом і утворюють величезну вселенську громаду, а до цієї громади належать і боги, які теж володіють певними якостями.

Скептицизм

Скептицизмом називається така точка зору, відповідно до якої заперечується можливість будь-якого пізнання світу і стверджується необхідність утримання від якого б то не було судження про нього. Однак зібрати крупиці скептичного ставлення до світу і з'єднати їх у єдиний світогляд зміг елеєць Піррон (360 - 270 рр. до н. е.). Саме до нього сходять визначення скептицизму як окремого філософського напрямку, відмінного від простої недовіри до показів наших почуттів і розуму. Грецьке слово «скепсис» і означає «розгляд». Перший варіант представлений догматизмом, другий – філософією Середньої (або другої) і Нової (або третьої) Академії Аркесілаєм і Карнеадом, третій – Пірроном і його послідовниками, які не стверджують пізнання світу і його природи, не заперечують його, але утримуються від рішення і продовжують шукати, щоб ніколи не знайти. Отже, скептицизм у власному розумінні слова – це вчення Піррона і його послідовників. Хронологічно він розділяється на наступні етапи. Скептицизм Піррона і Тимона, потім скептицизм Енесідема і *Аспінну*, нарешті, скептицизм Секста Емпірика і Менодота. На пізній скептицизм вплинули Аркесилай і Карнеад.

Скептицизм Піррона і Тимона

Піррон вчив, що у природі немає нічого прекрасного і потворного, нічого справедливого і несправедливого тощо, але люди все здійснюють за своїми звичаями і за звичкою. Через це ні про що не можна висловлюватися безумовно, не можна стверджувати щось про сутність тієї чи іншої речі, але потрібно, за Пірроном, дотримуватися того, що є. Кожне висловлювання є рівнозначним протилежному вислову, тому між ними неможливий вибір. Скептичне вчення, як і всі інші, підпорядковуються цим принципом. Учень Піррона Тимон наслідує свого вчителя, визначавши ставлення скептика до світу. Про кожну річ необхідно говорити, що вона є не більшою мірою, ніж її немає, що вона є і не є, що вона і є, і не є одночасно. А хто прийшов у такий настрій, за словами Тимона, у нього спершу з'явиться повне утримання від висловлювань і мови, а потім незворушність.

Аркесилай і Карнеад

Аркесилай і Карнеад належали до школи послідовників Академії Платона. Проте їх вчення було вироблено під впливом Піррона, а розробкою позитивних платонівських доктрин вони не займалися. Головний їхній інтерес полягав у критиці опонентів Академії, і, в першу чергу, стоїків. Їх діалектичні і полемічні розробки чинили значний вплив на історію грецького скептицизму, значно збагативши аргументацію і діалектичну витонченість пізніших скептиків.

Аркесилай (315 - 241 рр. до н.е)

Аркесилай (315 - 241 рр. до н.е), що став главою платонівської Академії після Кратета, переорієнтував академічну філософію, яка до цього займалася

тлумаченням платонівських текстів і догматичною розробкою платонівських доктрин, на нові проблеми. Він спростовував стоїчне вчення про згоду, за яким остаточне пізнання настає після акту згоди. Теорія згоди вступає в протиріччя зі стоїчним вченням про мудреця, оскільки мудрецю чужа всяка думка, але якщо він здійснює акт згоди, тобто погоджується на те, що ще недостатньо пізнане, то він тим самим має думку. Якщо ж він не робить акту згоди, то він взагалі нічого не знає.

Карнеад (214- 129 рр. до н. е.)

Карнеад (214- 129 рр. до н. е.), що став основоположником третьої, або Нової, Академії, справою свого життя вважав спростування стоїчного догматизму, особливо вчення стоїка Хрисіппа. Карнеад каже, що каталептична фантазія нічим не відрізняється від інших уявлень. Також неможливий і науковий доказ, бо, по-перше, кожний доказ вимагає обґрунтування і вихід у нескінченність. По-друге, загальний доказ ґрунтується на більш приватному, а часткове – на загальному, не знаючи першого, ми не зможемо довести другого, не знаючи другого, ми не доведемо першого. Через такі взаємозалежності здійснити науковий доказ неможливо.

Скептицизм Енесідема і Агріппи

Після того як платонівська Академія знову повернулася до догматизму і зник академічний скептицизм, скепсис повертається до своїх пірронівських витоків. Це відбувається в діяльності Енесідема з Кноса, який жив і писав у першій половині I ст. до н. е. Він написав вісім книг «Пірронівських міркувань», короткий витяг з яких було збережено патріархом Фотієм. Енесідем наводив аргументи проти істини, причинності і докази. Ніякий доказ за визначенням не може досягти істини, оскільки від явищ можна простувати тільки до явищ, а не до істини самої по собі. Енесідем розробив також десять тропів, тобто способів аргументації, в результаті яких необхідно прийти до утримання від судження.

Школа лікарів-емпіриків

Пізніший грецький скептицизм представлений школою лікарів-емпіриків. Родоначальником цього напрямку був Філін Косський, їх принципом було «спостереження (τήρησις) за тим, що часто було бачене однаковим чином». Критерієм істини емпірики вважали явище і його подання. Емпірики виступають проти діалектики, вважаючи, що, по-перше, кожному твердженню діалектики може бути протиставлене рівнозначне; по-друге, що вона доводить речі, які й так зрозумілі без жодного доказу; по-третє, що людський досвід і практика спокійно йдуть своєю дорогою, і не дивлячись на все, ставлять світ з ніг на голову «відкриттям» догматичної діалектики.

3.3. Основні досягнення філософської думки Стародавніх Греції та Риму **Філософія епохи Імперії**

У першому столітті до н. е. Римська республіка завершує підкорення Середземноморського регіону і Близького Сходу. На зміну діадохам прийшло римське панування, і тепер Захід і Схід були спаяні воєдино силою римських легіонів.

Неопіфагорійство

У I ст. до н. е. відроджується згаслий у IV ст. до н. е. піфагорізм. Однак відродженням це можна назвати досить відносно. Поєднуючи платонічні і стоїчні доктрини, неопіфагорійці говорили про первісні монади (одиниці) як про діяльнісний початок і про діаду (двійці) як про страждальну матерію. Монада породжує всі одиниці, діада – всі двійки. Числа, що утворилися з одиниць і двійок, породжують площини, площини-об'ємні тіла, з об'ємних тіл виходять тіла, наділені вагою. **Фізичний світ.** У межах неопіфагорізму розробляється релігійно-символічна філософія. Так, згідно з Модератом із Гадеса, стародавні піфагорійці, не бажаючи відкривати натовпу свої таємниці, закодували їх особливими символами, які потрібно розгадати. Цими символами є числа, а математика є не що інше, як прихована теологія і філософія. Одиниця позначає символ єдності і тотожності, причину гармонії і сталості речей, тоді як двійка – символ інобуття і неподібності, причина зміни. Згідно з іншим неопіфагорійцем, Нікомахом із Герази, який написав «Введення в арифметику», числа існували як зразки речей в розумі бога до всякого творіння світу. Найважливішою фігурою неопіфагорізму був **Нуменій Апамейський**, оригінальний мислитель, що жив у другій половині другого століття н. е. і який мав величезний вплив на неоплатонічну філософію і частково на «батьків церкви». Спираючись на Платона, Нуменій будує свою теософію трьох богів. В області психології Нуменій учив про дві душі – розумну і нерозумну, присутніх в кожній людині. Він учив і про дві душі світу, блага і злу. До неопіфагорізма примикає, але не зливається з ним, «герметична література» та «Халдейські оракули». Герметична література – це відкровлення бога Гермеса, під яким у цю епоху розуміється не який-небудь сільський божок стародавньої Аркадії, і навіть не божество олімпійського пантеону, але єгипетський бог Той, що став у грецькому перекладі «Гермесом тричі найбільшим». Головною темою герметичної літератури був порятунок душі за допомогою пізнання нею своєї божественної природи. Це пізнання давалося через відкровлення Гермеса тричі видатного. «Халдейськими оракулами» називалися поетичні твори, створені в кінці другого століття батьком і сином, які носили загальне ім'я Юліан. Жахливі за формою і змістом грецькі гекзаметри розкривали вчення про божество і спасіння душі. «Халдейські оракули», починаючи з Порфірія, користуються величезним авторитетом у філософів-неоплатоників, які бачили у них вершини містичного сходження до вищого божества.

Середній платонізм

Середнім платонізмом умовно називаються вчення групи мислителів I – II ст. н. е., які прагнули розробляти платонівську філософію із залученням і адаптацією доктрин інших шкіл. Середнім цей платонізм називається, оскільки перебуває у середині між вченням платонівської Академії і неоплатонічною філософією, що з'явилася в третьому столітті н. е. Орієнтиром для багатьох середніх платоників була аристотелівська модель філософії, з розробленою системою викладу, з відносно суворою координацією частин вчення. Родоначальником середнього платонізму можна вважати **Евдора** з Олександрії, який жив в кінці першого століття до н. е. Як мету людського життя він проголосив платонівське

«уподібнення божеству». В області онтології Евдора навчав про вище єдине, з якого походять монада і принцип порядку і гармонії, і невизначена двійця, початок безладу і дроблення. У творчості Евдора чітко видно стоїчні і перипатетичні впливи, які підлеглі піфагоризуючого платонізму. Досить значною фігурою середнього платонізму був знаменитий **Плутарх** з Херонеї, що жив у другій половині I століття н. е. В онтології Плутарх є дуалістом. Він не міг прийняти, як і Платон, що божество є причиною всього, і вчив, що воно відповідає тільки за добро, присутнє в нашому світі. Для пояснення наявного в космосі зла він привертав другу, існуючу незалежно від блага причину, причину матеріальну. Наявність демонів дозволяє Плутарху пояснити взаємодію богів і людей, обґрунтувати необхідність культових дій, гарячим прихильником яких був Плутарх. Плутарх був прихильником не лише грецької, а й будь-якої іншої релігії, оскільки, за його переконанням, в усіх релігіях діє один і той же розум і одне і те ж провидіння, що відкривається різним народам під різними знаками і символами. Важливим джерелом середнього платонізму є твір «Дідаскалік», автором якого різні вчені називають або Альбіна, або Алкіноя. «Дідаскалік» являє собою систематичний виклад платонічних доктрин, до яких домішується значна кількість аристотелівських та стоїчних вчень. Філософія поділяється тут на логічну, теоретичну і практичну частини. У фізиці «Дідаскалік» говорить про вічне існування світу. Стоїчна проблема співвідношення свободи волі і світової необхідності вирішується в «Дідаскаліці» шляхом розрізнення наших дій і результатів цих дій. Наші дії є вільні і залежать тільки від нашої волі, тоді як результати їх обумовлені світовою необхідністю. Видатним представником ортодоксального платонізму був **Аттик**, філософ кінця другого століття н. е. Аттік спробував очистити тодішній платонізм від еклектизму, тобто від чуждих платонівській філософії елементів, насамперед від запозичень у Аристотеля. Аттік вважав, що вчення про безсмертя душі утворює головний центр платонівської філософії, від якого залежать і космологія, і гносеологія.

Таким чином, платонізм цієї епохи, навіть коли він прагнув звільнитися від впливів і запозичень в інших шкіл, через історичну необхідність був змушений поєднувати у собі різноманітні елементи і доктрини. Особливість середньоплатонічної філософії полягала не в її всеосяжності, але в тому, що вона не змогла об'єднати ці різноманітні елементи, підпорядкувавши їх єдиним принципом. Це завдання було виконано на наступному етапі розвитку платонізму, в неоплатонічній філософії.

Неоплатонізм

Неоплатонізм є останнім значним досягненням грецької думки. З III по VII ст. н. е. неоплатоніки підвели своєрідний підсумок розвитку античної думки, асимілювали вчення майже всіх шкіл, створили величезний корпус філософської та коментаторської літератури. Монізм неоплатоніків виходить із положення про походження всього з єдиного початку, залежність від цього початку, так і про послідовність ступенів, на які у своєму походженні поділяється суще. Головними такими ступенями в неоплатонізмі були єдине, розум і душа, що породжує фізичний світ.

Плотін

Життя Плотіна припало на III ст. н. е. (204 - 270 рр.). Твори Плотіна – одні з найскладніших у грецькій філософській літературі. Надзвичайна насиченість думки, абстрактний її характер, надзвичайна лапідарність стилю роблять плотінівські тексти важкими для розуміння. У своїй філософії Плотін, як було властиво його епосі, хотів виступати тільки прояснювачем Платона, звідси головний поділ, що проводиться в плотінівській філософії, між чуттєвим і умосяжним світом. Процес створення є, за **Плотіном**, спогляданням, подібно до того, як геометр створює лінії і фігури в процесі споглядання і роздумів. Все буття пронизує, за Плотіном, ставлення причетності. Оскільки розум містить все, і це все знаходиться в єдності, коли одна частина не мислима без будь-якої іншої, він є всеєдність, живий всеосяжний організм. Ідеї знаходяться в самому розумі, а не поза ним, як стверджувалося в платонічній традиції. Якби ідеї були поза розуму, тоді, за Плотіном, розум не володів би істиною, а тільки її відображенням. Хоча у сфері етики Плотін наполягає на відділенні душі від тіла, яке є гробницею душі, в космології він, навпаки, підкреслює зв'язок вселенської душі зі вселенським тілом і благодіяння такого зв'язку. При цьому не можна говорити про дуалізм Плотіна, тому що матерія для нього не представляє собою самостійно існуючого початку, вона твориться душею і останньою сходинкою процесу є творіння всього з єдиного блага. У чуттєвому світі діє і людина. Аналізуючи людину, згідно Плотіну, потрібно розрізнити істинну людину і «складене ціле». Істинна людина, за Плотіном, є вища частина душі, що не спускається в чуттєвий світ, але залишається у світі божественно абсолютно чистою і вільною. Завданням людини є повністю звільнитися від матеріального компонента і повернутися додому, у світ істинного буття. Для досягнення цієї мети потрібно спершу придбати політичні чесноти: мужність, розуміння, цнотливість і справедливість.

Вплив філософії Плотіна на пізню епоху Римської імперії було величезним, проте у філософії його учнів, що залишалися вірними основній схемі Плотіна, стала низка істотних змін. Найбільш значними послідовниками Плотіна були його учні **Амелі і Порфирій**. Учень Порфирія був відомий неоплатонік Ямвліх, який підсилив релігійно-магічний елемент неоплатонізму і став духовним батьком невдалої антихристиянської реставрації Юліана Відступника.

Діяльність «олександрійської школи» неоплатонізму була набагато менш спекулятивною, вона була спрямована насамперед на створення коментарів до текстів Платона й Аристотеля, тому «олександрійці» змогли пережити розгром античної філософії, поступово перейшовши на позиції християнства. Цей розгром відбувається у 529 р., коли вердиктом імператора Юстиніана закриваються всі філософські школи як розсадник єресей. Імперія, остаточно ставши християнською, не могла виносити останні елементи язичництва у своєму соціальному і культурному тілі.

Теми рефератів:

1. Мілетська школа у Стародавній Греції і її проблематика.
2. Егейська школа: її представники та проблематика.

3. Піфагорійська школа у філософії Стародавньої Греції.
4. Філософські погляди у діалогах Сократа.
5. Космоцентризм Старогрецької філософії.

Література

1. Антология кинизма. Фрагменты сочинений кинических мыслителей (Анти-сфен, Диоген, Кратет, Керкид, Дион). – М., 1984.
2. Аристотель. Собр. соч.: В 4 т. / Аристотель. – М., 1976-1983.
3. Асмус В. Ф. Платон / В. Ф. Асмус. – М., 1969.
4. Богомоллов А. С. Античная философия / А. С. Богомоллов. – М., 1985.
5. Васильева Т. В. Афинская школа философии / Т. В. Васильева. – М., 1985.
6. Васильева Т. В. Комментарии к курсу истории античной философии / Васильева Т. В. – М., 2002.
7. Гомперц Т. Греческие мыслители. – Т. I-II / Т. Гомперц. – СПб., 1999.
8. Диллон Дж. Средние платоники / Дж. Диллон. – СПб., 2002.
9. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов: [Пер. с греч. М. Л. Гаспарова], – 2-е изд / Диоген Лаэртский. – М., 1986.
10. Доброхотов А. Л. Учение досократиков о бытии / А. Л. Доброхотов. – М., 1980.
11. Зубов В. П. Аристотель / Зубов В. П. – М., 2000.
12. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе / Ксенофонт. – М., 1993.
13. Лурье С. Я. Демокрит. Тексты, перевод, исследования / С. Я. Лурье. – Л., 1970.
14. Маковельский А. О. Софисты. – Вып. 1-2/ Маковельский А. О. – Баку, 1940- 1941.
15. Плотин. Сочинения / Плотин. – СПб., 1995.
16. Платон. Собрание сочинений. – Т. I-IV / Платон. – М., 1990-1994.
17. Рожанский И. Д. Анаксагор. У истоков античной науки / Рожанский И. Д. – М., 1972.
18. Тит Лукреций Кар. О природе вещей / Тит Лукреций Кар. – М., 1983.
19. Столяров А. А. Стоя и стоицизм / Столяров А. А. – М., 1995.

Лекція 4. Особливості філософського вчення Середніх віків

- 4.1. Історичні етапи розвитку філософії Середньовіччя в Західній Європі.
- 4.2. Християнська догматика і своєрідність філософської думки Середніх віків.
- 4.3. Головні положення філософії Середньовіччя.

У вивченні даної теми необхідно виокремити історичні етапи розвитку філософії Середньовіччя в Західній Європі. Розкрити соціально-економічні, політичні та культурно-історичні умови феодального суспільства, де формувалася філософія Середньовіччя. Окреслити взаємозв'язок християнської догматики і своєрідності філософської думки. Розкрити головні принципи середньовічної філософії: монотеїзм, провіденціалізм та ін.

4.1. Історичні етапи розвитку філософії Середньовіччя в Західній Європі

У сучасній науці період історії філософської думки в Європі, починаючи з кінця Античної епохи і до початку епохи Відродження, традиційно прийнято називати середньовічним. Традиційним є поділ філософії Середніх віків на патристику (II - VIII ст.) і схоластику (XI - XIV ст.). Патристика, тобто умовна сукупність вчень батьків християнської церкви, значною мірою належить античній епосі. Історія ж богословського й філософського осмислення та оформлення християнської догматики на християнському Сході аж ніяк не закінчилася разом з останнім Вселенським собором (787 р.), але тривала, з перемінним успіхом, аж до останніх часів існування Візантійської імперії (паламітські сперечання). Філософія Середніх віків є переважно релігійною, по суті – християнською. Найбільш загальною характеристикою релігійної філософської позиції є те, що єдиним сенсом і метою людського життя проголошуються богоспілкування і богопізнання, в той час як інші цілі і смисли (пізнання світу, щастя, долі) оголошуються другорядними і підлеглими вищому завданню богопізнання – справі спасіння душі. До найбільш важливих особливостей середньовічної філософської традиції в цілому відносяться: 1) теоцентризм; 2) креаціонізм (лат. *Creatio*, «створення»); 3) провіденціалізм (лат. *Providentia*, «провидіння»); 4) традиціоналізм: істина у середньовічній філософській культурі є надбанням корпоративним.

4.2. Християнська догматика і своєрідність філософської думки Середніх віків

Патристика

Патристикою (грец. *Πατήρ*, лат. *Pater*, «батько») у західній богословській (а також історико-філософській) традиції називають зазвичай умовну сукупність вчень батьків християнської церкви II - VIII ст. З самого початку «батьком» іменувався духовний наставник, що володіє визнаним у церкві вчительським авторитетом. Останнім «батьком» з точки зору західної, католицької, богословської традиції був **Іоанн Дамаскін** (пом. 753 р.), всі ж інші християнські автори, які жили після нього, отримали назву «церковних письменників».

Рання патристика (II - III ст.)

Період ранньої патристики традиційно поділяється на два етапи. До першого етапу (II - поч. III ст.) відноситься творчість найбільш ранніх мислителів святоотецької богословської культури, що заклали фундамент майбутньої християнської догматики («апостольські отці» і ранні отці-апологети). До другого етапу (кін. II - III ст.) відноситься творчість ряду християнських письменників авторів перших в історії середньовічної європейської самосвідомості універсальних теологічних систем (Тертуліан, Климент Олександрійський і Оріген). Початок патристики ознаменовано появою творів «Апостольських отців», до яких відносять імена шести християнських авторів першої половини II ст.: Варнави, Климента Римського, Ігнатія Антіохійського, Полікарпа Смирнського, Гермона і Паппа; а також один твір невідомого автора за умовною назвою «Вчення дванадцяти апостолів Гілі за першим словом тексту, Дидахе, тобто «вчення».

«Апостольські отці» були першими, хто під кінець античних часів відчув важливість і складність завдання культурного самовизначення християнства.

Характерною особливістю теології ранніх апологетів був субордінаціонізм (вчення про нерівнозначність іпостасей Святої Трійці), подоланий цілком тільки у творчості представників зрілої патристики, у Каппадокійців – Василя Великого, Григорія Богослова та Григорія Нісського (друга пол. IV ст.). Логос є Слово, народжене від Отця; через Нього створено все існуюче. Ще однією важливою спробою надати християнству характер упорядкованого філософського вчення був **Гностицизм**, що являв собою конгломерат численних релігійних і філософських течій I - IV ст., в яких особливу роль відіграє гносис (грец. – «знання») – таємне знання про світобудову, Бога і людину, відкрите якимось Спасителем (або рятівниками) і збережене езотеричною традицією. Володіння подібним знанням саме по собі приводило до порятунку. Поряд з переконаністю в крайній ущербності Бога-творця і всього Всесвіту, гностиків вирізняла також упевненість у тому, що «на самому верху», поза порядком речей, розташовується істинний Бог і Отець, Непізнаваний Бог – всеблагий і вседосконалий. Гносис, таємне знання, є усвідомленням людиною своєї початкової божественності; само по собі набуття гносиса автоматично позначає порятунок людини, її повернення до самої себе.

Тит Флавій Климент Олександрійський (бл. 150 - 216 pp.)

Тит Флавій Климент Олександрійський (бл. 150 - 216 pp.). Народився в язичницькій сім'ї й отримав прекрасну освіту. В історію патристичної думки Климент увійшов як творець першої універсальної системи християнського виховання й одночасно першої універсальної теоретичної богословської системи. Метою Климента було перетворити християнське віровчення в християнську науку і розробити методику для її засвоєння. Його думки висвітлені у наступних творах. «Протрептик» (або «Умовляння до еллінів») вивчається на підготовчій ступені; завдання цього твору – відвернути від забобонів і наблизити до віри. «Педагог» – друга ступінь, що служить зціленню пристрастей і вихованню душі. Вищий щабель, ступінь богопізнання складають «Стромати» (букв.: «Клаптеві покривала») – найзначніший твір Климента; тут викладається сума християнського знання, істинний «гносис». Розвиваючи загальні принципи богослов'я апологетів, Климент приходить до тези про гармонію між вірою і розумом. Істинний «гносис» включає у себе дві складові: богопізнання (теологію) і досягнення вищої моральної досконалості.

Другим видатним представником Олександрійської школи був **Оріген (бл. 185 - 263/264 pp.)**, якого можна назвати без особливого перебільшення родоначальником спекулятивного християнського богослов'я. Головним засобом тлумачення текстів Священного Письма проголошується алегоричний метод, який виділяє в кожному фрагменті три рівні сенсу: буквальний (тілесний), душевний (етичний) і духовний (абстрактно-теологічний). Принципи богословської теорії викладаються в творі «Про засади». Бог Орігена – це єдність, або «монада», яка перевищує все те, що можна про Бога сказати і помислити. Оріген також часто використовує вираз «Трійця» і в міркуваннях про відносини між Особами Трійці вперше в історії християнського богослов'я вживає поняття «єдиносущний»

(грец. *Πνεῦμα*). Душа являє собою щось середнє між плоттю і духом. Вона здатна, з одного боку, наблизитися до Бога і стати чистим духом, розумом («інтелектом»), і може, з іншого, схилитися до матерії, чистому небуття.

Серед християнських латиномовних письменників періоду ранньої патристики виділяється ім'я уродженця Карфагена – **Квінта Септимія Флорента Тертуліана** (бл. 160 – після 220 р). Серед численних (понад тридцяти) збережених творів Тертуліана особливо важливими є «Апологетика», «Про свідокство душі», «Про душу», «Про прескрипції проти єретиків», «Про плоті Христа», «Про воскресіння плоті», «Проти Гермогена », «Проти Праксея», «Проти Маркіона». Загальні принципи теології Тертуліана безпосереднім чином сходять до стоїчної фізики. Все існуюче тілесно, безтілесне не існує, а третього не дано. Бог – це єдина, вічна, висока, всемогутня і всеблагота Істота. Він – Творець Всесвіту, що перебуває поза світобудови і створив його з нічого.

Родоначальники нової спекулятивної богословської науки (християнської) – олександрійці і Тертуліан – заклали фундамент для християнської догматики. Побудувати християнське вчення до кінця і упорядити його змогли представники наступних поколінь християнських мислителів.

Зріла патристика (IV-V ст.)

Зрілою патристикою називають епоху в історії християнського богослов'я між першим Нікейським вселенським собором (325 р.) і Халкидонським (четвертим) (451 р). Вчення олександрійського пресвітера Арія (пом. 335 р) не містило у собі нічого специфічно нового у світі більш ранніх богословських пошуків II - III ст. Бог Арія – це «монада», самодостатня і досконала. Через свою унікальну природу Бог не здатний ні передати, ні повідомити про свою сутність взагалі. Отже, міркував Арій, друга і третя божественні іпостасі не є єдиносущними з першою. Тому що як «монада» не може нічого породити з власної сутності, то божественний Логос (Христос) не народжується Богом Отцем, але буквально твориться з нічого, як і весь Всесвіт. Арій послідовно заперечує за Логосом-Сином характер співвічності Богу Отцю істоти і називає Його «божеством» тільки в порядку почесного іменування.

Незаперечна першість у боротьбі з аріанством належить **Св. Опанасу Олександрійському** (бл. 293 - 373 рр.). У тринітарному питанні св. Афанасій був прихильником формули «єдиної сутності». Для Афанасія сенс порятунку тісно пов'язаний з творінням. Бог-Творець і Спаситель (Христос) суть різні іпостасі єдиносутнісного Божества. Трійця у Афанасія – нероздільна сутнісна єдність; вона не дробиться на частини – на створену річ і Творця, але є вся цілком створена. Логос вічно народжується з божественної суті Бога Отця, а не просто з факту божественної волі, яка в якийсь момент (згідно з вченням Афанасія, абсолютно вільно, тобто без всякої необхідності) створює з несущого небуття весь чуттєвий світ.

Найбільш авторитетними представниками грецької зрілої патристики були отці Каппадокійці: **Василь Великий (архієпископ Каппадокійський)**, **Григорій Богослов (Назіанзін)** і **Григорій Нісський**. З каппадокійцями пов'язаний найважливіший етап оформлення християнської догматики. До числа найбільш значимих їх заслуг належить кінцеве твердження і роз'яснення змісту форму-

лювань Нікейського Символу віри. Одне з найвідоміших творів Василя Кесарійського – «Шестиднів» – присвячений роз'ясненню створення й улаштування світобудови. Світ є творіння Бога, який створив все з нічого в якийсь відомий початковий термін часу, або, точніше, одночасно з часом, тому що до «першого дня», пояснює Василь, часу не було, так само як не було нічого. Обговорюючи значення «першого дня» створення світобудови, він використовує традиційний для стародавньої, «античної» натурфілософії числовий символізм.

Григорій Нісський (бл. 335 - 394 рр.). Християнським вихованням і навчанням Григорія займався Василь Великий, який в 371 р. поставив свого молодшого брата в єпископи кападокійського м. Ніси. Його основні твори: «Великий Катехізис» (або «Велике Оголошувальне слово»); «Проти Евномія» (12 книг); «Діалог про душу і воскресіння»; «Про творіння людини»; «Шестиднів»; коментарі на Святе Письмо. У душі Олександрійського богослов'я Григорій прагне підкріпити віру розумом (зрозуміло, першість віри не піддавалося сумніву): суворі методи діалектики незамінні в теологічних міркуваннях. Згідно з Григорієм Нісським, віра знаходить своє пояснення у мудрому і досконалому устрої світобудови. Людина, створена за образом і подобою Божою, є вершина («вінець світобудови») і господарем усього існуючого.

Аврелій Августин (354 - 430 рр.)

Найбільшим значним латиномовним мислителем періоду зрілої патристики був Аврелій Августин (354 - 430 рр.). Головним джерелом відомостей про Августина є власні його твори (в першу чергу «Сповідь») і текст біографії, складений Посідієм. Відбувається його знаменита зустріч з Амвросієм Медіоланським (бл. 340 - 397 рр.), видатним християнським письменником і проповідником, яка стала однією з найважливіших подій всього його життя. Основні твори Амвросія (цикли проповідей) – «Про віру»; «Про Святого Духа»; «Про благо смерті»; «Про Ісааке, або Про душу»; «Шестиднів» – при загальній їх моральній та практичній орієнтації неодноразово містять свідчення знання ним цілої низки найважливіших вчень класичного неоплатонізму (Плотін, Порфірій). У перші роки єпископату Августин починає працювати над важливим трактатом «Про християнське вчення» (4 книги) і завершує свій найзначніший антиманіхейський трактат – «Проти Фавста – манихеев» (33 книги). До цього часу завершується також робота над творами – «Про істину релігії», «Роз'яснення деяких положень з Послання до Римлян», «Про вісім-десять три різні питання» і діалог «Про вільне свободовиявлення » (3 кн.). До них відноситься і трактат «Про різні питання до Сімпліціана» (2 кн.), в якому було покладено початок августинівської теорії першорідного гріха. З 397 по 401 рр. Августин пише свою знамениту «Сповідь» (13 кн.). Приблизно з 399 р. він починає працювати над одним із найважливіших своїх теоретичних творів – трактатом «Про Трійцю» (15 кн.), який писався зі значними перервами близько 20 років. В 401- 414 рр. Августин створює свій обширніший коментар – «Про Книгу Буття буквально» (12 кн.). Останні 20 років життя були покладені Августином на розв'язання двох фундаментальних завдань: на написання грандіозного твору «Про Град Божий» (22 кн.), робота над текстом якого почалася під впливом інформації про падіння Риму в 410 р. під ударами полчищ вестготів Аларіха, і на полеміку з

пелагіанами. За твердженням родоначальника ересі – ієромонаха Пелагія, гріх, скоєний Адамом, не переноситься на потомство, і тому гріх – це зовсім не родове прокляття, а слідство особистого вибору кожної людини. У ці роки він на решті завершує трактати «Про християнське вчення» і «Про Град Божий» і незадовго до смерті вирішується переглянути свої головні твори на предмет виправлення помилкового і поліпшення належного. Так з'являється важливий трактат «Перегляд» (2 кн.), де Августин ніби підводить підсумок своїм багаторічним пошукам. Шлях пізнання для Августина є сходження розуму, веденого вірою, до Бога. Пізнання починається з чуттєвого сприйняття – тому що Бог пізнається через Його творіння (Про Трійцю, XV, 6, 10) – і немов по сходах піднімається до Істини. Розум, говорить Августин, «розуміє» всі три іпостасі людської особистості, воля їх «спрямовує», а пам'ять «охоплює».

За твердженням **Псевдо-Діонісія**, практики «скидання кайданів» з розуму недостатньо; розум повинен позбутися в першу чергу від самого себе, тобто вийти за власні межі, оскільки пізнання Бога «перевершує і розум, і всіляке розуміння». Розуму дарується особливий шлях осягнення – «через незнання». Псевдо-Діонісій, таким чином, беззастережно відкидає два вкрай істотних платонічних постулати: природну божественність розуму і пізнаваність божественної суті. Після Псевдо-Діонісія традиція візантійського богослов'я не переривається, з'являються досить значні фігури, наприклад, Максим Сповідник (VII ст.).

Схоластика

Латинське слово *scholastica* походить від грецького *σχολαστικός* («шкільний», «школярський») і в сучасній історико-філософській науці служить визначенням сукупності спекулятивних філософських («діалектичних») і богословських – способів міркування, що стали пануючими в західноєвропейській (латинській) культурі у Середні віки (XI - XIV ст.). Виокремлюються два основних аспекти значення цього терміна: негативний і позитивний. Перший (схоластика як «школярська філософія» або «школярське богослов'я») виникає з численних текстів письменників Ренесансу та епохи Просвітництва, які прагнули в минулому побачити і розділити все на «живе» і «мертве», «вічно нове» і «давно застаріле». В кінцевому рахунку це визначало необхідність перегляду філософії «Античності» і «Середньовічного варварства» (варварство в думці і варварство в мові), і через відмову від неживих і некорисних – «схоластичних», дефініцій звернутися до культури живого і дієвого слова. Інший аспект значення цього терміна (схоластика – «шкільна філософія» або «шкільне богослов'я») пов'язаний безпосереднім чином з діяльністю середньовічних шкіл і, починаючи з XIII ст., – Середньовічних університетів. З точки зору середньовічної схоластики потенційно в тій та іншій сукупності текстів показана вже істина у всій своїй повноті; щоб виявити істину, привести її зі стану потенційного в актуальне, потрібно насамперед належним чином інтерпретувати текст і потім дедуціювати всю сукупність закладених в тексті наслідків за допомогою адекватно побудованих умовиводів. Схоластика переважно є філософія у формі інтерпретації текстів – Писання і Послання (богословського і філософського). Пізнання речей означає насамперед пізнання їх сутності, їх істотних характеристик; ці характе-

ристики визначають «вид», «форму» кожної речі, і вони ж дозволяють підвести річ під загальне поняття. Сутність речі повністю доступна пізнанню, оскільки у сутності і понятті одна і та ж структура; вони відрізняються тільки своїм місцем перебування: сутності існують в речах, поняття - в розумі людини. Вперше у середині християнської культурної традиції формально-логічний («схоластичний») метод до розгляду онтологічно-теологічної проблематики був застосований людиною, чия творчість і доля значною мірою належали Античній епосі - міністром остготського короля Теодоріха, перекладачем, богословом, поетом, «останнім римлянином» - Боецієм.

4.3. Головні положення філософії Середньовіччя

Реалізм і номіналізм

Згодом, у відповідності з тим, як різні представники середньовічної схоластики прагнули кожен по-своєму відповісти на різні питання, сформувалися три головні напрями схоластичної думки: реалізм (лат. *Res*, «річ»), номіналізм (лат. *Nomen*, «ім'я») і концептуалізм (лат. *conceptus*, «поняття»). Номіналізм стверджує, що роди і види речей існують тільки в мисленні; реалізм визнає зміст універсальних понять існуючим самотійно (субстанціонально); з точки зору концептуалізму самі поняття видів і родів речей існують лише тільки в розумі, але при цьому в реальності їм відповідає щось, що, однак, саме по собі не є ні субстанцією, ні акциденцією (ознакою, властивістю). Кожне з перелічених напрямів поділялося на два різновиди: реалізм «радикальний» (висхідний до Платона) вважав, що тільки значення універсальних понять існують реально, субстанціонально, самотійно (Ансельм Кентерберійський, Гільйом із Шампо, Петро Ломбардський, Бонавентура і взагалі більшість середньовічних схоластів); «Помірний» реалізм (орієнтований на Аристотеля) стверджував, що значення універсальних понять, існуючи реально, не існує самотійно, але є формами індивідуальних речей (Фома Аквінський); номіналізм «радикальний» вважав, що поняття роду та виду речей взагалі не мають значення (Іоанн Росцелін); «помірний» номіналізм стверджував, що ці поняття суть імена одиничних речей (Вільям Оккам); відповідно, розрізнялися і два різновиди середньовічного концептуалізму: один з його різновидів був орієнтований на реалізм (Дунс Скот), другий схилився до номіналізму (Петро Абеляр). Що стосується філософських поглядів родоначальника всіх цих спорів - Боеція, то в окремих своїх творах він постає як «помірний» реаліст («Великий коментар до Порфирія»), а в інших творах як реаліст «радикальний» («Про розраду філософією»).

Еріугена (бл. 810 - після 877 рр.)

Найважливішою фігурою у філософії цього «відродження» був Еріугена (бл. 810 - після 877 рр.). Головні його твори - «Про божественне приречення», «Коментар на «Небесну ієрархію» св. Діонісія», «Гомілія на Пролог Євангелія від Іоанна» і знаменитий трактат «Про природи», який з XII ст. отримав також назву «Про поділ природи» (5 кн.). Згідно з поглядами Еріугени, існує гармонія між вірою і розумом, між вільним судженням і свідченням авторитету. Метою всіх філософських занять є пошук кінцевого сенсу Божественної Відвертості, що міститься в Священному Писанні, текст якого служить завжди вказівкою, де хова-

ється істина, але ніколи не дає її в чистому, сформованому вигляді. У найбільш ранньому своєму творі – «Про божественне приречення» (851 р.) – Еріугена, ґрунтуючись на платонічній інтуїції Платона нерівнозначності категорій всього «тимчасового» і «вічного» (запозиченої ним у Августина і Боеція), намагається довести, що воістину не існує ні Божественного приречення, ні Божественного передзнання. Всі помилки виникають від помилкової, «невірної» інтерпретації цих висловлювань, тобто в тих випадках, якщо ці поняття вживаються у власному сенсі – за аналогією зі світом речей тимчасових, а не вічних. У головному своєму творі – «Про поділ природи» (862 - 866 рр.) – Еріугена трактує питання богопізнання в контексті вчення про загальну природу речей (лат. *Natura*), що об'єднує все існуюче (буття) і все не є таким (небуття). Буттям називається те, що може бути або сприйнято почуттями, або усвідомлено розумом.

Ансельм Кентерберійський (бл. 1033 - 1109 рр.).

У XI ст. жив і працював видатний представник ранньої середньовічної думки Ансельм Кентерберійський (бл. 1033 - 1109 рр.), який сказав: «Не шукаю розуміння, щоб увірувати, але вірую, щоб зрозуміти». Ним були написані головні твори: «Про грамотного» (між 1080 і 1085 рр.); «Монолог» («Мова до самого себе про сенс віри») (1076); «Прослогій» («Звернення до переймаючихся про сенс віри») (1077 - 1078 рр.); «Про істину» (між 1080 і 1085 рр.); «Про свободу вибору» (тоді ж) і «Про падіння диявола» (між 1085 і 1090 рр.). Пізнання для християнина починається з утвердження у вірі: факти й істини, які він хоче зрозуміти, дані йому у Відвертості. Не розуміти, щоб вірити, але вірити, щоб, як наслідок, розуміти, необхідно для віруючого християнина. Розум далеко не завжди буває здатний осягнути зміст віри, стверджує Ансельм; проте Розум в змозі сприяти обґрунтуванню віри в Творця як факту звичайного, повсякденного існування.

Шартрська школа

У розробку концепції реалізму в XII ст. значний внесок зробили представники **Шартрської школи** (при Шартрському соборі), заснованої в 990 р. Фульбертом Шартрським (пом. 1028), учнем Герберта Реймського і учителем Беренгарія Турського, який отримав при житті за пристрасть до діалектики і до класичних авторів почесне прізвисько «Сократ». За твердженням Бернарда Шартрського, у справжньому сенсі реальні лише Бог, ідеї (універсалії) і матерія. Ідеї – це перші суті після Бога. Складові субстанції (створені речі) не є істинно сущими, тільки їх елементи, тобто матерія та ідеї, реальні. Для того щоб зрозуміти зміст тексту Писання про створення всесвіту, стверджувалося Тьеррі, богослов'ю необхідно знайомство з науками арифметики, музики, геометрії та астрономії («Квадрівія»). Піднятися розумово до початку чисел – одиниці – означає піднятися від створених речей до їх Творця. Всі речі, нагадує Тьеррі, існують тільки за допомогою Творця, тому Бог – це «форма існування» (*forma essendi*) речей. Подібно іншим представникам Шартрської школи, Гільом виходив у своїх філософських судженнях з того, що антична (переважно платонічна) філософія – як «істинне вчення про явлене і неявлене буття» – не вступає при вірному її тлумаченні в протиріччя з християнською вірою. Власна позиція Гільома полягає в тому, що будь-яка універсалія (наприклад, «людина», «тварина»,

«троянда») розуміється як субстанція (лат. *Substantia, res* – «одинична сутність», «одинична річ»), тобто як речі, що володіють самостійним існуванням. Універсалія є щось єдине в числовому відношенні й одночасно загальне для багатьох речей. Усі одиничні речі, що належать до певного роду і виду, мають одну універсальну сутність, індивідуальні ж відмінності, за допомогою яких всі індивіди по-різному відрізняються між собою, – це є щось випадкове (акцидентальне), тобто все те, що може бути пов'язане з даною річчю зараз, але при цьому бути відсутнім за інших обставинах.

Петро Абеляр (1079- 1142 рр.)

Безперечно, найбільшим філософом-богословом і діалектиком «ранньої схоластики» був Петро Абеляр (1079- 1142 рр.). Головні твори Абеляра: «Вступ до теології» (1113); «Логіка для початківців» (1114); «Глосси до Порфирія» (3 кн.) І до «Категоріям» Арістотеля; «Діалектика» (5 кн.) (1118- 1134 рр.); «Християнська теологія» (1122 - 1125 рр.); «Да і Ні» (в той же самий час); «Етика, або Пізнай самого себе» (между 1135 і 1139 рр.); «Апологія проти Бернарда», «Діалог між Філософом, юдеєм та Християнином» (1141 - 1142 рр.) І знаменита автобіографія «Історія моїх лих» (1132-1136 рр.). Тому що Бог завжди вчиняє лише найкраще, всемогутність Бога обмежена тим, що Він робить. У рамках своєї етичної концепції Абеляр спирається на поняття природного морального закону, уявлення про який (нехай навіть розпливчате) мають всі люди – незалежно від їх виховання або віросповідання.

Фома Аквінський (1224 / 1225-1274 рр.)

Найбільш видатним представником середньовічного християнського аристотелізму був Фома Аквінський (1224 / 1225-1274 рр.; «*Doctor angelicus*», «ангелічний доктор»). Фома народився в замку Роккасекка неподалік від містечка Аквіно поблизу Неаполя. Головні його твори: «Коментар до «Чотирьох книг сентенцій» Петра Ломбардського» (1254- 1256 рр.); «Сума проти язичників» (1261 - 1264 рр.); «Сума теології» (частини перша і друга, 1265 - 1268; частина третя, 1272 - 1273 рр. (не закінчена); коментарі до книг Боеція «Про Трійцю» та «Про седмицю» (до 1261 р); «Коментар на книгу «Про божественні імена» св. Діонісія» (до 1268 р); «Коментар на «Книгу причин» (після 1270 р); «питання» (*quaestiones disputatae*): «Про істину» (1256-1259 рр.), «Про могутність» (1259-1268 рр.), «Про душу» (1269-1270 рр.), «Про зло» (1270-1271 рр.); трактати: «Про суще і сутності» (бл. 1256), «Про єдність інтелекту проти аверроїстів» (бл. 1270), «Про змішання елементів» (1270- 1271 рр.), «Про вічність світу проти буркотунів» (1271) та ін. У томістській доктрині, як і у попередній схоластичі, Бог ототожнюється з Буттям, але при цьому поняття «буття» у Фоми радикальним чином переосмислюється. Перш за нього фундаментальним поняттям, при посередництві якого богослови намагалися осмислити ідею божественного Буття, було поняття «сутності» (лат. *essentia*). Фома із вищої характеристики буття сукупності всіх створених субстанцій вибирає здатність речей до існування, тобто те, що насправді відповідає не іменнику, а дієслову, а саме слову з характерним значенням – «бути» (лат. *esse*). Це вчення про розрізнення «сутності» й «існування» Фома запозичив у Авіценни. Поняття «ентелехії» й «енергії» (у латинській транскрипції – *actus*, «акт») були введені Аристотелем з метою пояс-

нити факту «руху», тобто «Мінливості», стосовно до буття одиничних природних субстанцій. «Ентелехія» – це стан, що досягається річчю в ході послідовного придбання нею «енергії» усіх істотних характеристик, призначених їй від природи, – і в першу чергу тих, якими вона повинна володіти, щоб бути віднесена до певного роду і виду (універсалії). Можливі побічні докази, які виходять з розгляду творінь. Одиничність ж субстанціональної форми у людини, як і у всякої створеної субстанції, пояснює властиву кожній з них єдність.

Іоанн Дунс Скот

Новий погляд на відношення між вірою і розумом, Богом і світом, дивом порятунку і людською досвідченістю був сформульований в пізній схоластиці у філософських вченнях двох францісканських теологів. У Іоанна Дунса Скота (1265/1266 1308 рр.; – його називали «*Doctor subtilis*», «Тонкий доктор») головні твори: «Коментар до «Чотирьох книг сентенцій» Петра Ломбардського», або «Оксфордський твір»; «Паризькі повідомлення (reportata)»; «Питання до книги Аристотеля «Про душу»; «Питання на довільні теми»; трактат «Про перший початок»; «Найтонші питання до «Метафізики» Аристотеля та інші»; до творів Вільяма Оккама (бл. 1285- 1347 рр.; «Високоповажний зачинатель»; Головні твори: «Коментар до «Чотирьох книг сентенцій» Петра Ломбардського», 1317-1322 рр.; «Збір всієї логіки», 1319/1320 – не раніше поч. 1340 рр.; «Коментар до «Фізики» Аристотеля», 1321 - 1323 рр.; «Трактат про приречення і предзнання Богом майбутньому не – необхідних подій», до 1323 р.; («Питання на довільні теми»), до 1323 р.; «Праця дев'яноста днів», ок. 1331 р.; «Діалог між учителем і учнем», 1334-1338 рр.; «Бревілоквій», 1342 р.; «Про імператорську і папську владу», ок. 1347 та ін.). За твердженням І. Дунса Скота, першим природним об'єктом розуму, а отже, і предметом філософської науки, є не форма матеріальної субстанції, як вважав Фома Аквінський, і не Бог як Вища Істота, як вважав, наприклад, Генріх Гентський, а «сущє як таке»), тому що саме цей об'єкт людський розум здатний, з одного боку, осягати адекватно і в першу чергу (бо сутність Бога незбагненна) і, з іншого, внаслідок посередництва його осягнення необхідно поступово вбачати сутність будь-яких створених речей – матеріальних і які не є такими (Душа, безтілесні ангели тощо). Основоположним моментом у філософії І. Д. Скота стає вчення про «унівокації» сущого (буття) (лат. *Univocatio* – «однозначність»). Це вчення допускає, що, відповідно до визначення першого об'єкта людського розуму, кожна річ може бути пізнана через те, що є сущє – і Бог, і створені речі.

Вільям Оккам

Абсолютно іншої точки зору на природу понять і відношення їх до буття дотримувався номіналіст Вільям Оккам, для якого всяке позитивне знання, було, в першу чергу, саме логікою. Підлеглий характер метафізичних розвідок по відношенню до логіки і логічної проблематики в цілому отримав своє вираження у визначенні В. Оккамом знаменитого принципу – «Бритви Оккама»: «Не варто множити сутності без необхідності (*Entia non sunt multiplicanda sine necessitate*)», або, інакше: «Множинність не слід допускати без необхідності (*Pluralitas non est ponenda sine necessitate*)». Одинична річ не може бути пізнана за допомогою загальних понять; вона є об'єктом споглядання у чуттєвому до-

свіді, завжди обмеженому, але який претендує на безпосередність і достовірність. Інтуїтивне пізнання передуює абстрактному. Поняття формуються в розумі, але суб'єкт пізнає на основі чуттєвого сприйняття речей. Універсалії (характеристики роду та виду речей) суть, за В. Оккамом, є певними «знаками» в розумі, і такими, які є не загальними, а одиничними сутностями. У номіналізмі В. Оккама (а також його найближчих послідовників - Миколи з Отрекура, бл. 1300 – після 1350 рр. ; Жана з Мірекура, 1310 / 1315 – після 1347 рр. **Жана Бурідана**, бл. 1295 - бл. 1358 рр. ; Миколи Орема (біля 1323 / 1325- 1382 рр.) була спростована фундаментальна передумова схоластичної філософії, а саме – переконання у раціональному устрої створеної світобудови, в існуванні первісної одвічної гармонії слова і речі, мислення і буття. Онтологія світу і логіка буття стали відтепер послідовно розрізнятися: самостійним існуванням наділяється тільки єдине і при цьому в понятті невимовне «це», смислові ж визначеності одиничних субстанцій, тобто поняття роду та виду, оголошуються в номіналізмі «фікцією розуму».

Теми рефератів:

1. Співвідношення філософії і релігії в епоху Середньовіччя.
2. Основні погляди у розвитку філософії Середньовіччя.
3. Схоластика як тип середньовічного філософствування.
4. Філософські погляди Ф. Аквінського.
5. Проблема універсалій у філософії Середньовіччя.

Література

1. Августин Аврелий. Исповедь Блаженного Августина, епископа Гиппонского / Августин Аврелий. – М., 1991.
2. Ансельм Кентерберийский. Сочинения / Ансельм Кентерберийский. – М., 1995.
3. Антология средневековой мысли. Теология и философия европейского Средневековья. – Т. 1-2. – СПб., 2001-2002.
4. Боэций. «Утешение философией» и другие трактаты / Боэций. – М., 1990.
5. Жильсон Э. Философия в Средние века. От истоков патристики до конца XIV века / Жильсон Э. – М., 2004.
6. Бл. Иоанн Дунс Скот. Избранное / Бл. Иоанн Дунс Скот. – М., 2001.
7. Св. Иустин. Философ и мученик. Творения / Св. Иустин. – М., 1995.
8. Либер А. де. Средневековое мышление / Либер А. де. – М., 2004.
9. Копплстон Ф. Ч. История средневековой философии / Копплстон Ф. Ч. – М., 1997.
10. Копплстон Ф. Ч. Аквинат. Введение в философию великого средневекового Мыслителя / Ф. Ч. Копплстон. – М., Долгопрудный, 1999.
13. Оккам У. Избранное / Оккам У. – М., 2002.
14. Соколов В. В. Средневековая философия: [2-е изд.] / Соколов В. В. – М., 2001.

Лекція 5. Філософія епохи Відродження

- 5.1. Відродження античної філософії в епоху Відродження.
- 5.2. Антропоцентризм філософії Відродження.
- 5.3. Досягнення філософської та наукової думки доби Відродження.

З мети лекції необхідно мати уяву про засади відродження Античної філософії в епоху Відродження. Окреслити, що епоха Відродження пов'язана з бурхливим розвитком культури, мистецтва, появою яскравих індивідуальностей, всебічно обдарованих особистостей. Розкрити поняття антропоцентризм, гуманізм, геліоцентризм, пантеїзм. Обґрунтувати, що в дану епоху Людина виступає як творець самої себе, а звідси культ художника – творця, наукове пізнання підноситься на новий рівень. Виявити, що філософські ідеї Леонардо да Вінчі, Миколи Кузанського, М. Монтеня, Дж. Бруно та інших є досягненнями філософської наукової думки доби Відродження.

5.1. Відродження античної філософії в епоху Відродження

Іноді термін «Відродження» розуміється в широкому сенсі як період швидкого та інтенсивного культурного розвитку, що приходить на зміну тривалим періодам духовної та творчої інертності. У вузькому сенсі слова «Відродження» – це відродження ідеалів і цінностей античної культури, що почалося в XIV ст. в Північній Італії і в XVI ст. охопило більшу частину Західної Європи. «Відродження» (як і «Середні віки») – категорія не стільки хронологічна, скільки духовна. Саме в області духовного життя лежить основа своєрідності цієї епохи, що дозволяє чітко відмежувати її як від Середніх віків, так і від Нового часу. **Виправдання матерії і шанування природи.** Головною рисою духовного своєрідності Відродження є глибока повага до природи і до кожного прояву життя як до символу, образу Абсолюту. Тільки в епоху Відродження безмежність непізнаного вабила людину, надихала її на подвиг пізнання, тому що вона знала, що Бог присутній в природі всюди («центр-скрізь»), а, отже, людина всюди знайде в природі опору, життя і сенс.

Спільні риси філософії Відродження

Відродження античної філософії – перше заслуга філософії Відродження. З самого початку Відродження гуманісти пристрасно шукали оригінальні грецькі та латинські тексти, переписували їх (а з поширенням друкарства в XV – XVI ст. – друкували), вивчали, порівнювали, піддавали філологічній критиці. До кінця XVIII ст. європейські філософи знайомилися з античними авторами за переказами, зробленими в епоху Відродження. Трьома основними тенденціями (іноді-етапами) філософії Відродження прийнято вважати: 1) гуманізм; 2) неоплатонізм; 3) натурфілософію. Періодом розквіту гуманізму вважається проміжок від середини XIV до середини XV ст., неоплатонізму – від середини XV до першої треті XVI, натурфілософії – залишок XVI ст. Але гуманізм не перестав бути властивим мислителям Відродження з розвитком неоплатонізму, він просто прийняв іншу форму, більш філософську і теоретично обґрунтовану, зберігши всі свої основні положення. «Гуманістами» в широкому сенсі можна назва-

ти майже всіх мислителів Відродження, включаючи неоплатоників і натурфілософів. Аналогічним чином неоплатонізм не був витіснений натурфілософією, але увійшов до неї в «знятому» вигляді.

Античний неоплатонізм

Античний неоплатонізм віродився до життя, піднесений і облагороджений християнством. У неоплатонізмі Плотіна і Прокла Єдине Божество нездатне втілитися в кінцеву істоту матеріального світу, тому античні неоплатоніки з великою недовірою поставилися до християнського віровчення, у якому таїнство Боготвілення відкрило можливість іншого розуміння матерії: якщо матерія здатна вмістити Бога в усій повноті досконалості, це означає, що вона не є, за визначенням, «недоліком буття», початком гріха або зла, темрявою, що перемагає світло, але є активною творчою силою, яка виконує усі задуми Творчого Розуму. Таке переосмислення матерії не було реалізовано в християнській догматиці в перші століття християнства, але філософи Відродження виходили саме з такого розуміння християнства у своєму виправданні матерії.

Натурфілософський пантеїзм

Більшість представників філософії Відродження можуть бути названі в тому чи іншому сенсі «пантеїстами», якщо вважати пантеїстичною тезу Діонісія: «Бог є все в усьому і ніщо з усього». Індивідуальність кожної речі полягає, виходячи із положення, яким чином Бог (нескінченна першооснова) розгортає себе в даній речі. Звідси випливає висновок, що має величезне світоглядне значення, про абсолютну значущість кожної індивідуальності: чим більше в суті індивідуального, неповторного, тим виразніше у ньому проявляється «промінь Світла Божества», яким воно є. Весь світ і кожна його частина виражають собою атрибути Божества.

Данте Аліг'єрі (1265 - 1321)

Великий Данте Аліг'єрі (1265 - 1321) багато у чому передбачив ідеї і цінності Відродження. Картина світу, яку він надав у «Божественній комедії», ще цілком середньовічна, і є результатом з'єднання птоlemeївського та аристотелевського геоцентризму і католицької теології. «Об'єктивні» простір і час не існують у цій картині, і вони замінені ієрархічними відносинами цінностей: що важливіше, то й раніше, і ближче.

5.2. Антропоцентризм філософії Відродження

Гуманісти Відродження

Сам термін «людяність» (*humanitas*) ввів в обіг Цицерон для позначення тієї якості, яку римська культура успадкувала від грецької. Родоначальником гуманістичного руху в Італії можливо вважати **Франческо Петрарку (1304-1374)**, першого поета загальноєвропейської слави, до якого прислухалися папа і королі. Він одним із перших дав приклад «гуманіста», який займається «гуманітарними» науками (насамперед, збиранням, перекладанням і коментуванням античних текстів, філологічною критикою і філософією). На Заході значення терміна «гуманізм» часто і зводиться до цих занять. Але самі мислителі Відродження розуміли його набагато ширше і глибше – насамперед як утвердження гідності людини та її благородства. **Доброчесність - доблесть.** Одна з основоположних характеристик Відродження-відновлення і піднесення античного ро-

зуміння чесноти як доблесті. **Громадянськість.** На відміну від Середніх віків, наслідуючи Рим, італійські гуманісти, ще усвідомлюючи себе спадкоємцями римських державних діячів, закликали проявляти доблесть не тільки в духовному житті, у боротьбі з власними пороками, але й на терені цивільного життя – з прагненням і ретельністю прагнучи до блага держави. **Благородство.** Багато трактатів гуманістів Відродження присвячені темі благородства. Твори «Про шляхетність» писали Верджера, Браччоліні, Манетта та інші автори. Гуманісти доводять, що «благородство не ззовні приходить, але виходить від власної чесноти». «Доброчесність» для гуманістів все ще те саме, як в Античності розумілася (і грецької, і римської), доблесть – яка є мужність, безстрашність, подвижництво, «завзяття при виконанні обов'язку». **Ренесансне розуміння безсмертя.** Духом благородства і доблесті перейнято також ставлення мислителів Відродження до посмертної долі душі. Нелюдським вважали вони зраджувати вічним мукам, тим більше за гріхи перед «божими намісниками» – папою і його слугами. **Однаковість людської природи.** Іншою загальною рисою духу Відродження було переконання в однаковості людської природи і, відповідно, про потенційну рівність всіх людей. Вже Нікколо Нікколо, друг Поджо Браччоліні, спирається на цю тезу як на загальне місце, яке не потребує доказів, тоді як і Платон, і Аристотель, вчили, навпаки, про природжену природному відміну людей за якістю їх душі. Гуманісти Відродження спиралися передусім на стоїцизм, який стверджував рівність усіх людей перед Богом як «громадян Космосу», а також на раннє християнство, з його духом братерства. Не заперечуючи фактичні відмінності в природі людей, їхніх фізичних, розумових і творчих здібностях, гуманісти підкреслювали рівні для всіх можливості удосконалення: «З будь-якого стану дозволено піднятися над долею» (Салютати). **Виправдання людської природи. Проти догмату первородного гріха.** Гуманісти відкрито сповідували Христа, таїнства Боготілення, Воскресіння, причастя та ін. Поджо Браччоліні сформулював загальне переконання всіх гуманістів в непорочності природи: «Те, що притаманне нам від природи, найменше заслуговує осуду». Після Петрарки багато його аргументів на захист «честі та гідності» людини повторювалися в тій чи іншій формі іншими гуманістами – Джаноццо Манеттою, Поджо Браччоліні, Піко делла Мірандолою. Особливим феноменом є **Леонардо да Вінчі** (1452-1519) – художник, скульптор, інженер, який глибоко осмислював власне мистецтво і мистецтво всієї своєї епохи.

Ренесансний неоплатонізм

До середини XV ст. емансипація – свобода волелюбленої думки, вироблена гуманістами, стала приносити нові плоди. Неоплатонічні ідеї, принесені до Італії з Візантії Георгієм Ге Плїфоном (бл. 1355- 1452), знайшли сприятливе підґрунтя. Неоплатонізм зберіг і розвинув головні завоювання гуманістів, уявлення про людську свободу, гідність і шляхетність. Але разом з тим стала очевидною обмеженість колишнього «філологічного» гуманізму.

Микола Кузанський

Микола Кребс, відомий згодом як Микола з Кузи, народився у 1401 році. Основні твори М. Кузанського – «Про вчене незнання» і «Про припущення». В інших роботах він розвивав і пояснював принципи, викладені в них. **Методоло-**

гія **М. Кузанського. «Вчене незнання»**. Остаточна Істина, згідно з М. Кузанським, недосяжна, оскільки будь-яке знання є співвідношення невідомого з уже відомим, але «між нескінченним і кінцевим немає пропорції». Це ключове положення не тільки гносеології, але й онтології М. Кузанського. **«Діалектика» М. Кузанського**. Остаточна Істина знаходиться за межами для розуму, а найвища форма доступного йому знання є досягнення збігу протилежностей. Бог вище збігу протилежностей, і Він – їх умова і вміщає їх єдність, але збіг їх – це «ворота», що ведуть до понадрозумове споглядання Бога. Протилежності лежать у самій основі буття речей. **«Діалектична теологія» М. Кузанського. Бог як Абсолютний Максимум і Абсолютний Мінімум**. Застосовуючи для досягнення Бога піфагорійську числову символіку, М. Кузанський визначає Бога як «Абсолютний Максимум». Абсолютний Максимум виявляється в деякому розумінні залежним від безлічі, а отже, від іншого, початку множинності, тобто від Першої Матерії. Бог і Матерія виявляються по суті двома вічними, несвідомих один до одного Початками, які не можуть ні існувати, ні мислити один без одного. **Триєдність Бога**. Всі імена, відповідно до М. Кузанського, є «результат руху розуму», який набагато нижче розуму і не може піднятися до співпадання протилежностей. М. Кузанський досить сміливо стверджує, що навіть «найменування Триєдності і Його трьох Осіб («Бог Отець», «Бог Син» і «Святий Дух») дано за властивістю створіння», тобто є антропоморфізація (олюднення) Бога. Догмат про «незліяність і неподільність» трьох Ликів Трійці М. Кузанського визнає, однак іменує ці Лики «Єдність, Рівність і Зв'язок» і дає цьому філософське обґрунтування. **Бог і світ: «Пантеїзм» М. Кузанського**. Розвиваючи свій діалектичний пантеїзм, М. Кузанський посилається, з одного боку, на Ареопагіта, з іншого – на герметичну традицію. Для М. Кузанського, звичайно, неможливо, щоб світ хоч в якомусь сенсі обумовлював Бога. Ставлення Бога до світу не підпорядковане ні природній, ні внутрішній необхідності. **Присутність Абсолюту у світі**. Зміна, що вноситься М. Кузанським, впливає з властивого Відродженню пробудження індивідуальності: Бог повинен бути не тільки нескінченно далекою першоосновою, кінцевою метою і нескінченно глибокою основою кожної речі. М. Кузанський вперше в історії європейської філософії ставить завдання розкриття Абсолюту в індивідуальності як такої. Цього можна досягти тільки за допомогою його методу «суміщення протилежностей». Слідуючи неухильно своєму «діалектичному» методу, М. Кузанський приходить до парадоксального висновку: кінцеве нескінчене у своїй скінченності. **«Христологія» М. Кузанського (Учення про «конкретний максимум»)**. Особливе значення для М. Кузанського має вчення про «конкретний максимум» - філософське обґрунтування таїнства Боговтілення. Згортання та розгортання. Ставлення Бога і світу М. Кузанський описує термінами «розгортання» (*explicatio*) і «згортання» (*complicatio*), іноді – «розвиток» (*evolutio*). Ці поняття ближче до неоплатоновської «еманації», ніж до християнського «творіння». **Виправдання матерії**. Подібно Платону, М. Кузанський вводить термін «інша» замість терміна «матерія» (*hyle*). Термін «Інша» краще передає чисто метафізичний, далекий від усього чуттєвого зміст, ніж «матерія» або «речовина». З одного боку, Іншому завжди чогось бракує, Інша є слабкість і робить слабким все, до чого

домішується, а протилежністю до неї ж є абсолютна Міць. **Числовий символізм.** М. Кузанський дуже широко використовує аргументи, аналогії і символи, засновані на числах і числових співвідношеннях, а також на геометричних прикладах. Різні аспекти своєї філософії М. Кузанський завжди охоче надає у вигляді математичних символів. **Космологія.** Скінченність і нескінченність світу залежать, за М. Кузанським, від точки зору. Світ існує як нескінченний, якщо його розглядати як згорнутий в точці максимуму і мінімуму, тобто, в Богові.

Флорентійська Платонівська академія

У 459 р. Козімо Медічі, глава Флорентійської республіки, санкціонував устанovu Платонівської академії. З цього моменту розвиток неоплатонізму в Італії вступає в нову фазу. Метою Академії було не створення ще одного філософського вчення у довгому ряду попередніх, але, навпаки, спроба синтезу та побудови на основі філософських систем минулого певного «єдиного вчення», яке могло б мати силу «наукової істини». «Науковість» також розумілася інакше, ніж в Новий час. Так, голова Академії Марсіліо Фіччіно (1433-1499) у своєму великому дослідженні «Платонівська теологія про безсмертя душ» не ставив завданням реконструювати думку Платона в її історичній конкретності, в її «плоті і крові». Оскільки ж Фіччіно не поділяв споглядання інтелектуальне і містичне, то наукова достовірність і містичний досвід зливалися для нього воедино. Проте ні єдине вчення, ні «духовна наука» флорентійців не мали продовження у Новий час.

Джованні Піко делла Мірандола (1463 - 1494)

Джованні Піко делла Мірандола (1463-1494), друга людина в Академії, незважаючи на дуже коротке життя, встиг багато зробити для філософії. Друзі іменували его *Princeps Concordiae* – Голова Згоди, і це чудово характеризує його як філософа. Його метою був «філософський світ» (*paq philosophica*) – загальна згода думок в єдиному синтезі. Головні роботи Піко – «900 тез», які він у свої 23 роки збирався відстоювати у суперечці «з усім світом», «Про буття і Єдине» і «Нептаplus» (*omheptapylos*, «сьомибрамний» – книга, присвячена симетричним та іншим нумерологічним ключам). Найбільш міцною опорою для «загальної згоди» Піко вважав Каббалу, іудейське містичне вчення, яке дає, на його думку, ключі до розуміння символізму обох книг – книги Природи і книги Відвертості. Звідси й теза про фундаментальну свободу людини – творця. Головний вимір свободи – «священне домагання» Піко і предмет його захоплення – свобода людини може самотрансформуватися.

Німецький гуманізм і Реформація

Наприкінці XV - XVI ст. гуманістичний рух охопив головні європейські країни. Значний розвиток ця течія думки отримала в Німеччині, де вона з'єдналася з широким релігійним рухом. Найбільш авторитетними німецькими гуманістами старшого покоління були **Еразм Роттердамський (1469-1536)** і **Йоганн Рейхлін (1455-1522)**, яких у німецьких гуманістичних колах називали «двома очима Німеччини».

5.3. Досягнення філософської та наукової думки доби Відродження

Натурфілософія

В Італії XVI ст. було ознаменоване загостренням трагічного протиріччя між ідеалами гуманізму Відродження й інертною свідомістю мас. «Золотим століттям» Відродження була друга половина XV ст. і перші десятиліття XVI ст. Окультні науки: магія, астрологія, алхімія. «Натурфілософія» є, за висловом Бернардіно Телезіо (1509 - 1588), філософія природи, пояснена з її «власних начал». Його головна праця так і називалася: «Про природу згідно з її власним початком». На перше місце за значимістю у зв'язках природних явищ ставили вплив світил і прихованої властивості речей. **Алхімія.** Алхімія – частина прикладної магії, що займається «трансмутацією» (перетворенням) «неблагородних» речовин у благородні. У Середні віки головними цілями алхіміків були «філософський камінь», що дозволяє перетворювати неблагородні метали в золото, й «еліксир життя», що продовжує життя і повертає молодість.

Джордано Бруно (1548 - 1600)

Джордано Бруно (1548 - 1600) (Ноланець) народився в містечку Нола. Основні твори Бруно – діалоги «Про причину, початок і Єдине», «Про нескінченність, Всесвіт і світи», «Про героїчний ентузіазм». **Борг філософа.** Так само як і Сократ, Дж. Бруно вважав філософствування служінням Богу. Істинний філософ зводить у мисленні людства множинне до Єдиного і тим проводить світло Єдиного у свідомість людства. **«Релігія» Дж. Бруно. Вчення про пізнання.** Діалектика Дж. Бруно виходить з діалектики М. Кузанського, з тією різницею, що Дж. Бруно наповнює її більш реальним живим змістом. Пізнання є космічний процес, зворотний процесу творення світу, що доповнює і завершає його – зведенням світу до досконалості, до єдності, до Бога. **Вчення «у двох книгах».** У питанні співвідношення досвіду і відвертості як двох джерел знання Дж. Бруно дотримувався концепції «двох книг», яку до нього сповідували Аверроес, М. Кузанський, Кардано, Телезіо. Це вчення полягає у тому, що одна і та ж Єдина Істина була відкрита Богом людині двома способами: через «Книгу Природи» і «Книгу відвертості», так що у кожній з цих книг можна пізнати Причину та Початок світобудови, Бога. Вчення про начала – центральний пункт зрілої філософії Дж. Бруно. Він розвиває вчення про Засади світобудови, більш вільне від обмежень церковної й аристотелівської догматики, ніж у кардинала Миколи Кузанського, хоча по суті і не суперечить основам християнства. **Єдине.** Ставлячи Єдине вищою метою пізнання і прагнення розуму, Дж. Бруно всіляко підкреслює відмінність свого Єдиного від Єдиного Аристотеля і перипатетиків (навіть неоплатоників). На його думку, у них (особливо у перипатетиків) єдине буття, субстанція, яка лежить в основі світу, – не більше ніж абстрактне поняття, порожня логічна форма. Для Дж. Бруно Єдине, хоча воно і доступне лише для очей розуму (і то ледь-ледь), все ж являє собою живу діалектичну реальність: як джерело буття і життя, воно пульсує в кожному атомі, як розум – у бутті думки кожної мислячої істоти. **Розум і дійсність.** Дж. Бруно, слідом за Платоном, називає Розум не «началом», як форму і матерію, а Причиною. Розум, що виділяє в Єдиному полюса діяльного і пасивного початків, є першою умовою множинності. Тому вся дійсність, частиною якої є і людина, умовна і

відносна. Тому людський розум невіддільний від Божественного Розуму, як промінь світла – від самого світла. **Виправдання матерії.** Матерія в одному зі своїх значень є «Ніч», «підлегле, тьма, що наповнює собою весь хаос». Це праматір, що містить у своєму лоні всі форми в згорнутому вигляді. З'єднуючись під дією Розуму зі Світлом для оформлення начала, вона породжує форми, розгортаючи їх з себе. Поняття «матерія» означає у Дж. Бруно, як і у Аристотеля, можливість. **Душа і життя.** Внутрішня здатність матерії до утворення форм іменується у Бруно «душею світу». Вона не тільки знаходиться у середині матерії, а й становить її визначення якості і панівного прагнення. Отже, все одухотворене, і життя прагне проявитися скрізь, де тільки знаходить відповідний провідник. Життя так само незнищенне, як і матерія. Розум – головна здатність світової душі. **Всесвіт.** Дж. Бруно фактично ототожнює Єдине і Всесвіт. Це й зрозуміло: якщо дві перші «іпостасі» Єдиного – форма і матерія, то їх з'єднання не може бути трансцендентним Єдиним Плотіна, але має втілювати у собі Всесвіт у його цілісність. **Атоми.** Поняття «Абсолютний мінімум» М. Кузанського, Дж. Бруно переосмислив як «першу матерію» і «субстанцію» речей. «Єдине складається з неподільних». «Природа здійснює поділ, який може досягти гранично малих часток, до яких не може наблизитися ніяке мистецтво за допомогою своїх знарядь». З мінімуму – атома, монади – розгортається все за допомогою руху.

Теми рефератів:

1. Загальна характеристика філософії Відродження.
2. Гуманізм та геліоцентризм філософії Відродження.
3. Проблема людини у філософії Відродження.
4. Розвиток естетичної свідомості у філософії епохи Відродження.
5. Матеріалістичні погляди у філософії епохи Відродження.

Література

1. Данте. Божественная комедия / Данте. – М., 1967.
2. Петрарка Ф. О средствах против всякой фортуны / Ф. Петрарка // В кн.: Итальянский гуманизм эпохи Возрождения. – Ч. 1. – Саратов, 1988.
3. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения. – Часть 2. – Саратов, 1988.
4. Николай Кузанский. Сочинения: В 2 т./ Николай Кузанский. – М., 1979-1980.
5. Роттердамский Эразм. Похвала глупости / Эразм Роттердамский. – М., 1960.
6. Бруно Дж. Философские диалоги / Дж. Бруно. – М., 2000.
7. Соколов В. В. Европейская философия XV - XVII веков / Соколов В. В. – М., 1996.
8. Горфункель А. Ф. Философия эпохи Возрождения / Горфункель А. Ф. – М., 1980.

Лекція 6. Європейська філософія Нового часу. Філософські погляди Р. Декарта, Т. Гоббса, Ф. Бекона

- 6.1. Основні риси філософії Нового часу.
- 6.2. Емпіризм і гносеологія Ф. Бекона, Т. Гоббса. Філософія Р. Декарта, Б. Спінози, Г. Лейбніца.
- 6.3. Суб'єктивний ідеалізм і агностицизм Д. Берклі, Д. Юма.

Виходячи із завдань вивчення матеріалу необхідно окреслити основні риси філософії Нового часу. Дати уяву про соціально-економічні, культурно-історичні умови формування філософії XVI – XVII ст. Розкрити, що орієнтація на науку у (дослідно-експериментальні дослідження природи, математичне осмислення їх результатів, розвиток механіки), ототожнення філософії з метафізикою в її аристотелівському розумінні, гармонійна єдність умоглядно-раціонального мислення і експериментальної практики є особливістю філософії Нового часу. Розкрити онтологічні концепції: матеріалістичну (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза), дуалістичну (Р. Декарт), об'єктивно-ідеалістичну (Г. В. Лейбніц), суб'єктивно-ідеалістичну (Д. Берклі, Д. Юм).

6.1. Основні риси філософії Нового часу

Філософія Нового часу – епоха самостійності розуму, його звільнення від авторитетів минулого. Новоевропейські мислителі сподіваються на власне мислення, посилене емпіричним пізнанням природи. Але звільнений розум викликав необхідність внутрішньої дисципліни, бо інакше він не міг би стати ефективним інструментом для здобування істин, що перетворюють середовище людського існування і перетворюють світ у місце проживання розумних істот. Не випадково на перший план філософських досліджень у Новий час вийшла проблема методу. Але незабаром з'ясувалося, що однозначні методологічні рецепти виробити не вдасться. Одні філософи вважали, що розум може відкривати нове і без участі досвіду, інші вважали, що сам по собі, без допомоги почуттів, він не може впоратися з цим завданням. Суперечності у цьому питанні призвели до виникнення раціоналістичного й емпіристського напрямів. Перший походить від Р. Декарта, другий - від Ф. Бекона. Але цих мислителів об'єднує прагнення зробити людину центром і кінцевою метою своїх досліджень. Новоевропейська філософія була філософією суб'єкта. Культ людської суб'єктивності поступово ставав спільним надбанням, і епоха Просвітництва узаконила цю тенденцію в культурному просторі Європи.

6.2. Емпіризм і гносеологія Ф. Бекона, Т. Гоббса. Філософія Р. Декарта, Б. Спінози, Г. Лейбніца

Ф. Бекон

Френсіс Бекон народився в 1561 р. Основна праця Бекона в області філософії і наукової методології – це «Велике відновлення наук», яка включала за його планом шість частин, однак цей великий план Ф. Бекону не вдалося повністю втілити в життя. Він написав кілька робіт, які є частинами даного твору. Не

всі з них він довів до кінця, але він опублікував першу частину – «Про гідність та примноження наук», присвячену в основному класифікації наук, і другу частину – «Новий органон, або істинні вказівки для тлумачення природи». Незакінчена частина під назвою «Природна історія» була видана вже посмертно в 1627 р. **Емпірична методологія.** Методологія Ф. Бекона передбачає критичну частину, присвячену очищенню або звільненню людського пізнання від усього того, що відбувається стихійно, що веде розум з істинного шляху, спотворює роботу людських почуттів. Суть емпіризму Ф. Бекона у тому, що робота розуму повинна спиратися на чуттєвий матеріал, розум повинен слідувати природі самих речей і не намагатися діяти самостійно, у відриві від них. Для вірної роботи розуму необхідна нова логіка, яка була б зосереджена на застосуванні розуму до творинь природи. **Вчення про ідолів.** Поряд з природними знаряддями пізнання – розумом і почуттями, існують також природні труднощі, що заважають людині стати на шлях суворого наукового пізнання. Ці ворожі науці сили, або ідоли, як їх називає Ф. Бекон, здебільшого є вродженими особливостями людської природи, і позбутися повністю від них неможливо, проте боротися з ними кожному вченому необхідно. Усього Ф. Бекон виокермлює чотири види ідолів: ідоли роду, ідоли печери, ідоли ринку та ідоли театру. Особливо небезпечний «ідол роду», що підштовхує людину до того, щоб власну природу отожднювати з природою речей, а у сучасній науці це називається антропоморфізмом. Принцип номіналізму завжди налаштовував прихильників емпіричної методології на вкрай критичне ставлення до слів, оскільки в науці дуже часто слова підміняють собою суть справи. Сюди ж відноситься критика Ф. Беконом формальної логіки і в першу чергу теорії силогізму. Слова в будь-якому випадку є не більше ніж «образи речей», і виникають вони внаслідок мовчазного договору між людьми, тому тут присутня велика можливість помилки. **Метафізика як вчення про форми природи.** Ф. Бекон вважає необхідним внести уточнення в розуміння співвідношення метафізики та першої філософії. Насамперед, наука повинна виробити точну методологію, провідну для розуму до виявлення форм природи, знаходячи їх виключно у самій природі. **Нова логіка та індукція.** Шлях міркувань розуму повинен починатися від точно установлених фактів природи. Тому пізнання слід починати з природної і дослідної історії, яка збирає матеріал дослідів і спостережень, укладає їх у вигляді спеціальних таблиць-переліків, і потім застосовувати справжню і законну індукцію. Ф. Бекон протиставляє дедукції як головному прийому логіки Аристотеля індукцію, але не просту, через перерахування, а наукову. У повній відповідності з вимогами Нового Органону здійснюється наукова діяльність лише в ідеальній науковій державі, зображеній Ф. Беконом у трактаті «Нова Атлантида».

Р. Декарт

Рене Декарт – засновник раціоналізму як особливого напрямку у філософії Нового часу, один з найбільших математиків і фізиків своєї епохи. У Голландії він написав і видав свої найважливіші твори: «Міркування про метод», «Роздуми про першу філософію», «Першооснови філософії». **Вчення про метод.** Р. Декарт був переконаний у єдності наукового знання. Математика виступає для Декарта зразком, якому повинні слідувати інші дисципліни. Згідно з Р. Декартом, світ

цілком пізнаваний, «проникний» для людського розуму – звичайно, за умови, що люди користуються достовірним методом дослідження. Усі положення існуючої метафізики – сумнівні, бо не володіють тією достовірністю, яка переконувала би усіх філософів. Тільки істинний метод дозволить пізнавати природу, а також придбати владу над нею. Метод Р. Декарта – раціоналістичний. Сутність речей може бути досягнута розумом, але не почуттями. Р. Декарт виділяє дві «дії розуму», за допомогою яких досягається справжнє пізнання речей. Ці дії – інтуїція і дедукція. Дедукція полягає в «майстерному виведенні знань. Дедукція, за Р. Декартом, відрізняється від інтуїції у двох відносинах: по-перше, дедукція передбачає певну послідовність, рух понять, що ніколи не властиву інтуїції; по-друге, від дедукції не вимагається безпосередня очевидність, без якої неможлива інтуїція. Він говорив про те, що колишні метафізики часто використовували як метод дослідження правила формальної логіки. Згідно Р. Декарту, істинний метод пояснює, як вірно користуватися інтуїцією розуму, не допускаючи помилок (перше правило), а також і те, як вірно вибудовувати дедуктивні висновки. Оскільки інтуїція і дедукція – найбільш надійні засоби розвідки істини, сформульований метод повинен бути «найдосконалішим». Метафізика – фундамент усієї системи людського знання: обставина, яка тривалий час не могла стати наукою, перешкоджала плідному розвитку інших дисциплін. Р. Декарт вважав, що подібний стан можливо виправити за допомогою істинного методу, який дозволить нарешті побудувати наукову метафізику. **Метафізика.** Її завдання – встановлення «основних початків» людського пізнання. Фактично метафізика Р. Декарта включає у себе розгляд проблем онтології і гносеології. Розглядаючи у межах своєї метафізики проблеми гносеології, Р. Декарт значну увагу приділяє питанню про походження помилок. Помилки - це результат невірного застосування людиною своєї свободи вибору. Вроджені ідеї, за Р. Декартом, зовсім не присутні в закінченому, ясному вигляді вже в розумі немовляти, спочатку вони – скоріше «паростки істин», деякі потенції, які можуть чітко проявитися за певних умов. Аналізуючи проблему універсалій, Р. Декарт заявляє, що загальні поняття – створення розуму, вони не присутні в самих речах. Універсалії утворюються розумом на основі подібності одиничних речей. **Фізика.** Це – наука про матеріальні речі (або про природу). Найважливіші положення фізики визначаються метафізикою, а саме вченням про те, що сутність матеріальної субстанції – протяжність. Головна особливість фізики Р. Декарта – її механіцизм. Безлічі світів бути не може, оскільки, навіть припускаючи зворотнє, доводиться погодитися, що кожен з таких світів складався б з матерії. Космогонічна гіпотеза Р. Декарта дала привід багатьом дослідникам зарахувати цього французького мислителя до представників деїзму. **Вчення про людину.** Людина складається з двох начал: душі і тіла. Розглядаючи проблему з'єднання душі і тіла в людині, Р. Декарт заявляє, що факт взаємодії цих двох різнорідних частин цілком доводиться нашим достовірним досвідом. Через це від будь-якого предмета ми повинні отримувати подвійне зображення, якщо ж душа має про предмет не дві думки, а тільки одну, отже, є орган, де два враження начебто з'єднуються в одне. Запропоноване Р. Декартом вирішення проблеми взаємодії духовного і тілесного викликало численні протиріччя і спростування. **Правила моралі.** У "Роздумах про метод" французький філософ гово-

рить про те, що склав для себе правила моралі, яких прагнув слідувати на практиці. У «Першоосновах філософії» він закликає керуватися цими правилами своєї етики, «поки не знають найкращої». Мислитель говорить про необхідність удосконалення розуму, що здійснюється за допомогою пізнання істини. Чесноти пов'язані з істинним пізнанням: вірні судження породжують вірні вчинки. Вчення Декарта справило значний вплив на подальший розвиток як філософії, так і науки. Його ідеї вплинули на формування світогляду Спінози.

Т. Гоббс

Томас Гоббс народився в 1588 р. в Мальмсбері. Його твори «Про громадянина» і «Левіафан» були включені в індекс заборонених книг. Проте мислитель продовжив розробку своєї філософської концепції. Протягом декількох років він опублікував дві роботи – «Про тіло» і «Про людину», які разом з раніше написаним вченням «Про громадянина», утворили три частини «Основ філософії», що представили його погляди як цілісну систему. Його власна філософія передбачає два основні розділи: перший – це природна філософія (геометрія, фізика, фізіологія) і другий – це філософія громадянська, яка ділиться на вчення про схильності, афекти і звичаї людей – етику і вчення про державу – політику. Зразком наукового пізнання для Т. Гоббса, як і для багатьох його сучасників, була геометрія і її раціоналістичний дедуктивний метод, який він визнав можливим безпосередньо поширити на область метафізики, що при вірності традиційному для англійських мислителів номіналізму призвело до створення матеріалістичної метафізики. **Матеріалістична метафізика.** Багато чого запозичивши з фізики Р. Декарта, Т. Гоббс в області метафізики проте був категорично не згоден з ним. У своїх запереченнях проти «метафізичних роздумів» Р. Декарта, Т. Гоббс виступив як прихильника емпіричного підходу, що віддає перевагу досвіду і розглядає інтелект як щось вторинне по відношенню до тілесної субстанції. Наявність мислення, за Т. Гоббсом, ще не означає необхідності визнання особливої духовної субстанції. Його критика *cogito ergo sum* Р. Декарта полягає в тому, що необхідно відрізнити суб'єкт від його здібностей. У зв'язку з критикою духовної субстанції Р. Декарта, Т. Гоббс вважає за необхідне відмовитися від уявлення про вроджені ідеї (Бога, душі, субстанції). Ідеї – це результат сприйняття. Перша філософія Т. Гоббса починається з уявного експерименту, відкидає всі наші метафізичні передумови. Т. Гоббс вважає виправданим вживання виразу «перша матерія», проте обмовляється, що під ним слід розуміти не самотійно і окремо існуючу річ, а тіло взагалі, тіло максимальною мірою абстраговані – відділене від усіх акциденцій. Т. Гоббс переконаний, що подібно раціональному порядку природи, який розкривається в природничих науках, можливо встановити раціональний порядок і в громадських справах людини. Цій меті присвячені праці Т. Гоббса з політичної філософії. **Політична філософія.** Свої зусилля в області політичної філософії Т. Гоббс розглядає як спробу встановити суворо науковий, об'єктивний підхід до вивчення суспільних явищ. **Природний стан.** У природному стані розум надає людині право на усе, бо розум уявляє усе як підлегле розуму і належне людині. Дотримання природних законів залежить не тільки від розуму окремої людини, але і від поведінки інших людей, від їх розумності. Заради цього укладається між людьми суспіль-

ний договір, що веде до утворення держави. **Держава.** Держава є загальна влада, здатна убезпечити громадян від нападів ззовні і від внутрішніх чвар, якій передаються права усіх громадян, настільки, наскільки це веде до миру. Суверен виникає внаслідок договору, проте він сам не укладає ні з ким договору і не є однією з договірних сторін. **Проблема свободи.** Абсолютна влада, якою Т. Гоббс наділяє суверена, ставить його перед проблемою свободи. З політичної точки зору Т. Гоббс виправдовує обмеження людської свободи тим, що якби влада суверену була відсутня, то, перебуваючи поза укладеною угодою, кожен міг би в будь-який момент опинитися рабом, тобто взагалі позбутися волі.

Б. Спіноза

Бенедикт (Барух) Спіноза – один із найбільших представників раціоналізму. За життя він опублікував під своїм ім'ям тільки один твір – «Основи філософії Декарта». Виданий ним анонімно «Богословсько-політичний трактат» викликав велику полеміку, що супроводжувалося звинуваченнями його в атеїзмі. У 1674 р. ця книга опинилася в числі заборонених голландською владою (разом з «Левіафаном» Т. Гоббса). Основний філософський твір Спінози – «Етика». Вона була опублікована друзями Спінози у складі збірки його «Посмертних творів». У «Етиці» викладені основні частини його філософської системи: онтологія, гносеологія, антропологія, етика. У цьому творі Спіноза використовує раціоналістичний «геометричний метод» викладу: він починає з визначень і аксіом, переходить до теорем і їх доказів, забезпечуючи їх поясненнями (схоліями) і допоміжними теоремами (лемами). **Теорія буття.** Спіноза – найбільший представник пантеїзму. Згідно з його вченням, Бог - єдина наявна у світі субстанція. Обґрунтовуючи тезу про буття Бога, він використовує онтологічний доказ. Ідея Бога-це ідея істоти абсолютно досконалої. Згідно з вченням Спінози, серед усіх нескінченних атрибутів Бога людині відомі тільки два: протяжність і мислення. На його думку в «Етиці», божественна субстанція (або природа) за своєю суттю нескінченна, неподільна, вічна, незмінна, вільна і разом з тим необхідна. Вічність субстанції безпосередньо пов'язана з її нествореністю і відсутністю зовнішніх причин, здатних її зруйнувати. Згідно з ученням Спінози, «окремі речі становлять не що інше, як стан або модуси атрибутів Бога». Модус він визначає як «те, що існує в іншому і представляється через це інше». Модуси виступають проявами субстанції. Оскільки субстанція володіє незліченною кількістю атрибутів, звідси випливає, що окремих речей (модусів) нескінченно багато. **Теорія пізнання.** У своїй гносеології Спіноза виступив прихильником раціоналізму. Пізнання сутності різних об'єктів досягається за допомогою розуму, чуттєвий же «досвід не вчить ніяким сутностям речей». Досвід не може розкрити природу субстанції, вона осягається лише за допомогою розуму. Проте пізнавальний процес не може існувати без досвіду: з його допомогою ми дізнаємося про існування окремих модусів. Спіноза вважав світ пізнаваним: це переконання знайшло своє вираження у його класичній формулі: «Порядок і зв'язок ідей той самий, що порядок і зв'язок речей». Обґрунтовуючи це положення, він посилається на єдність світової субстанції: яким би атрибутом (мислення або протяжності) не висловлювали її, порядок причин буде одним і тим самим. **Вчення про людину.** На думку Спінози, «сутність людини складають

відомі модифікації (модуси) атрибутів Бога». Це модуси атрибутів мислення і протягу. Тому Спіноза говорить також про те, що людина «складається» з душі і тіла. Душа і тіло не можуть впливати один на одного; і все-таки є взаємна відповідність станів тіла станам душі. Цей паралелізм душевних і тілесних змін пояснюється тим, що обидва атрибути по-різному висловлюють один і той же порядок, відносяться до однієї і тієї ж речі. **Етика.** У межах етики Спінози основна увага приділена дослідженню афектів. Спіноза виділяє три основні афекти, від яких похідні всі інші: це – бажання, задоволення, незадоволення. Свобода передбачає пізнання необхідності. Етика Спінози тісно пов'язана з його онтологією і гносеологією. У його системі вища чеснота немислима без інтуїтивного пізнання субстанції. Більше того, на його погляд, чеснота саама і знаходить своє закінчене вираження в цьому інтуїтивному пізнанні: «вище прагнення душі і вища її чеснота полягають у пізнанні речей за третім родом пізнання». Етичний ідеал Спінози нерозривно з'єднує чеснота, щастя, пізнання, свобода. **Соціально-політичні погляди.** Люди укладають договір (не важливо, «мовчазно» або «виражено»), довіряючи верховній владі право встановлювати закони і «наказувати загальний спосіб життя».

Дж. Локк

Джон Локк народився в м. Рінгтон у 1632 р. У Голландії Дж. Локк завершив роботу над своїм головним філософським твором, «Досвідом про людське розуміння» і видав його вже в Англії у 1690 р. Тоді ж він видає анонімно «Два трактати про державне правління», що містять його політичну філософію, і «Послання про віротерпимість», над якими працював в попередні роки. Пізніше вийшли трактати «Думки про виховання» і «Розумність християнства». **Теорія пізнання.** Принцип емпіризму відділяє людський розум і буття – у якості предмета пізнання, один від одного, що робить процес пізнання рівною мірою залежним як від діяльності розуму, так і від впливу реальності на людські органи чуття. Рефлексує над цим принципом емпіризму, Дж. Локк зосереджується на змісті та діяльності нашого розуму, звертаючись в першу чергу до безпосередніх даних нашої свідомості. Як таким для нього виступає те, що він називає ідеями. Наступне природне питання, що виникає перед розумом, – яким чином ці ідеї проникають в людський розум і в чому виражається роль відчуттів та інших людських здібностей. Дж. Локк приймає реалістичну передумову про існування деяких речей поза нами. Тільки останні ідеї супроводжуються почуттями страждання або задоволення, їх реальність підтверджують також спільні свідчення різних почуттів. Наші відчуття є єдиною підставою для висновків про існування речей та інших істот поза нами, але цього достатньо для нашого життя. У пізнанні ідей модусів ми можемо досягти достатню міру ясності і точності, оскільки вони стосуються відносин і зв'язку самих ідей, як показують наші математичні пізнання (у нас є чіткі і зрозумілі ідеї певних чисел, проміжків часу і простору, ми можемо сконструювати ідею нескінченного тривалого часу і простору, що нескінченно розширюється, однак у нас немає зрозумілої ідеї актуальної нескінченності або вічності), і, як вважає Дж. Локк, подібної зрозумілості ми можемо спробувати досягти і щодо наших моральних ідей. Теорія пізнання Дж. Локка являє собою поєднання низки інтуїтивно осягаючих принци-

пів, успадкованих Дж. Локком фактично від колишньої метафізики із загальним для емпіричних філософів прагненням очистити наш розум від зовнішніх домішок і зміцнитися на чисто аналітичному підході до сфери нашого даного досвіду, і, як наслідок, вона пропонує низку відмінностей, на яких вона будується: зовнішній досвід і внутрішній досвід, первинні та вторинні якості, субстанції і відносини, субстанції і сили. **Політична філософія. Природний стан.** У своєму трактуванні поняття «природний стан» Дж. Локк значно розходиться з Т. Гоббсом. Повна свобода і рівність людей у природному стані через природну рівність доповнюються у нього наявністю природного закону, який діє і стверджує природні права на життя, свободу, здоров'я і власність. Таким чином, теорія пізнання Дж. Локка, що відводить чільну роль самостійності розуму кожної людини окремо, знаходиться в повній відповідності з його політичною філософією, що надає найширші права дорослому, повнолітній людині, у здійсненні своїх природних прав і свобод, а також з його релігійними поглядами, які допускають значні суперечності між людьми в питаннях релігії і вимагають терпимості щодо поглядів інших людей, що відрізняються від наших власних.

Г. Лейбніц

Готфрід Вільгельм Лейбніц народився в Лейпцизі у 1646 р. У 1686 р. Г. Лейбніц створює «Міркування про метафізику», що стало важливим етапом його творчості, оскільки саме тут він вперше досить повно і систематично виклав принципи свого філософського вчення, хоча в цій роботі ще немає термінологічної закінченості, і вона була оприлюднена лише після його смерті. У 1695 р. він публікує програмну статтю «Нова система природи і спілкування між субстанціями, а також про зв'язок, що існує між душею і тілом», не залишену без уваги філософським співтовариством. У 1705 р. Г. Лейбніц закінчує роботу над «Новими дослідженнями про людське розуміння», унікальним коментарем до «Досвіду про людське розуміння» Дж. Локка, а у 1710 р. видає «Досліди теодицеї» - суму оптимістичного світогляду, пише «Монадологію», невеликий трактат, що містить короткий виклад його метафізики. **Філософське числення.** Специфічною рисою філософствування Г. Лейбніца, яка проявилася у нього уже в ранній період, була спрямованість цього мислителя до математизації людського знання шляхом побудови універсального «філософського обчислення», що дозволяє вирішити навіть найскладніші проблеми за допомогою простих арифметичних операцій. **Методологія.** У методологічних питаннях він прагнув зайняти виважену позицію, намагаючись примирити протилежні підходи. Він вважав за необхідне поєднувати дослідне знання з раціональним обґрунтуванням, аналіз з синтезом, дослідження механічних причин з пошуком цільових підстав. Показовим є ставлення Г. Лейбніца до емпіричного положення Дж. Локка про те, що всі людські ідеї походять з досвіду, і знаменитий принцип, що «в розумі немає нічого, чого раніше не було б у почуттях». Г. Лейбніц доповнює його раціоналістичним застереженням: «крім самого розуму». Вчення Г. Лейбніца про наш світ як найкращий з можливих світів завжди викликало багато протиріч і заперечень. Цей світ і вибирає для творіння всеблага істота – Бог. Для того, щоб довести існування Бога, Г. Лейбніц вдається до принципу достатньої основи і стверджує, що Бог є достатньою основою нашого світу. Світ іс-

нує, але його існування не потрібне, а отже, у нього має бути зовнішня основа, якою і є Бог. Він запропонував замінити окказіоналізм теорією, яка передбачає, що Бог ще при творінні світу скоординував душі і тіла так, що вони природно відповідають один одному без всякого додаткового втручання з його боку. Ця теорія й отримала назву вчення про установлену гармонію. **Монадологія.** У систематичному викладі вчення про монади він бере в якості вихідного пункту безсумнівний факт існування складних речей. Складне має складатися з простого, і монади є не що інше, як прості субстанції, одиниці буття. Вони позбавлені частин, тобто нематеріальні, і можуть бути названі духовними атомами. Це означає, що вони не можуть розпадатися і припиняти існування природним шляхом. Проте, однак, не впливає, що монади незмінні. Досвід свідчить, що у світі весь час щось змінюється. **Вчення про матерію.** Матерія є лише феномен, правда "добре обґрунтований", тому що йому відповідають реальні монади. Це справедливо і для головного для кожної монади феномена – феномена її власного тіла. Феномени перетворюються на ноумени, чуттєвість – в розум. Крім виразних ідей Г. Лейбніц допускає також існування адекватних ідей. Методологічний інструментарій Г. Лейбніца на перший погляд здається простим і логічним. Є два «великих принципи», закон тотожності і закон достатньої основи, які дозволяють пояснити все суще й обґрунтувати всі істини розуму й істини факту. Він був одним із мислителів Нового часу, що запропонували цільну онтологічну систему, вибудовану на основі виразних методологічних принципів.

6.3. Суб'єктивний ідеалізм і агностицизм Д. Берклі, Д. Юма

Д. Берклі

Джордж Берклі народився в Ірландії у 1685 р. Займаючись розробкою своєї теорії, Д. Берклі робить численні (близько 900 фрагментів) чорнові начерки, згодом опубліковані під назвою «Філософські нотатки». У цих начерках Д. Берклі, розробляє теорію існування, викладену в «Трактаті про принципи людського знання» – найвідомішій роботі Д. Берклі. За рік до «Трактату» він опублікував ще одну визначальну роботу – «Досвід нової теорії зору». У цьому творі Д. Берклі висуває парадоксальний на перший погляд тезис, що істота, яка позбавлена дотику, не могла б судити про реальні властивості простору. Дотик виступає, за Д. Берклі, учителем зору. З «Досвіду» створювалося враження, що саме дотик виводить людину за межі сфери його суб'єктивних відчуттів. У «Трактаті» Д. Берклі суб'єктивізував і дотик. Він допускав не тільки власне існування, але й існування інших духів, в тому числі Бога. Він прояснив свою позицію у «Трьох розмовах між Гіласом і Філонусом». Уточнюючий характер мав і невеликий латинський конкурсний трактат «Про рух». Д. Берклі бажав продовжити публікацію «Трактату про принципи людського знання», і вже написав другу частину (на етичні теми), але загубив її. Під час перебування в Америці він написав роботу «Алкифрона, або Дрібний філософ», спрямовану проти «вільнодумних» і опубліковану у 1732 р., в якій Д. Берклі вступав у полеміку і з інших питань, зокрема, відстоюючи свої натурфілософські та математичні погляди. У 1744 р. у Клойні Д. Берклі пише і публікує трактат «Сейріс», головною метою якого була реклама чудодійних медичних властивостей «дігтярної на-

стойки», про яку Д. Берклі дізнався в Америці. **Вчення про абстракції.** Теоретичною основою багатьох ключових ідей Д. Берклі є його вчення про абстракції, викладене у вступі до «Трактату про принципи людського знання». Д. Берклі вважає помилковою теорію абстракції Дж. Локка, згідно з якою загальні ідеї, що виникають через відволікання від випадкових властивостей речей, мають самостійне існування у людському розумі. Він вважає, що не можна уявити собі людину взагалі, трикутник взагалі тощо. Уявляються завжди конкретні, одиничні речі. Д. Берклі відмовляє в існуванні тільки загальним абстрактним ідеям. **Esse є percipi.** Одним з найважливіших додатків репрезентативної теорії абстракції у Д. Берклі є його вчення про неподільності існування і сприйняття, яке виражається короткою формулою «esse є percipi», тобто «Бути – отже сприйматися». Істинність цієї формули, на думку Д. Берклі, чи не самоочевидна. Справді, уявляючи будь-який чуттєвий об'єкт, ми одночасно уявляємо самих себе, уявляючих цей об'єкт. Суб'єкт не можна відокремити від об'єкта. Це й означає, що об'єкти мають лише співвідносне існування і залежать від сприймаючого духу. Однак Д. Берклі все ж не зважується оголосити це положення безумовною аксіомою, через те, що воно, як йому здається, суперечить здоровому глузду, згідно з яким предмети почуттів існують незалежно від сприйняття. Помічаючи, що ідеї можуть бути схожі тільки на ідеї, то звідси випливає, що передбачувана матеріальна субстанція повинна виявитися носієм ідей. Але носій ідей – це дух, а не матерія. Тому Д. Берклі вважає, що поняття матерії суперечливе і заявляє про спростування матеріалізму. У світі можуть існувати тільки духи і їх сприйняття. Сприйняття не можуть бути відокремлені від духу. **Духи.** Принцип «бути-отже сприйматися» у вузькому сенсі значущий тільки для чуттєвих об'єктів, які, проте, не вичерпують усе існуюче. Самі ці об'єкти існують в духах, до яких застосовано інше положення: бути-отже сприймати. Існування Бога доводиться Д. Берклі й іншим способом. Він поєднує тезу «бути-значить сприйматися» з установкою здорового глузду, згідно з якою речі (або, в його термінології, «ідеї відчуття») існують незалежно від нашого сприйняття. Тому у його сприйнятті знаходяться скоріше архетипи того, що ми називаємо чуттєвими речами. Онтологія Д. Берклі, таким чином, установлює прямий контакт між людськими душами та ідеями Бога. **Вчення про природу.** Платонічна філософія з її ідей ієрархії буття і верховенства духу над матерією виявилася для Д. Берклі зручним інструментом для викладу власного натурфілософського учення, хоча сам інтерес до природознавства виник у нього ще в юності.

Д. Юм

Девід Юм народився у 1711 р. у Единбурзі. Розпочате Д. Юмом дослідження людської природи, в якому він поєднував сентименталізм Ф. Хатчесона з емпіристською методологією І. Ньютона, завершилося публікацією у 1739-1740 рр. тритомного «Трактату про людську природу», написаного здебільшого у Франції у 1734-1737 рр. Перша частина «Трактату» містить учення про людське пізнання, друга - про афекти, тобто про споконвічно властиві людині схильності, що породжують уявлення про те чи інше благо, або, навпаки, є реакціями на блага або їх протилежності. Третя книга «Трактату», що вийшла через рік після перших двох, присвячена дослідженню сутності моралі. Вченню про

пізнання Д. Юм спочатку хотів відвести вступну роль, приділяючи головну увагу теорії афектів, яка повинна була стати фундаментом для дослідження моралі, а також для критики естетичного смаку та філософії політики. Однак у міру вивчення механізмів людського пізнання він виявляв все більше парадоксів і не пояснених феноменів. У підсумку саме перша книга зайняла центральне місце в композиції «Трактату». У 1741-1742 рр. він опублікував збірку популярних «Моральних і політичних есе», які принесли йому успіх, що змусив «цілком забути попередню невдачу». У 1748 р. Д. Юм оприлюднив «Філософські дослідди про людське пізнання» (пізніше Д. Юм змінив їх назву на «Дослідження про людське пізнання»). У цій роботі він не тільки коротко підсумував основні ідеї першої книги «Трактату», а й виявив прагнення до пом'якшення скептицизму і зрушення від емпіристської до раціоналістичної методології у дослідженні людської природи. Натомість внутрішньому «досвіду», про який він писав у «Трактаті», в «Дослідженні» він апелює до «вищого проникнення» в операції свідомості і строгій дедукції. У 1751 р. Д. Юм опублікував «Дослідження про принципи моралі», яке він вважав найкращим зі своїх творів. У 1757 р. Д. Юм публікує «Природну історію релігії», насичену філософськими і релігійними ідеями, і він до кінця життя працював над «Діалогами про природну релігію», де зроблений ретельний критичний аналіз доказів буття Бога. Популярність Д. Юма неухильно росла. **Наука про людську природу.** Науку про людську природу він оголосив «столицею» усього людського знання. Від її стану залежить благополуччя навіть таких дисциплін, як математика або природна теологія, які здаються незалежними від вчення про людину. Наука про людську природу мислилася Д. Юмом у вигляді дослідження загальних структур людської свідомості. **Скептицизм.** Одним з важливих елементів цієї синтетичної лінії стала своєрідна термінологічна політика Д. Юма, що складається у відмові від застосування спеціальних виразів для позначення відкритих їм ментальних феноменів. Натомість Д. Юм використовує слова буденної мови – «враження», «звичка», «віра», «жвавість» тощо. Він називав свою філософію скептичною і багато хто дійсно побачив в ньому руйнівника основ знання. Тим часом Д. Юм розрізняв кілька видів скептицизму – «картезіанський», «академічний», «пірронізма» тощо. Його не влаштовувала сформована практика іменування «ідеями» не тільки думок, спогадів і образів, але і відчуттів. Він вирішив підкреслити їх відмінність і перейменував ідеї відчуття під «враження» (*impressions*). Враження та ідеї Д. Юм оголосив різновидами «перцепцій», тобто ментальних станів як таких. З цих істинкцій, власне, і починається ментальна географія. **Враження та ідеї.** Враженнями Д. Юм називає безпосередні чуттєві дані, а ідеї або думки – це утримані в розумі образи вражень. Враження діляться на «первинні» і «вторинні», або «враження відчуття» і «враження рефлексії». Найбільш «живими» з усіх різновидів ідей є ідеї пам'яті. Відокремлення ідей – абстрагування. **Вчення про причинності.** Д. Юм стверджує, що єдиним ставленням, що дозволяє нам достовірно виходити за межі наявного досвіду при міркуванні про факти, є установлення причинності. **Теорія “Я”.** Подібні механізми, стверджував Д. Юм, породжують ілюзію тотожності особистості і взагалі існування єдиного Я. На ділі, як намагався довести він у «Трактаті про людську природу»,

наші стани не мають реального носія. Субстанція, вважає Д. Юм, взагалі завжди домислюється нами. **Вчення про афекти.** Незважаючи на критику метафізичного поняття Я, Д. Юм користувався терміном «Я» у своєму ученні про афекти. Звичайним механізмом запуску афектів як вторинних вражень виявляється, за Д. Юмом, відчуття або, частіше, ідея якого-небудь задоволення або незадоволення. Проте, під афектами Д. Юм розуміє саме реакції “Я” на задоволення і невдоволення. **Етика.** Проблема волі так чи інакше пов'язана з вченням про мораль. Проте, Д. Юм більш систематично, ніж згадані автори, визначає зміст морального почуття, тобто з'ясовує, які саме вчинки і якості людей викликають моральне схвалення. **Соціальна філософія.** З'ясування цих положень вимагає розуміння принципів соціальної філософії Д. Юма. Він виходить з того, що суспільство приносить користь індивідам. Соціальне існування починається з сім'ї. Для урегулювання цих суперечок члени соціуму йдуть на мовчазну, що впливає з «почуття суспільного інтересу», угоду не посягати на майно один одного.

Теми рефератів:

1. Філософія Нового Часу та її зв'язок з природознавством.
2. Становлення системного філософствування.
3. Особливості розвитку матеріалізму Нового Часу.
4. Філософські погляди на проблеми пізнання.
5. Розвиток проблеми методу та методології у філософії Нового Часу.

Література

1. Асмус В. Ф. Декарт / Асмус В. Ф. – М., 1956.
2. Беркли Дж. Сочинения / Беркли Дж. – М., 1978.
3. Быховский Б. Э. Беркли / Б. Быховский Б. Э. – М., 1970.
4. Бэкон Ф. Сочинения. – Т. 1-2 / Бэкон Ф. – М., 1977-1978.
5. Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. – Т. 1-2 / Гоббс Т. – М., 1989-1991.
6. Декарт Р. Сочинения. – Т. 1-2 / Декарт Р. – М., 1989-1994.
7. Заиченко Г. А. Джон Локк / Заиченко Г. А. – М., 1988.
8. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. / Локк Дж. – М., 1985-1988.
9. Лейбниц Г. В. Сочинения: В 4 т. / Лейбниц Г. В. – М., 1982-1989.
10. Рассел Б. История западной философии / Рассел Б. – Ростов н/Д., 1998.
11. Соколов В. В. Западноевропейская философия XV-XVII вв./ В. В. Соколов. – М., 1984.
12. Стрельцова Г. Я. Паскаль и европейская культура / Стрельцова Г. Я. – М., 1994.
13. Спиноза Б. Сочинения. – Т. 1-2/ Спиноза Б. – СПб., 1999.
14. Юм Д. Сочинения: В 2 т. / Юм Д. – М., 1996.

Лекція 7. Філософські погляди Французького Просвітництва

- 7.1. Поширення просвітницької ідеології XVIII ст. у Франції.
- 7.2. Проблеми людини, суспільства, держави у теорії Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Монтеск'є.
- 7.3. Французькі матеріалісти XVIII ст. Філософські погляди Ж. Ламетрі, Д. Дідро, П. – А. Гольбаха.

З мети даної лекції необхідно скласти уяву про засади поширення просвітницької ідеології XVIII ст. у Франції. Представити філософські вчення Ж. Ламетрі, Д. Дідро, П.–А. Гольбаха як розвиток механістичної, метафізичної форми матеріалізму. Окреслити проблему обґрунтування знання і способів його досягнення на засадах двох напрямів у гносеології: раціоналізму та емпіризму. Розкрити ідею про природний порядок, нескінченність причинного ланцюга явищ та процесів. Виявити основні проблеми людини, суспільства, держави.

7.1. Поширення просвітницької ідеології XVIII ст. у Франції

В історії філософії XVIII століття називають століттям Просвітництва. Ідеї просвітителів набули поширення у багатьох європейських країнах, а також на північно-американському континенті. Але вперше знайшла своє класичне вираження філософія просвітителів у Франції. Для філософії французького Просвітництва в цілому характерний натуралізм (прагнення пояснювати природу, виходячи з неї самої). У теорії пізнання просвітителі дотримувались сенсуалізму (установка, згідно з якою джерелом усіх знань є відчуття). Крім того, для представників філософії Просвітництва було характерне переконання у тому, що все знання людства може бути систематизовано і надано у вигляді єдиного короткого енциклопедичного зводу (знаменита «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел», яка була видана у 1751 - 1780 рр.) . Мислителі епохи Просвітництва (значна їх частина) дотримувалися теорії суспільного договору. Нарешті, саме в епоху Просвітництва особливої популярності набуває ідея невідчужуваних прав людини. Найбільшими представниками французького Просвітництва були Вольтер, Руссо, Монтеск'є, Кондільяк, Ламетрі, Дідро, Гельвецій, Гольбах.

7.2. Проблеми людини, суспільства, держави у теорії Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Монтеск'є

Франсуа Марі Вольтер (1694-1778)

Франсуа Марі Вольтер (1694-1778, у дійсн. – Аруе) народився у Парижі в сім'ї нотаріуса. Головні філософські роботи Вольтера: «Метафізичний трактат», «Основи філософії Ньютона», «Філософський словник». Світогляд Вольтера – деїзм. У «метафізичному трактаті» Вольтер висуває два докази буття Бога. Перше призначене для «звичайних», «грубих умів». Його вихідний пункт – «Я існую, отже, щось існує». Згідно з Вольтером, не може бути нескінченного ланцюга причин, оскільки в іншому випадку виявиться, що взагалі немає жодної підстави існуванню усіх цих причин (якщо вони розглядаються усі разом, вони не виявлять ніякої зовнішньої причини свого буття; якщо ж розглядаються окремо, вони не виявлять ніякої внутрішньої причини для свого буття).

Жан-Жак Руссо (1712 - 1778 рр.)

Жан-Жак Руссо (1712- 1778) народився в сім'ї годинникаря. Головні філософські твори Ж.–Ж. Руссо: «Міркування про науки і мистецтва», «Міркування про походження і підставах нерівності між людьми», «Про суспільний договір». Вченість, на думку автора «Міркування», в усі часи виявлялася пов'язаною з розкішшю і розбещеністю, що призводило до послаблення мужності і рабства. Ж.–Ж. Руссо зазначає, що далеко не усі вчені прагнуть з щирістю до істини. Розуміючи невідповідність постійної війни, люди укладають договір, результат якого – утворення держави і створення законів, які абсолютно «знищили природну свободу». У роботі «Про суспільний договір» Ж.–Ж. Руссо оголосив основою всякої законної влади угоди між людьми. Громадський договір – це угода, що має своєю метою створення такої асоціації людей, яка здійснювала б захист особи і майна кожного свого члена. Статті первісної суспільної угоди ніде не були точно сформульовані, але скрізь «мовчазно визнані».

Шарль Луї Монтеск'є (1689-1775 рр.)

Шарль Луї Монтеск'є (1689-1775) народився в дворянській сім'ї. У своєму основному філософському творі «Про дух законів» Монтеск'є, аналізуючи суспільне життя, виступив з обґрунтуванням географічного детермінізму. Він не поділяв погляд на історію як на випадкове поєднання подій. Монтеск'є виокремлював три форми правління: республіку, монархію, деспотію. При республіканському правлінні верховна влада знаходиться в руках усього народу або його частини; при монархічному нею володіє одна людина, яка управляє за допомогою незмінних законів; при деспотичному вона належить одній особі, яка використовує її за своїм уподобанням. На його думку, політична свобода неможлива без розмежування законодавчої, виконавчої та судової влади; влади повинні бути незалежні один від одного, змішання їх веде до деспотизму. Обґрунтований Монтеск'є принцип поділу влади був використаний укладачами Американської конституції (1787).

7.3. Французькі матеріалісти XVIII ст. Філософські погляди

Ж. Ламетрі, Д. Дідро, П.–А. Гольбаха

Жюльєн Офре Ламетрі (1709-1751 рр.)

Жюльєн Офре Ламетрі (1709-1751) народився в купецькій сім'ї. Його головний твір: «Людина-машина». Ламетрі – прихильник матеріалізму та атеїзму. Для обґрунтування матеріалістичного світобачення він використовує сенсуалістичну гносеологію. Почуття з переконливістю свідчать про існування матерії. Вони також говорять про те, що матерії притаманний особливий атрибут – протяжність. Цей атрибут передбачає три виміри в матеріальних тілах – довжину, ширину і глибину. Механічними властивостями матерії, залежними від протяжності, є: величина, фігура, стан спокою і положення. Крім протяжності, матерії належать два інших атрибути: рушійна сила і здатність відчувати. Людина – видозмінена матерія; нематеріальна душа – це «химера», бо термін «душа» можна використовувати лише для позначення деяких здібностей нашого тіла. Людина і тварини-прояви однієї і тієї ж субстанції, відмінність між ними визначається організацією і вихованням. Порушуючи проблему походження життя,

Ж. Ламетрі говорить про те, що «матерії довелося пройти через незліченну кількість всяких комбінацій, перш ніж вона досягла тієї єдиної, на якій могла вийти ідеальна тварина».

Дені Дідро (1713 - 1784)

Дені Дідро (1713 - 1784) народився в сім'ї ремісника. У своїх ранніх роботах Д. Дідро дотримувався деїзму («Філософські думки», «Прогулянка скептика, або Алеї». У творі «Лист про сліпих» він переходить на позиції атеїзму і матеріалізму. Телеологічному доказу буття Бога він протиставляв еволюціоністські погляди на природу (спостережувані у світі гармонія і порядок – результат тривалого розвитку матерії, тому немає необхідності допускати існування Вищої причини). Атеїстичний матеріалізм отримав подальшу розробку у творах Д. Дідро «Думки до тлумачення природи», «Розмова Д'Аламбера і Дідро», «Філософські принципи відносно матерії та руху» та ін. Матеріалістичний монізм він прагне обґрунтувати, посиляючись на те, що чутливість і рух-загальні властивості матерії. Д. Дідро захищав вчення про єдність матерії і руху. На його думку, наявність сили тяжіння у Всесвіті доводить здатність матерії до руху. Абсолютного спокою в природі не існує. Вчення про бездіяльність тіл спиралося на помилкову передумову про однорідність матерії. Насправді ж матерія різнорідна, її елементи – молекули, кожна з яких незмінна і вічна. В основі гносеологічних поглядів Д. Дідро уявлення про те, що джерелом всіх людських знань є чуттєві сприйняття. Почуття повинні контролюватися розумом і експериментом, а тому необхідними є три головні засоби дослідження природи: спостереження, міркування, експеримент.

Поль Анрі Гольбах (1723- 1789 рр.)

Поль Анрі Гольбах (1723 - 1789) народився в Німеччині (Едесхайм). Його головний філософський твір – «Система природи». П. Гольбах – систематизатор матеріалістичних і атеїстичних ідей епохи Просвітництва. У своїй теорії буття він відстоював матеріалістичний монізм: «Всесвіт – це колосальне з'єднання всього існуючого, усюди виявляє нам лише матерію і рух». Матерія не-сотворенна, вічна, вона – причина самої себе. На користь вчення про творіння світу Богом, за П. Гольбахом, ніколи не могли привести ґрунтовних доказів. Крім того, таке творіння абсолютно неможливо, оскільки передбачають духовну першооснову, позбавлену протяжності і частин, яка не змогла б призвести ніякого руху (адже рух – це просторове переміщення). П. Гольбах висуває новаторське визначення матерії: «по відношенню до нас матерія взагалі є все те, що впливає яким-небудь чином на наші почуття». Матерія складається з найдрібніших частин, які він іменує молекулами (іноді атомами). Елементи матерії різні за своїми властивостями і засобами дії, тому невірно вважати її однорідною. Рух – спосіб існування матерії. Згідно з П. Гольбахом, дане положення підтверджується ньютонівським законом тяжіння, а також безперервними взаємодіями тіл, що здаються спочиваючими (наприклад, камінь, що лежить на землі, робить на неї постійний тиск). У своєму вченні про причинність французький філософ розвивав своєрідну «систему фаталізму»: все, що відбувається у світі необхідно, підпорядковане постійно діючим законам природи; випадкових явищ немає. **У гносеології** П. Гольбах дотримувався сенсуалізму: матеріальні

предмети, впливаючи на наші органи чуття, викликають відчуття, на основі яких формуються думки і бажання. Усі вчинки людини-слідства її фізичного пристрою і впливів, отримуваних нею від зовнішніх предметів. У межах етики французький мислитель захищав положення про те, що головний мотив усіх людських дій – інтереси. Найважливіший інтерес людини – прагнення до щастя. Щастя складається відповідно до бажань людини у навколишній її обстановці. Мета укладання суспільного договору полягає в тому, щоб забезпечити свободу, власність, безпеку громадян.

Теми рефератів:

1. Становлення класичного типу раціональності.
2. Загальні риси філософії французького Просвітництва.
3. Раціоналізм в філософських поглядах Французьких матеріалістів.
4. Проблеми людини, суспільства, держави у теоріях Просвітництва.
5. Гуманістичні засади філософії Просвітництва.

Література

1. Вольтер. Философские сочинения / Вольтер. – М., 1996.
2. Гельвеций К. А. Сочинения. – Т. 1-2 / Гельвеций К. А. – М., 1974.
3. Гольбах П. А. Избранные произведения. – Т. 1-2 / Гольбах П. А. – М., 1963.
4. Дидро Д. Сочинения. – Т. 1-2 / Дидро Д. – М., 1986-1991.
5. Кондильяк Э. Б. Сочинения. – Т. 1-3 / Кондильяк Э. Б. – М., 1980- 1983.
6. Ламетри Ж. О. Сочинения / Ламетри Ж. О. – М., 1976.
7. Монтескье Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескье. – М., 1999.
8. Руссо Ж. - Ж. Об общественном договоре / Руссо Ж.-Ж. – М., 1998.
9. Васильев В. В. История философской психологии. Западная Европа – XVIII век / Васильев В. В. – Калининград, 2003.
10. Кузнецов В. Н. Западноевропейская философия XVIII века / Кузнецов В. Н., Мееровский Б. В., Грязнов А. Ф. – М., 1986.

Модуль № 2. Історичні засади класичної європейської філософії

Лекція 8. Німецька класична філософія. Філософські системи І. Канта, Г. Гегеля

- 8.1. Історичні умови формування класичної німецької філософії, її основні риси. Філософські погляди І. Канта.
- 8.2. Суб'єктивний ідеалізм Й. Фіхте. «Філософія тотожності» Ф. Шеллінга. Об'єктивний ідеалізм і діалектика Г. Гегеля.
- 8.3. Філософія А. Шопенгауера та Ф. Ніцше.

На основі вивчення даного матеріалу необхідно розкрити історичні умови формування класичної німецької філософії, виявити її основні риси. Окреслити, що філософські погляди створюються на концептуальних засадах філософських систем І. Канта, І.–Г. Фіхте, Ф.–В. Шеллінга, Г.–В.–Ф. Гегеля. Обґрунтувати, що ідеї соціального прогресу, свободи та необхідності, розробка проблем методології пізнання, діалектики були на той час найвищим досягненням світової філософської думки. Розкрити, що в цей період особливе значення надавалося дослідженню проблеми тотожності мислення і буття, відношення суб'єкта і об'єкта, теоретичних форм пізнання, філософських категорій тощо. Створити уяву про те, що філософія А. Шопенгауера та Ф. Ніцше фактично завершує німецьку класичну філософію в її ідеалістичній сутності.

8.1. Історичні умови формування класичної німецької філософії, її основні риси. Філософські погляди І. Канта

Вплив ідей І. Канта відчуває кожен, хто має уявлення про філософію. Сучасна філософія свідомості, когнітивна наука, аналітична філософія, феноменологія й екзистенціалізм ХХ ст., – ці та інші напрями визнавали свою залежність від кантівських ідей. І сьогодні вплив І. Канта вже ніяк не пов'язаний з вченнями, які створювалися під враженням від його системи у кінці XVIII століття. Але при історичному розгляді можна ігнорувати сформовану І. Кантом традицію, яка позначається як «німецький класичний ідеалізм». Так прийнято називати сукупність філософських вчень І. Канта, І. Г. Фіхте, Ф. В. Й. Шеллінга, Г. В. Ф. Гегеля. Їх усіх об'єднує увага до природи духу, трактована через поняття діяльності і свободи, у тому числі і в історичному плані. Їх вчення можливо розглядати як завершення або розвиток філософії німецького Просвітництва XVIII століття та німецького романтизму.

І. Кант

І. Кант народився в 1724 р. у Кенігсберзі. У творчості І. Канта виокремлюють два періоди: докритичний (приблизно до 1770 р.) і критичний. У найзагальнішому вигляді докритичний період може бути охарактеризований як час інтенсивних пошуків І. Кантом перспективних напрямів у науці й філософії; критичний – як час революційних знахідок і створення цілісної філософської системи. **Докритична філософія.** Уже у своїй першій книзі – «Думки про істинну оцінку живих сил» І. Кант виявив прагнення долати крайності філософських

шкіл, а також інтерес до вивчення сутності матерії і простору. Найвідомішою роботою натурфілософського циклу стала опублікована у 1755 р. «Загальна історія і теорія неба». У критичний період І. Кант змінив слововживання і став називати «онтологічним аргументом» так зване «картезіанське», або «ансельмово», доказ буття Бога. До «догматичних» творів докритичного періоду може бути зарахований також «Досвід деяких спостережень про оптимізм» і дисертація «Про форму і принципи чуттєво-сприйманого і розумоосяжного світу». Суть рішення І. Канта, яке викладене у його дисертації у 1770 р., полягає в тому, що абсолютний простір може бути витлумачено в суб'єктивному сенсі, тобто як незалежної від речей суб'єктивної умови сприйняття людиною зовнішніх впливів, або апіорною форми чуттєвого споглядання. За аналогією з простором І. Кант переосмислив і час, який теж виявилося у нього апіорною формою чуттєвості, тільки у випадку з часом мова йде не про зовнішнє, а про внутрішнє почуття. При такому розумінні безпосередні просторово-часові предмети почуттів виявилися позбавлені самостійного, незалежного від сприйняття суб'єкта існування і отримали назву «феноменів». Речі ж, як вони існують незалежно від нас, «самі по собі», були названі І. Кантом «ноуменами», щоб підкреслити їх нечуттєвий, «інтелігібельний» характер. Ця концепція згодом була позначена І. Кантом як трансцендентальний ідеалізм.

Перехід до критицизму. Розумовим поняттям у даному випадку є поняття існування. Він дійшов до висновку, що переконатися в істинності таких законів можна, лише *a priori* показавши, що вони виступають у ролі суб'єктивних принципів, діяльно формують речі. Але цими речами не можуть бути ноумени, речі самі по собі, за самим своїм визначенням незалежні від пізнавальних здібностей людини. Якщо людський розум і може привносити форму в якісь предмети, то ними можуть бути тільки феномени, суб'єктивні явища. **«Критика чистого розуму»** один із найбільш знаменитих творів в історії світової філософії, формує першу частину критичної системи І. Канта, а саме «теоретичну філософію», що відповідає на питання «Що я можу знати?». «Практична філософія» продовжує її філософією релігії, які викладені І. Кантом в «Критиці практичного розуму» та інших роботах, відповідають на два інших неминучих для будь-якої людини питання: «Що я повинен робити?» і «На що я можу сподіватися?». Роль поєднуваної ланки між «Критикою чистого розуму» і «Критикою практичного розуму» відіграє «Критика здатності судження». У «Критиці чистого розуму» Кант будує систему основоположень чистого розуму, що збігаються з законами природи як світу явищ. У «Критиці практичного розуму» він міркує про основи моралі і про ноуменальну свободу людської волі як умови морального свідомості. «Критика здатності судження» об'єднує світ природи і світ свободи через аналіз поняття доцільності. Три основних питання філософії можуть, як стверджує І. Кант, бути зведені до однієї-єдиної проблеми: «Що таке людина?» Трансцендентальним І. Кант називає те, що сприяє поясненню можливості апіорного. **Теоретична філософія.** Якщо розглядати «Критику чистого розуму», аналізуючи тільки елементи теоретичної філософії, то можна сказати, що ця робота поєднує у собі два епістемологічних проекти: 1) негативну програму обмеження людських пізнань сферою можливого досвіду, предмета-

ми почуттів і 2) позитивну програму обґрунтування можливості апіорного синтетичного пізнання у цій сфері. І. Кант доводив, що науки, які містять апіорні синтетичні пізнання, і самі ці пізнання, можливі лише в тому випадку, якщо пізнавальні здібності людини якимось чином визначають речі. Такий погляд на проблему, що суперечить «видимості», яка полягає у тому, що наші поняття про світ, навпаки, формуються речами, сам І. Кант називав **«Коперніковським переворотом»** у філософії. Речі, оскільки вони мають відношення до людського досвіду, І. Кант називає феноменами або явищами. Їм протистоять речі самі по собі. І. Кант систематизує категорії у спеціальній таблиці, паралельній таблиці суджень, запозиченої їм з логіки. Він виділяє чотири групи категорій – кількості, якості, відносин і модальності, у кожній з яких виявляє по три категорії: 1) єдність, безліч, цілокупність; 2) реальність, заперечення, обмеження; 3) субстанція – акциденція, причина-дія, взаємодія; 4) можливість – неможливість, існування – неіснування, необхідність – випадковість. І. Кант дедуціює три класи ідей – душі, миру і Бога (трансцендентальний ідеал). І. Кант не заперечує, що ці ідеї є природним породженням розуму. Але він не вважає, що вони можуть бути джерелами об'єктивного знання. Вони лише підштовхують розум до все більш глибокого проникнення в природу. Спроба ж поставити їм у відповідність реальні об'єкти провалюється. Трансцендентними І. Кант називає такі основоположення, які «спонукають нас зруйнувати всі прикордонні стовпи і вступити на абсолютно новий ґрунт» – надчуттєвого. І. Кант вирішує антиномію чистого розуму, відсилаючи до висновків трансцендентальної естетики: оскільки природний світ усього лише явище, а не річ сама по собі, то він не має самостійної реальності.

Практична філософія. Проте, реальність свободи не може бути продемонстрована теоретичними засобами, але І. Кант показує, що вона немінуча у як практичне допущення. Справа у тому, що свобода є необхідною умовою «морального закону», в існуванні якого неможливо сумніватися. І. Кант докладно розглядає ці питання в «Основоположеннях до метафізики моралі», «Критиці практичного розуму», «Метафізиці вдач» та інших роботах. Ці приписи виступають для неї як «категоричний імператив», тобто Безумовна вимога. Безумовність «категоричного імперативу», що виражає моральний закон, визначає безкорисливість моральних мотивів і їх незалежність від егоїстичних устремлінь, «чуттєвих схильностей». Вчення І. Канта про свободу – у якомусь сенсі кульмінаційний пункт новоєвропейської філософії людини. Протиріччя, що виявляються у системі його поглядів на свободу, можуть свідчити про неблагополуччя самої цієї системи, а не про принципову незбагненність поняття свободи. Адже свобода є лише передумова моралі. Людина вільна завжди, але моральною вона стає лише у тому випадку, якщо слідує **Категоричному імперативу**: «Роби так, щоб максима твоєї волі повсякчас могла б мати також і силу принципу загального законодавства». Абстрактність цього знаменитого формулювання викликана тим, що до морального закону як породження чистого практичного розуму не повинні додаватися ніякі змістовні, чуттєві моменти.

Розгляд художньої творчості здійснюється І. Кантом у «Критиці здатності судження». Вона присвячена визначенню різних форм доцільності – поняттю,

що зв'язує природу і свободу. Прекрасне для І. Канта виступає символом доброго. Знаменита фраза І. Канта про захоплення зоряним небом наді мною і моральним законом в мені є не що інше, як ілюстрація походження цього почуття. У чуттєвих образах він втілює «естетичні ідеї», які не можна вичерпати ніяким поняттям і які дають нескінченні приводи для гармонійної взаємодії розуму й уяви. **Соціальна філософія.** Він вважав, що суспільство в цілому, як і індивіди, спрямоване на вдосконалення.

8.2. Суб'єктивний ідеалізм Й. Фіхте. «Філософія тотожності» Ф. Шеллінга. Об'єктивний ідеалізм і діалектика Г. Гегеля

Й. Фіхте

Йоганн Готліб Фіхте народився в Рамменау у 1762 р.. У 1792 р. він анонімно опублікував роботу «Досвід критики всякої відвертості», витриману в дусі критицизму і прийняту багатьма за твір самого І. Канта. У якості посібника для студентів Й. Фіхте опублікував есе «Про поняття науковчення або так званої філософії», а також «Основу загального науковчення» – трактат, який став одним з центральних творів усього циклу робіт про «науковчення». У 1795 р. виходить «Нарис особливостей наукоучіння по відношенню до теоретичної здібності», що доповнює теоретичну частину «Основи загального наукоучіння», у 1796 р. – «Основи природного права», що продовжують практичну частину згаданої роботи. **Науковчення.** Створену ним філософську систему, уникаючи іноземних термінів, Й. Фіхте назвав «науковченням». Науки-це достовірні знання, а для філософа цілком природно задавати питання про природу знань. Розгорнуту відповідь на це питання і дає науковчення. Саме ця відповідь повинна бути науковою. Таким чином, наукоучіння виявляється свого роду «наукою наук», обґрунтовує аксіоми приватних дисциплін. Науковчення може виконати своїм обґрунтуванням аксіом приватних наук роль лише на шляху дослідження природи і законів духу, або “Я”. Уся метафізика Й. Фіхте є спробою відповіді на питання про можливість досвіду свідомості, який виявляється проблематичним через наявність у ньому протилежностей “Я” і “не-Я”. Розводячи “Я” і “не-Я”, Й. Фіхте в підсумку виводить незалежну несвідому діяльність душі, «продуктивну уяву», функція якого полягає в тому, щоб породжувати протилежності “Я” і “не-Я” і в той самий час не давати їм поглинути один одного. **Вчення про мораль.** Неповторність кожної індивідуальної волі, за І. Фіхте, гарантує, що вона не буде знищена після розпаду тіла. Її удосконалення продовжиться і в майбутньому житті, хоча і в іншій формі. **Соціальна філософія.** І. Фіхте не обмежується міркуваннями про трансцендентну значущість моральних вчинків. Він аналізує і їх потойбічні умови. Так, він упевнений, що вільна особистість не може розкритися, якщо не існує інших особистостей. Моральний закон теж припускає множинність суб'єктів моральності.

Ф. Шеллінг

Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг народився в Леонберзі у 1775 р. Процес створення Ф. Шеллінгом власної системи продовжився у 1797 р., коли вийшли в світ «Ідеї до філософії природи», а потім й інші натурфілософські роботи.

Одночасно Ф. Шеллінг працював над уточненими варіантом фіхтевського наукочення – «трансцендентальною філософією». У 1801 р. з'явилася робота, що позначила поворот у філософській творчості Ф. Шеллінга – «Виклад моєї філософської системи». Ранні роботи Ф. Шеллінга були присвячені тлумаченню міфів, насамперед біблійних. Наприкінці життя він заявив, що у цьому і полягає справжня «позитивна філософія». Але більшу частину своєї філософської діяльності він присвятив спробам раціональної реконструкції суцього. **Натурфілософія.** Не дивно, що у своїх натурфілософських творах Ф. Шеллінг постійно підкреслював, що невірно бачити у природі просто застиглий об'єкт або сукупність таких об'єктів. Магнетизм переходить у феномен електрики, за допомогою якого Ф. Шеллінг бажав пояснити чуттєво сприймаючі якості світу. **Трансцендентальна філософія.** Натурфілософія, за Ф. Шеллінгом, лише одна з двох основних філософських наук. Про це він писав у «Системі трансцендентального ідеалізму». Ф. Шеллінг говорить, що трансцендентальна філософія, яка займається його реконструкцією, є «історія самосвідомості». Її спрямованість задається тим, що в граничному випадку споглядання “Я” самосвідомості повністю тотожне спогляданню “Я”. Однак із самого початку цієї тотожності немає. Нескінченне “Я” виявляє себе кінцевим, обмеженим, а отже, пасивним або відчуває щось, що є “не-Я”. Це перша епоха самосвідомості. Свобода може існувати тільки за умови наявності інших суб'єктів, рух яких до ідеальної мети породжує людську історію. **Вчення про мистецтво.** Твір мистецтва-продукт генія. Саме ця діяльність дозволяє йому вкладати в кінцеві чуттєві образи нескінченні смисли. **Теорія Абсолюту.** Абсолютна тотожність свідомого і несвідомого, свободи і необхідності спочатку досягається філософом через поняття Божественного провидіння, і воно можливе тільки в Абсолюті, абсолютному “Я”, яке не можна змішувати з індивідуальним людським “Я”. **Позитивна філософія.** Незабаром після появи роботи «Філософські дослідження про сутність людської свободи», де вже прозвучала думка про надчасову діалектику особистісного Бога, Ф. Шеллінг дійшов до висновку про необхідність термінологічного оновлення усієї своєї філософії, тому що у ранніх роботах він виходив з ідеї поступового реалізаційного прояву абсолютної тотожності ідеального і реального. Позитивна філософія може розвиватися і сама по собі, і тільки в її ракурсі, вважає Ф. Шеллінг, можна адекватно витлумачити свободу як невід'ємну властивість Бога.

Г. Гегель

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель народився у 1770 р. у Штутгарті. Він плідно трудився над розробкою своєї системи. Її заснування було закладено в Єні, де була написана «Феноменологія духу», свого роду критичне введення у філософію, потім було продовжено у Нюрнберзі, де ним була написана «Наука логіки», і завершено вже в Гейдельберзі, куди він був запрошений як професор університету і де написана «Енциклопедія філософських наук», що являє цілісну систему філософії, яка складається з трьох основних частин: науки логіки, викладеної у стислому вигляді (так звана «мала логіка»), філософії природи і філософії духу. У Берліні Г. Гегель публікує роботу під назвою «Основи філософії права, або науки про природне право і державу», дає лекційні курси з різ-

них розділів своєї системи: з філософії релігії, філософії історії, естетики, історії філософії. **Феноменологія духу як введення у систему філософії.** Феноменологія духу, або наука про досвід свідомості, - це наука, яка систематично досліджує істину явищ духу, яка визначає зв'язок між ними та філософією і тим самим місце філософії у системі духовної діяльності. У «Феноменології духу» свідомість характеризується в першу чергу через поділ суб'єкта свідомості, Я і предмета свідомості та їх взаємний зв'язок у цьому відношенні. Інакше ці два моменти свідомості визначаються Г. Гегелем як моменти “для-себе” і “в-собі”. **Феноменологічний метод подвійної рефлексії.** На думку Г. Гегеля, важливо зрозуміти, що феноменологічне дослідження знання протікає за участю обох свідомостей, досліджуваного і того, що досліджує. Наприкінці дослідження досягає такої форми, в якій моменти свідомості і предметності повністю урівноважують один одного, отже при цьому сама протилежність свідомості зникає, і це буде означати досягнення нами абсолютної форми знання або форми філософії. При переході до філософії на останньому кроці зникає протилежність свідомості і предмета, розчиняється сама установка феноменології.

Наука логіки. У науці логіки, як і в цілому у системі спекулятивної філософії, знання і предмет спочатку знаходяться в єдності, саме тому метод філософії чи логіки та її зміст або сама система невідривні одна від одної. Про розбіжність і тим більше протиставлення системи і методу філософії Г. Гегеля мова не йде взагалі. Логічне мислення у Г. Гегеля виступає у трьох формах: розумовій, діалектичній і спекулятивній, кожна з яких виявляє одну сторону мислення: перша-абстрактне мислення у кінцевих категоріях розуму; друга – діалектичне мислення, виявляє протиріччя категорій розуму і заперечує їх обмеженість, і, нарешті, третя-спекулятивне мислення, де подвоюється заперечення та виробляється у мисленні певний позитивний результат.

Філософія природи становить середню ланку у межах системи Г. Гегеля, і її завдання – з'єднати між собою логічну ідею і дух, змусивши логічну ідею із самого початку перекинути зовні себе у буття, обернутися природою, а потім, пройшовши через природу, повернутися до себе ж уже як дух, що знімає у собі, у ході власної діяльності протиріччя з природою. Філософія природи присутня у Г. Гегеля також як необхідний компонент цілісної філософії, без якого, за виміром того часу, система філософського знання відбутися не може. **Філософія духу.** Як перехід від логічної ідеї у природу, так і повернення з природи до духу відбувається тоді, коли поняття пройде повне коло свого розвитку і зможе поглянути на себе з боку. **Філософія права.** У сфері права людина виступає в першу чергу як юридична особа, як особистість і носій права. У межах громадянського суспільства Г. Гегель виокремлює три стани: субстанціальний, або землеробський; формальний, або промисловий стан, і загальний – інтелігенцію. **Філософія історії.** Як і у філософії права, у філософії всесвітньої історії Г. Гегеля розумність торжествує. Зовні суперечливий хід історії, наповнений зіткненнями дій і цілей окремих особистостей, цілих народів і їхніх урядів утворює для філософії лише матеріал, що свідчить про перевагу позиції розуму, здатного встати над інтересами і думками особливих учасників історичного процесу і побачити в якості мети та результату загальне. **Абсолютний дух.** Мистецтво як

форму абсолютного духу відрізняє наявність зовнішнього буття у вигляді твору мистецтва, розташованого між його творцем і цінителем. З іншого боку, мистецтво для Г. Гегеля є форма знання, і як таке воно спрямоване на виключно духовне, вільне від усякої зовнішності осягнення Абсолюту. Тому мистецтво розміщується філософом у сфері вільного і чистого абсолютного духу, але при цьому має вираз у зовнішньому, природному бутті.

8.3. Філософія А. Шопенгауера та Ф. Ніцше

А. Шопенгауер

Артур Шопенгауер народився в Данцигу (нині Гданськ) у 1788 р. Після захисту докторської дисертації та публікації її тексту під назвою «Про четверо-корінь закону достатньої підстави» у 1813 р., А. Шопенгауер взявся за написання трактату «Світ як воля й уявлення» (1819). А. Шопенгауер пишався стрункістю своєї філософської системи, викладеної у «Світі як воля й уявлення». Але він підкреслював, що ніколи спеціально не прагнув до самотворення. Він був радше філософом афористичного плану. Вслухаючись у світ, він відчував його істини й «охолоджував» їх у понятійній формі. Зв'язність цих істин виявлялася, за словами А. Шопенгауера, сама собою. Разом із тим він не був візіонером, і він міцно засвоїв критичні уроки філософії І. Канта. **Вчення про світ як уявлення.** Світ, за А. Шопенгауером, існує двояко: як уява і як речі у собі. Світ як уява – це світ, як він є для людського суб'єкта, що накладає на сутність світу як речі у собі апріорні форми чуттєвості і розуму, а саме простір, час і розумовий закон причинності. У попередні роки А. Шопенгауер опублікував невеликі роботи «Про волю у природі» (1836) і «Дві основні проблеми етики» (1840) і перевидав у 1844 р. «Світ як воля й уявлення», доповнивши свій трактат другим томом з коментарями до першого. Участь розуму у сприйнятті дозволяє А. Шопенгауеру говорити про «інтелектуальність» чуттєвого споглядання. Завдяки дії відповідного цієї категорії закону причинності, людина співвідносить суб'єктивні відчуття з породжуючими їх предметами у просторі та часі. Апріорність простору і часу доводиться «досконалою неможливістю усунути з думки» останні, хоча «дуже легко усунути з неї все, що в ній уявляється». Простір і час ілюструють одну з різновидів принципу достатньої підстави, а саме закон підстави існування, тобто існування частин щодо одна одної (наприклад, підставою існування справжнього моменту часу є закінчення існування попереднього моменту). Панівний у ньому закон підстави, як зазначає А. Шопенгауер, підкреслює його несамодостатність. Адже цей закон демонструє обумовленість будь-якої частини світу, яка потребує для свого існування в чомусь іншому, а отже, не має власного буття. І це стосується не тільки частин світу. Світ явищ у цілому теж несамостійний: він існує тільки в уявленні “Я”. **Вчення про світ як Волю.** Але світ є не тільки уявлення, він є щось і сама по собі. Вихід до речі у собі знаходиться в самій людині. Адже людина відома собі не тільки ззовні, але і зсередини. Ззовні вона постає як тіло, складно влаштований біологічний механізм з безліччю органів і функцій. В інших людях ми бачимо тільки цю зовнішню оболонку. Але в самих собі ми помічаємо щось більше. Воля як така не потребує інтелекту. Вона обходиться без нього, будучи сліпим

нескінченним прагненням. Сутність світу, таким чином, позбавлена раціонального початку. Вона темна і ірраціональна. Не дивно, що світ, породжуваний нею, являє собою арену нескінченних жахів і страждань. Можна лише дивуватися наївності деяких філософів, які вважали його найкращим з можливих світів. Насправді він найгірший. **Вчення про ідеї і натурфілософія.** Вчення про ідеї – один з найважливіших блоків метафізики А. Шопенгауера. Він використовується ним в естетиці, а також у філософії природи. Природа є закономірне існування просторово-часових об'єктів. Але ці об'єкти далеко не однорідні. Навпаки, вони вражають нас своїм різноманіттям. Різноманіття природного існування може бути, за А. Шопенгауером, витлумачено як результат накладення простору і часу як апіорних форм чуттєвості кінцевих суб'єктів на сукупність початкових сил природи, що утворюють свого роду ієрархічну структуру, в основі якої виявляються сили тяжіння і відштовхування, на яких базуються хімічні потенції, які є прислужники фундаменту «життєвої сили». Життєва ж сила – це абстракція. **Естетична концепція.** Перехід на естетичну, незацікавлену, але супроводжувану особливими чистими задоволеннями позицію може відбутися в будь-який момент, тому що усі речі причетні ідеям і можуть бути предметом естетичної оцінки. Але найбільше придатні для цього твори мистецтва, віднайдені саме для полегшення естетичного споглядання. **Етичне вчення.** Ще більш радикальне, ніж у випадку естетичного споглядання, подолання світу індивідуалізації демонструє, за А. Шопенгауером, моральна свідомість. Головним і, по суті, єдиним джерелом моралі він вважає співчуття. **Релігія і теологія.** Міркування про святість, нірвану, у єднанні з Богом змушують замислитися про ставлення А. Шопенгауера до релігії. Доцільністю природи, заявляє він, пояснюється єдністю Волі до життя. Вже за життя у А. Шопенгауера з'явилися вірні послідовники, яких він жартома називав «євангелістами» і «апостолами». Зовсім інші висновки з теорій А. Шопенгауера зробив Ф. Ніцше.

Ф. Ніцше

Фрідріх Ніцше народився у 1844 р. у містечку Рекк в Тюрінгії (Пруссія). Твори Ніцше за стилем і тематикою відображають найважливіші етапи його життєвого шляху та світоглядної еволюції, які він сам оцінює у своїх останніх роботах, насамперед, у «Ессе homo». Його твори прийнято відносити до трьох періодів. І це не тільки хронологічний, а й аналітичний поділ. До першого періоду відносяться твори «Народження трагедії з духу музики», «Про користь і шкоду історії для життя», «Шопенгауер як вихователь», «Ріхард Вагнер у Байройті», «Несвоєчасні роздуми». До другого періоду – періоду інтелектуального пошуку самостійного шляху і інтересу до різних філософських концепцій і наукових теорій – відносяться «Людське, занадто людське: Книга для вільних умів», «Ранкова зоря». До третього періоду відносять такі твори: «Весела наука», «Зла мудрість: афоризми і вислови», «Так говорив Заратустра: книга для всіх і для кожного», «По той бік добра і зла», «Генеалогія моралі», «Сутінки ідолів», «Ессе homo» та ін. Останні роботи, написані у 1888 р., отримали спеціальне позначення у дослідників як твори періоду катастрофи. «Мандрівник і його тінь», «Антихрист», «Ніцше contra Вагнер» виходять вже під час хвороби Ф. Ніцше. Сам він вважав їх публікацію несвоєчасною. **Перший період.** Для

перших філософських робіт Ф. Ніцше характерно безпосереднє звернення до матеріалу, який він дуже добре знав як філолог - до матеріалу культури Давньої Греції. Головною метою роботи «Народження трагедії з духу музики, або еллінство і песимізм», як пише Ф. Ніцше в передмові, зверненому до Вагнера, стає переконання у «найвищому життєвому завданню мистецтва, цієї власне метафізичної діяльності людини». Саме трагічна культура стає для Ф. Ніцше тим ідеалом культурних цінностей, який відповідає сутності людини та її природній схильності. Аполлонійські мистецтва – насамперед пластичні – головним своїм предметом роблять окреме явище, звеличують його. Культ Діоніса не настільки прекрасний, бо його радість – у грубій страждальній насолоді, у розгулі пристрастей, «в похміллі». Діонісійське начало, на думку Ф. Ніцше, повертає людину до безпосередньої світової гармонії, тут знімаються усі обмеження. Саме діонісійське начало заявляє про себе мовою музики, яку Ф. Ніцше слідом за А. Шопенгауером визначає як «мова волі», і музика народжує найзначніший міф-трагічний. Так діонісійське начало впливає на Аполлонійську художню культуру. Міф спочатку доставляє своїм поданням подобу світу – це сфера Аполлонійської видимості, потім це більш високу насолоду від знищення цього світу видимості. У цій роботі Ф. Ніцше робить і перший критичний наступ на сучасну культуру. **Другий період.** На цій підставі виникає оцінка цього періоду філософії Ф. Ніцше як раціонально-оптимістичної. Він пише про мандрівників, які володіють вільним духом, які долають застиглий переконання. **Третій період.** Якими мають бути правила цієї зміни – цьому присвячена робота «Весела наука». Ф. Ніцше узяв одне з самовизначень поезії трубадурів, що передбачає вічно юну любов без ревностей і печалі. Тут Ф. Ніцше використовує образ пісочного годинника для позначення ідеї повернення, тут вперше згадує Заратустру, надлюдське, смерть Бога, тут формулює завдання переоцінки цінностей і цілу низку значущих образів, які пізніше стають предметом окремих робіт. Саме ця робота виявляється пробою нового стилю-семантичної гри, яка передбачає глибоке проникнення, вслухання у зміст слів, їх поєднання, їх вплив.

«**Так говорив Заратустра**» - книга, що вважається поворотною в філософській біографії Ф. Ніцше. Саме до цього твору насамперед відноситься характеристика філософії Ф. Ніцше як музики і танцю. Істини викладаються як одкровення, але зміст цих одкровень корениться не стільки у безпосередньому і загальноновживаному значенні слів, скільки в ритмі поєднуючих у пропозиції слів, у їх фонетичному співзвуччі і їх полісемантичності. У центрі роботи – фігура Заратустри, яку Ф. Ніцше «відкриває» для себе ще у «Веселій науці»: пророк Авести, як вважається, реальна історична особа. **Воля до влади.** Заратустра описується через волю, а точніше через волю до влади. Термінологічно Ф. Ніцше ніде не дає розгорнутого визначення волі в влади. В усіх проявах життя – «пафос» волі до влади, який не можна звести до філософських категорій становлення, розвитку, буття. Така картина світу визначає і специфічну гносеологічну позицію Ф. Ніцше. **Вчення про надлюдину.** Чим характеризується надлюдина, про яку пише Ф. Ніцше в першій частині «Так казав Заратустра». Сам Заратустра підкреслює, що він вчить про надлюдину. Він – «найвисочайше» самоздійснен-

ня волі. Ф. Ніцше вводить цю ідею як розвиток вчення про творчу волю або, що теж вірно, як підставу говорити про творчу волю і вічне повернення у тому його амбівалентному розумінні. **Вічне повернення.** У пізніх роботах Ф. Ніцше формулює і ще одну ідею. Це ідея вічного повернення. Вчити вічне повернення Заратустра починає тільки після того, як намітив перспективу надлюдини як прагнучої до найвищого прояву волі до життя. **Переоцінка цінностей.** Якою має бути філософія, чим і як вона передбачає займатися, від яких цінностей слід відмовитися, яка мораль губить волю до життя-ці проблеми зачіпаються в останніх роботах Ф. Ніцше. Ф. Ніцше мав на увазі насамперед такі нові цінності, як демократія, соціалізм, фемінізм. Все це, на думку Ф. Ніцше, є перешкодою для вільного прояву життя, оскільки дозволяє натовпу, масі, слабкому, жіночності панувати нарівні з тим, хто несе у собі втілений життєвий закон. Це викриття штучної і протиприродної конструкції того, що вважається об'єктивно даним, істинним, висхідним-моральних цінностей. Головним критерієм повинна стати самоочевидність, що не припускає апріорності, логічності, гіпотетичності, які обґрунтовують право моральних цінностей на існування. Три проблеми здаються Ф. Ніцше найбільш показовими – рессентімент, вина і нечиста совість, а також аскетизм.

Теми рефератів:

1. Роль німецької класичної філософії у розвитку світової філософської думки.
2. Критична філософія І.Канта.
3. Передумови виникнення та теоретичні джерела філософії німецької класичної філософії.
4. Об'єктивний ідеалізм та ідеалістична діалектика Г. Гегеля.
5. Філософія життя Ф. Ніцше.

Література

1. Асмус В. Ф. Иммануил Кант / Асмус В. Ф. – М., 1973.
2. Гегель Г. В. Ф. Сочинения. – Т. I-XIV / Гегель Г. - В. Ф. – М.-Л., 1929. – 59 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: В 2 т. / Гегель Г. - В. Ф. – М., 1970-71.
4. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. – Т. 1-3 / Гегель Г. - В. Ф. – М., 1974. – 77 с.
5. Кузнецов В. Н. Немецкая классическая философия / Кузнецов В. Н. – М., 2003.
6. Кант И. Сочинения: В 8 т. / Кант И. – М., 1994.
7. Коплстон Ф. Ч. От Фихте до Ницше / Коплстон Ф. Ч. – М., 2004.
8. Ницше Ф. Сочинения: В 2 т. / Ницше Ф. – М., 1990.
9. Шопенгауэр А. Сочинения: В 6 т. / А. Шопенгауэр. – М., 1999-2001.
10. Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения. Т. 1-2. / Шеллинг Ф. В. Й. – М., 1987-1989.
11. Шеллинг Ф. В. Й. Ранние философские сочинения / Шеллинг Ф. В. Й. – СПб., 2000.
12. Фихте И. Г. Сочинения. – Т. 1-2 / Фихте И. Г. – СПб., 1993.

Лекція 9. Антропологічні погляди Л. Фейєрбаха. Виникнення марксизму

- 9.1. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха.
- 9.2. Становлення соціально-філософського вчення К. Маркса.
- 9.3. Сучасні концепції марксизму.

На основі вивчення матеріалу лекції необхідно розкрити гуманістичні ідеї свободи людини в антропологічному матеріалізмі Л. А. Фейєрбаха. Скласти уяву про філософське вчення марксизму, яке виникло у 40-х роках XIX ст. і має особливі соціально-економічні, політичні причини, теоретичні джерела та природничо-наукові передумови. Розкрити історичні умови становлення соціально-філософського вчення К. Маркса та основний зміст і особливості філософії марксизму. Дати уяву про сучасні ідеї марксизму.

9.1. Антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха

Зародження нових традицій відбулося в німецькій філософії першої половини XIX століття. Головним об'єктом критики стала гегелівська система. Але для того щоб критикувати Г. Гегеля, треба було знайти в його теоріях якісь спірні положення або слабкі ланки. Так вчинив Людвіг Фейєрбах. Пізніше К. Маркс ще більше посилив цей аспект, розмірковуючи про те, що сутність людини є сукупністю суспільних відносин.

Л. Фейєрбах

Людвіг Андреас Фейєрбах народився у 1804 р. Саме Г. Гегелю він присвятив у 1828 р. свою дисертацію «Про єдиний, універсальний і нескінченний розум». Вважається, що у 1839 р. у творі «До критики філософії Гегеля» він переходить на матеріалістичні позиції. Як напише Л. Фейєрбах: «Темою всіх моїх пізніших творів є людина як суб'єкт мислення, тоді як раніше мислення саме було для мене суб'єктом і розглядалося мною як щось самодостатнє». Але це був своєрідний, як сам Л. Фейєрбах його назве, антропологічний матеріалізм, що ґрунтується насамперед на критиці християнства. Ціла низка робіт цього періоду – «Про філософію і християнство», «Попередні тези до реформи філософії» були заборонені. Видана у 1841 році праця «Сутність християнства» мала великий вплив на сучасників. Більш докладно свій проект філософії Л. Фейєрбах виклав у працях «Основні положення філософії майбутнього» та «Сутність релігії». З «Лекціями про сутність релігії» Л. Фейєрбах з великим успіхом виступав перед студентами Гейдельберзького університету протягом трьох місяців з грудня 1848 р. по березень 1849 р., але не в будівлі університету, а в ратуші, і продовжити викладання йому так і не дозволили. Пізніші роботи – «Теогонія», «Про спіритуалізм і матеріалізм, особливо у їх відношенні до свободи волі», «Евдемонізм» – уже такої популярності не мали. Філософія Л. Фейєрбаха – це спроба запропонувати принципово новий предмет і метод філософії: «нова філософія перетворює людину, включаючи і природу як базис людини, в єдиний, універсальний і вищий предмет філософії, отже, перетворюючи антропологію, у тому числі і фізіологію, в універсальну науку». Таким чином, зберігається претензія усієї філософії Нового часу на науковість, і це

завдання вирішується вибором такого предмета, який був би одночасно універсальним і конкретним – людини. Це багато в чому визначило деякі неточності в міркуваннях одного з першопрохідників післягегелевської епохи. В основу нового проекту філософії Л. Фейєрбах поклав антропологічний принцип. **Антропологічний принцип** повинен зняти, на думку Л. Фейєрбаха, ті внутрішні проблеми, які виникли у філософії Г. Гегеля, яка «згубним чином» з'єднала вимоги науковості та раціональності і релігію. Абстракція поняття позбавляє науку того єдиного предмета, який гідний, на думку Л. Фейєрбаха, дослідження, – живої природи. Природа – це все конкретне, одиничне, чуттєво сприймаюча якість. Він своєрідно протиставляє теорії, яка не може пояснити все, уявлення про практику як загальнородовий людський досвід, пов'язаний з включеністю кожного індивідуума у загальну для усіх закономірну природу – природне середовище. Заслуга ідеалізму, на думку Л. Фейєрбаха, полягає в тому, що мова йде у кінцевому рахунку про людське мислення, про людське “Я”, яке стає надсвітловою сутністю. І якоюсь мірою ідеалізм, з точки зору Л. Фейєрбаха, стверджує гідність людської особистості. Л. Фейєрбах розглядає релігію антропологічно – як спробу людини пізнати свою природу. Звертаючись до Бога, людина звертається до самої себе, до своїх ідей, до результату роботи своєї власної людської фантазії. Для Л. Фейєрбаха релігія історична, вона з'являється не випадково, а пов'язана з інтересом людини до власної природи, тому існують різні форми релігійних вірувань. Причина цих відмінностей – в умовах життя людей. Завдяки силі уяви людина перетворює свою природу в релігійну ідею. Цю релігію він називає філософією майбутнього або евідемонізмом – вченням про щастя.

9.2. Становлення соціально-філософського вчення К. Маркса

Карл Генріх Маркс

Карл Генріх Маркс народився у 1818 р. в Трірі. Деякі з ранніх робіт написані спільно з Ф. Енгельсом: «Святе сімейство, або Критика критичної критики», «Німецька ідеологія». К. Маркс визнав за необхідне взагалі відмовитися від традиційної форми філософської теорії і зосередився на створенні «матеріалістичного розуміння історії» – усеохватної критичної суспільної науки, яка ґрунтується на критиці політичної економії. Тому в зрілий період творчості він віддає усі свої зусилля створенню фундаментального твору під назвою «Капітал. Критика політичної економії». Поглиблені наукові заняття стали можливі для К. Маркса завдяки підтримці друзів, і, у першу чергу, Ф. Енгельса. У 70-80 рр. Ф. Енгельс працює над створенням низки творів, у яких прагне надати теорії К. Маркса форму єдиної філософської концепції, яка охоплює усі сфери науки: методологію, природознавство, суспільствознавство. Це такі твори як «Анти-Дюрінг» і «Діалектика природи». Завдяки Ф. Енгельсу марксистська теорія, яка набрала вигляду системи, складається з трьох основних частин: діалектичного матеріалізму, історичного матеріалізму і наукового соціалізму. З останніх робіт Ф. Енгельса виокремлюється «Походження сім'ї, приватної власності і держави. У зв'язку з дослідженнями Льюїса Г. Моргана», присвячену проблемам вивчення древніх товариств, і «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії». **Молодий Маркс.** З робіт молодого К. Маркса у філо-

софському відношенні можливо виокремити «Економічно-філософські рукописи 1844 року». У «Рукописах» К. Маркс постає як прихильник атеїстичного гуманізму, який виступає за звільнення людини не тільки від релігії, а й від усіх інших видів відчуження людської сутності – у праці, в політиці, що протистоять самій людині. К. Маркс вбачає істотну слабкість фейєрбахівської критики передусім у тому, що позитивною підставою для критики у Л. Фейєрбаха є уявлення про людину як чуттєву, природну істоту. У цьому полягає обмеженість самого філософського методу Л. Фейєрбаха, що виходить з людини як безпосередньої даності. Свій протест К. Маркс висловлює у вигляді твердження позиції гуманізму, близького фейєрбахівському, проте прагне показати людську сутність чимось опосередкованим. У рукописах 1844 р. з цією метою К. Марксом використовується поняття природи і ставлення людини до природи за допомогою праці. **Матеріалістичне розуміння історії.** У найпершому і найважливішому з «Тез про Фейєрбаха», К. Маркс підкреслює саме цей момент свого розуміння практики, що виходить за рамки традиційних протиставлень суб'єкта, або діяльності, предмета, або субстанції. Так виникає одне з найважливіших марксистських понять суспільної форми чи суспільно-економічної формації як сукупності певних історичних суспільних відносин чи суспільства на певній сходинці розвитку. Визначальним фактором у складанні суспільних відносин у К. Маркса є трудова практика-виробнича діяльність людини в певних історичних умовах. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їхню свідомість. **Критика ідеології.** Своїй критичній революційній практиці К. Маркс протиставляє конкретні види трудової діяльності, які відносно практики виступають як історично обмежені форми реалізації людської сутності й отримують назву ідеології. **Критика політичної економії.** «Капітал», що містить критику політичної економії, виступає як фундамент усієї попередньої критики суспільства, розгорнутої у творах К. Маркса. З позиції суспільної форми, економічні відносини розглядаються К. Марксом як стосунки в першу чергу між людьми, а не між речами, і як відносини, пронизані внутрішніми протиріччями. У суперечливій або неоднозначній за своєю громадською формою праці, К. Маркс виявляє джерело, що виробляє і вартість, і в кінцевому рахунку капітал. Причому це не просто праця, а праця додаткова, праця, що збільшує вартість. Для вирішення виникаючого протиріччя, за К. Марксом, уже не можна обмежуватися теоретичним аналізом, необхідно вийти із самого процесу виробництва, що рівнозначно тому, щоб вийти за рамки конкретної історії.

9.3. Сучасні концепції марксизму

У філософській і суспільній думці XIX - XX ст. особливе і значне місце займає концепція, створена у середині XIX ст. Карлом Марксом і розвинена згодом багатьма іншими теоретиками-марксистами. У теоретичному плані марксизм був однією з провідних соціальних концепцій, яка багато у чому визначила образ сучасної науки про суспільство. В історії філософії марксизм виступає як спадкоємець і одночасно антипод ідеалізму Г. Гегеля, тому що перевертає гегелівську думку «з голови на ноги», тобто надає, з його позицій і положень,

філософії критичну соціальну спрямованість і перетворює теоретичну критику в знаряддя, а також служить цілям соціальних перетворень.

Теми рефератів:

1. Філософські погляди Л.Фейербаха.
2. Основні погляди К. Маркса на суспільство.
3. Теоретичні витоки філософії марксизму.
4. Соціально-філософська концепція марксизму.
5. Історична доля ідей марксизму.

Література

1. Быковский Б. Э. Людвиг Фейербах / Быковский Б. Э. – М., 1967.
2. Маркс К. Сочинения: [2-е изд.] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1955-1974.
3. Маркс К. Капитал. – Т. 1-3 / Маркс К. – М., 1983-88.
4. Маркс К. Избранные сочинения: В 9 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1985.
5. Марксистская философия в XIX веке. – М., 1977.
6. Фейербах Л. Избранные философские произведения: В 2 т. / Фейербах Л. – М., 1955.

Лекція 10. Розвиток філософської думки в Україні

- 10.1. Філософська думка Київської Русі. Гуманізм епохи Відродження в Україні.
- 10.2. Особливості розвитку філософської думки України.
- 10.3. Світоглядно-філософська ситуація у філософії України XX – початку XX ст.

Виходячи із поставленої мети лекції необхідно виявити суттєві умови соціально – економічного і духовного буття для розвитку філософської думки України. Розкрити етап переорієнтації на взаємодію із культурним надбанням Західної Європи. Обґрунтувати джерела пробудження національної самосвідомості. Окреслити загальну характеристику стану філософської культури України XVIII ст. - XIX ст. і розкрити історичні засади поширення ідей французького та німецького просвітництва.

10.1. Філософська думка Київської Русі. Гуманізм епохи Відродження в Україні

У сучасній літературі найбільш поширеною є точка зору, згідно з якою початок історії вітчизняної думки починається з X–XII ст., тобто періоду формування могутньої держави – Київської Русі. Дві важливі обставини радикальним чином вплинули на своєрідність цього процесу – проникнення християнства в культуру Київської Русі, яке прийшло на зміну давньослов'янському міфологічному пантеону на чолі з Перуном та засвоєння грекоримської і візантійської філософської думки. Загальна спрямованість філософської думки в культурі Київської Русі визначалась важливими ідеологічними та політичними завданнями побудови міцної централізованої держави. Поширення християнства, яке пов'язують з розвитком писемності й освіченості на Русі, позитивно вплинуло на підвищення загального культурного рівня народу, залучення його культур-

них верств до надбань європейської, насамперед античної, філософської та соціально-політичної думки. Разом з тим слід підкреслити своєрідність, оригінальність вітчизняної філософської думки того періоду, яка спирається на особливості світоглядних позицій, культури і традицій народу. Останню характеризує певна «дуальність», паралельне існування «книжної» і народної культур, що ведуть між собою інтенсивний діалог. Завдяки створенню перекладної літератури, зокрема окремих біблійних книг, текстів отців церкви, уривків текстів античних та елліністичних авторів, відбувався творчий процес засвоєння важливих світоглядних ідей, формувалися підходи до розуміння світу, його пізнання. Слід звернути увагу на значення творів сірійця Іоана Дамаскіна для розвитку вітчизняної філософії, його визначення філософії, яке обґрунтовує думку: філософія є любов'ю до мудрості, істиною ж мудрості є Бог. Отже, любов до Бога є істинною філософією. Провідне місце за своїм світоглядним і філософським значенням належить твору київського митрополита Іларіона «Слово про Закон і Благодать», написаного в період князівства Ярослава Мудрого, відомого своїми культурними і просвітницькими починаннями. Цей твір водночас є пам'яткою красномовної культури, публіцистики, моральної проповіді. Він складається з трьох частин, у яких зіставляються Закон і Благодать, описується розповсюдження християнства на Русі і висловлюється подяка князю та його сину Ярославу. Перша частина є своєрідним «Філософсько-історичним вступом», що витлумачує смисл світової історії. **Аналіз першого питання цієї теми** неможливий без звернення до літописних джерел, зокрема знаменитої «Повісті минулих літ» ченця Києво-Печерського монастиря Нестора, через яку проходить ідея єдності руських земель, засуджується князівська міжусобна боротьба, обґрунтовується необхідність згуртування всіх сил перед зовнішніми ворогами. Цікаво відзначити, що монах не тільки ретельно, з хронологічною послідовністю описує події, які відбувалися рік у рік, але й моралізує з приводу злочасних подій, вбачаючи в них кару божу за людські гріхи. Для філософської традиції Київської Русі характерною є етична спрямованість, яка виразно звучить у «Повчанні» видатного державного діяча і мислителя князя Володимира Мономаха. В. Мономах дає своєрідну настанову володарю держави, суть якої полягає в тому, що разом з отриманням влади зростає міра відповідальності, що моральний обов'язок князя – завжди залишатись справедливим. Мірою справедливості є знання. Отже, володар повинен вміти все, бо інакше він стане залежним від інших. У творі В. Мономаха виразно звучить принципово нова думка про світську роль держави, роль загальногромадської справи, незалежної від церкви. У настанові В. Мономаха досить чітко вимальовується думка про індивідуальну відповідальність особистості перед суспільством і Богом, стверджується перевага добра над злом. Настанови В. Мономаха значною мірою звернені до душі, моралі особи, яка повинна мати страх божий у серці, пам'ятати про тяжкість гріха, творити добро і справедливість. Златоустом, що прославив себе красномовністю, називали в Київській Русі **Кирила Туровського** (близько 1130-1182 рр.), єпископа з Турова. Його проповіді, звернені до людини, характеризуються яскравістю стилю і мови, символічністю й оригінальністю думки. Його знаменита притча про сліпого і кульгавого розкриває ідею єдності морально

чистої душі і здорового людського тіла. Слепець і кульгавий – це алегоричне тлумачення людських вад душі і тіла, які, об'єднуючись, творять зло. Але ця притча виходить далеко за межі моралі і поведінки особистості, оскільки єпископ князівства Туровського ганьбить політику, що базується на обмані і злочині. Звідси випливає постійна, як рефрен у пізній вітчизняній філософській думці, ідея боротьби добра і зла, що визначають смисл людської історії. Кирило Туровський виступає не тільки як мораліст, а й як хороший психолог, який вміє зачепити людей за живе, закликаючи приборкати людську гординю, звільнитись від вад, знайти душевний спокій.

10.2. Особливості розвитку філософської думки України

Філософія XIX - першої третини XX ст. формувалася на ґрунті розвиненості духовної культури України в цілому, становлення професійної філософії, значного впливу романтизму та просвітництва. Для філософії характерне звернення до загальнофілософських питань, так і постановки нової проблеми "людина – нація". З цього часу започатковується розробка у філософії національної ідеї як самосвідомості українського національного відродження. Особливістю даного періоду є те, що глибокі філософські роздуми виявляються, перш за все, в художній формі у творах видатних представників української літератури. Значною мірою це свідчить про специфічну особливість світосприйняття українців, формування національної духовної традиції. Мислення, не схильне до абстракцій, відірваності від емоційно – психологічних аспектів життя, людяності, душевності виявляється як етнодиференціююча ознака. Філософські ідеї та концепції в цей період формуються у тісному зв'язку з наукою, етнографією, філологією, політикою, релігійним світоглядом. Це не могло не збагатити зміст філософських досліджень, призвести до виявлення нових, раніше прихованих аспектів природного і соціального буття. Фактично, це мало велике значення і в наближенні до духовної культури самих різних верств населення, науковців, виховання національної інтелігенції, тому що поширювало філософські ідеї у близьких їм сферах життєдіяльності. Звернути увагу можливо на те, що значна кількість складних проблем, протиріч як на рівні соціально-політичних відносин, так і на рівні особистості, у явному і неявному вигляді пов'язана зі сферою духовного. При цьому, такий пошук духовно-етичних і моральних цінностей та ідеалів, на які можна було б зорієнтуватись у будь-яких ситуаціях, веде до історичного минулого, до того духовного досвіду, який визрів як духовний потенціал нації і який увібрала у себе українська філософія.

10.3. Світоглядно-філософська ситуація в філософії України XX – початку XX ст.

Особливої уваги заслуговують філософські погляди Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, О. О. Потебні, М. П. Драгоманова, І. Я. Франка, Л. Українки, В. І. Вернадського, В. К. Вінниченка, Д. Донцова, В. К. Липинського, Д. І. Чижевського та ін.

Філософські погляди Т. Шевченка (1814–1861 рр.)

Т.Г. Шевченко – український поет, художник, мислитель, революційний демократ, творчість якого має величезне значення для становлення і розвитку духовності українського народу. У творах Кобзаря простежується еволюція його поглядів. Поетична творчість Т. Шевченка відображала думи і сподівання українського народу, являла собою певною мірою прапор класової і національно-визвольної боротьби. Ідея свободи – центральна в його творчості. Оригінальними є погляди Т. Шевченка, що стосуються проблем соціального прогресу, пов'язаного з прогресом техніки, промисловості. Філософські погляди поета дуже складні. У центрі його уваги перебуває насамперед людина, її багатий духовний світ, її свобода, щастя і доля. Елементи матеріалізму переплітаються з ідеалізмом, звернення до Бога – з критикою релігії.

Філософські погляди М. В. Гоголя (1809 – 1852 рр.)

М. В. Гоголь – значна постать в художній літературі і філософській думці України і Росії. Значний вплив на творчість мислителя мав німецький романтизм, а в цілому – німецька класична ідеалістична філософія і в першу чергу вчення І. Канта, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля. Особливо близька йому була ідея про одне велике ціле, одиницю, до якої повинні прийти і з якою повинні злитися усі часи і народи. При цьому, М. В. Гоголь проводить біологічні аналогії – історичні етапи розвитку людства він прирівнює до вікових особливостей людини. У М. В. Гоголя, минуле – це твердиня, на якій можливо збудувати сучасне. Це, насамперед, стійкі традиції, історичний переказ, ідеали. Якщо усе людство являє собою одну особистість, то перед М. В. Гоголем постає питання, яка доля участі у загальнолюдських процесах окремих народів, і він висловлює думку, що творять історію не тільки окремі історично Великі народи, але й "периферійні". М. В. Гоголь розділяє погляд, що на формування етності, їх історичне буття значно впливають географічне середовище, ландшафт, клімат. На думку М. В. Гоголя, природа – це складний сплав історично-національного досвіду, особистих рис, життєвих відчуттів ментальної пам'яті. За допомогою художніх образів він проводить думку про величезну роль не конкретної особистості народу в історичних подіях, право кожного народу і кожного індивіда на свій власний етнічний шлях. М. В. Гоголь мріє про людину вольову, з сильним характером, і знаходить її у багатовіковій історії боротьби українського народу за своє визволення від гніту польської шляхти. За М. В. Гоголем, кожний народ, кожна держава повинні зберегти свій особистий світ, своєрідність національного характеру. Великий внесок у розвиток національної самосвідомості зробив М. В. Гоголь, відобразивши у своїх творах український національний характер. В усіх творах М. В. Гоголя міститься почуття якоїсь небезпеки, катастрофи, відчувається дзвін світового потрясіння, а тому потрібні випробування і поновлення. Його твори сповнені чуттям гріховності як особистого, так і всього російського життя. Він пише, що небезпека походить від непомірно розвиненої гордості розуму, пристрастей, явища життя перервані, саме життя перетворилося на пустоту, нудьгу. Але усе, за М. В. Гоголем, послано з неба і єдиний напрям перетворення існуючого – це шлях особистого морального удосконалення. Він високо підносить екзистенціональні проблеми – душі, щирості, людяності, свободи, патріотизму, відданості, любові. І усе у нього побудоване на контрастах:

любов – зрада, комічне – трагічне. В усьому бачиться складне ставлення до героїв. М. В. Гоголь бачить їх слабості, іронізує над ними, зазначає, що людське принижене, подрібнене, але разом з тим він любить своїх героїв, жаліє їх, на перший план виносить сердечність, зворушливість їхніх стосунків. Світу непристойності він протиставляє світ справжніх цінностей, пристрастей.

Філософські погляди О. О. Потебні (1833 – 1891 рр.)

О. О. Потебня належить до філософів європейського і світового виміру, тому що є його вагомий внесок в мовознавство, теорію літератури. Але розглядаючи конкретні проблеми, він на цьому не зупиняється. Ідеї і висновки О. О. Потебні виявляються дуже співзвучними ідеям В. Гумбольдта, який є засновником філософії мови як окремої дисципліни, а також представником "Берлінської школи". Проблема, яка стоїть у центрі філософії О. О. Потебні – це взаємозв'язок мови і мислення. За допомогою мови, на погляд мислителя, людина не тільки висловлює свої думки, але й формує їх. Мова – це виявлення свідомості, мислення глибинного світогляду, це емоційно – психологічний рівень душі народу. Людина пізнає світ і усвідомлює його за допомогою мови. Слово, як зазначає О. О. Потебня, стверджує у собі й суб'єктивне, й об'єктивне. Він підкреслює органічну єдність думки і мови, але повністю їх не ототожнює. Він наводить свої міркування щодо процесу співвідношення цих явищ. Слово з'являється порівняно з думкою із запізненням. Внутрішня форма визначається специфікою народної мови, духом нації. Внутрішнє протиріччя між чуттєвим образом і абстрактним значенням визнає генезу мовно-мислячої діяльності. Внутрішня форма пробуджує чуттєвий образ, який виникає і у мовця, і у слухача, якщо вони належать до одного народу. Подальше значення слова – семантично розвіяне, і воно не однакове для того, хто говорить, і того, хто слухає. У вченні О. О. Потебні співвідношення образу і значення у слові має історичний характер. Він аналізує історичні форми суспільної свідомості, які приходять одна на зміну іншій. Перша форма – міфологічна, друга – наукова. В науці існує чітка система доказів, а у поезії образ і значення стверджуються. На думку О. О. Потебні, не існує "вищих" чи "нижчих" мов, але кожний народ, кожна нація робить свій внесок у розвиток духовної культури людства.

Філософські погляди М. П. Драгоманова (1841 – 1895 рр.)

М. П. Драгоманов – мислитель і громадський діяч, історик і публіцист. Свої погляди М. П. Драгоманов називав позитивізмом, у розумінні природи стояв на матеріалістичних позиціях. Критично розцінював християнство. М. П. Драгоманов вірив у безмежні можливості людини пізнавати світ, відкривати його закономірності. На його розуміння суспільства вплинув певним чином марксизм, хоч учений і звертав увагу на неприпустимість перебільшення економічного фактора. Соціологічні погляди М. П. Драгоманова базувались на визнанні головною одиницею суспільства людської особи. Тому критерієм прогресу суспільства він вважав покращення життя людини. Разом з тим вчений творить оригінальну соціалістичну концепцію, згідно з якою наголошує на понятті «громада». Основною формою організації суспільства проголошується вільна спілка громадян, об'єднаних спільною мовою. Народи з окремою мовою становлять нації. Звертає на себе увагу близькість поглядів М. П. Драгоманова

до поглядів Прудона щодо мирної еволюції суспільства. Громадянський ідеал М. П. Драгоманова мав гуманістичний характер, відповідав ідеалам і прагненню українського народу до самостійної державності.

Філософські погляди І. Я. Франка (1856 – 1913 рр.)

І. Я. Франко – український літератор, мислитель, філософ, соціолог. Його філософським поглядам притаманний матеріалізм, свідомий діалектичний підхід до природи і суспільства, впевненість у пізнанні навколишнього світу. Згідно з марксизмом він надавав великого значення економічному фактору у суспільному розвитку, ролі народних мас як рушійної сили історії. У своїх філософських роздумах І. Франко зосереджується на філософських роздумах над питаннями добра і зла, дружби, громадського обов'язку, сенсу людського життя. Значну увагу він приділяє політико-філософським проблемам: герой і натовп, вождь і маси, особа і колектив. І. Франко послідовно проводить думку про те, що основні філософські принципи і закони, абстраговані від дійсності, у свою чергу, неодмінно повинні – завдяки революційній діяльності трудящихся на чолі з передовою інтелігенцією – реалізовуватись у справедливо організованому, відповідно до його розуміння, соціально – економічному, політичному і духовному житті суспільства. Діалектика І. Франка посідає проміжне положення щодо перших двох історичних типів діалектичного мислення – стихійної діалектики античних філософів і гегелівської – з одного боку, та матеріалістичної, марксистської, з іншого боку. Від перших вона істотно відрізняється своєю теоретичною обґрунтованістю і спрямованістю на реальні об'єкти природи та суспільства, від другої – певною незавершеністю та наявністю у її структурі елементів екзистенційного характеру. Окремі думки та положення І. Франка ще не становлять цілісної системи поглядів, завершеної концепції, тому немає достатніх підстав для твердження, за яким його діалектика є матеріалістичною у повному розумінні цього слова. Метод І. Франка не є метафізичним, оскільки основою, цементуючою його ідею, є ідея розвитку. Водночас цей метод – діалектику не можна ототожнювати ні з ідеалістичною діалектикою гегелівського типу – остання завжди була об'єктом критики, ні з матеріалістичною діалектикою. Від першої І. Франко відійшов, до другої ще не наблизився. Важливими рисами наукового, діалектичного розгляду явищ дійсності, згідно з І. Франком, є визначення єдності світу і наук, що його відображають, єдності закономірності, необхідності й випадковості в природі і суспільстві, визначальної ролі змісту щодо форми, відносності, історичного характеру людських знань. Головний логічний висновок, який зробив І. Франко з принципів застосованого методу, полягав у тому, що “необхідно бути реалістом”, “ворогом догм” і “апріорних доктрин”, історичним оптимістом.

Філософські погляди Лесі Українки (1871 – 1913 рр.)

Велике значення для розвитку філософської думки має оригінальне світо-розуміння української поетеси Лесі Українки. Велике світоглядне значення має поезія Лесі Українки, її роздуми над долею українського народу. У творах Лесі Українки відчутний вплив еволюційної теорії для розуміння історії і природи, роль вчення Ч. Дарвіна. Поетеса розвивала діалектичний погляд на суспільство, природні процеси. Леся Українка вважала єдино вірним матеріалістичний по-

гляд на світ та все, що в ньому відбувається, і підкреслювала, що природа існує вічно, а матерія – діяльна, активна, перебуває в постійному, закономірному русі. Вона заперечувала ідеалістичні твердження про одвічну гармонію та абсолютну доцільність у природі, стверджувала, що у світі і громадському житті, і в природі все має причини та ними детерміновані. Вона вважала, що митець повинен об'єктивно, реалістично відображати дійсність, і підкреслювала, що реалізм нерозривно пов'язаний з поняттям народності.

Філософські погляди В. І. Вернадського (1863 – 1954 рр.)

В. І. Вернадський належить до тих мислителів, які настільки випередили свій час, що тільки сьогодні людство починає повною мірою осмислювати його наукову і філософську спадщину. Він зробив значний внесок в розвиток таких наук як геохімія, космохімія, гідрохімія, радіохімія, мінералогія, кристалографія, генетичне ґрунтознавство. Він виступив як творець цілісної філософської системи світобудови, філософського суспільного життя. На основі конкретно наукових досліджень та їхніх методів В. І. Вернадський дійшов висновку, що засобами природознавства неможливо зрозуміти складні явища і процеси, і вони можуть бути осмислені тільки на зовсім іншому рівні досліджень. В. І. Вернадський один із перших усвідомив необхідність підпорядкування науково – технічного прогресу гуманістичній меті, моральним ідеалам. Він попереджав про небезпечність сциєнтистського, технократичного мислення, проти якого можливо боротись засобами мистецтва і філософії. В основі філософського світо розуміння В. І. Вернадського лежить ідея, що людина значно більше вписана в природу, ніж це вважалося раніше. Розум він розглядав одним із факторів космічної еволюції світу. Він розглядає людину й природу не супротивними одне одному, а як такі, що перебувають у вищому синтезі. В. І. Вернадський вводить поняття "ноосфери", що означає сферу розуму. Вона пов'язана з процесом еволюції біосфери і виникає як вищий рівень її розвитку. Згідно з вченням про ноосферу глобально змінюється і значення людини. Людина, згідно з В. І. Вернадським, повинна нести власну відповідальність за збереження на Землі усього живого. Ноосфера ж буде постійно розширюватися, перетворюючись на структурний елемент Космосу. Тим самим залежність природи, космосу від розумності взаємодії людини зі світом неухильно зростає. Як робить висновок В. І. Вернадський, дуже важливо вірно організовувати життя людства, бо це сприяє розвитку "енергії людської культури". Носієм нової етики може стати тільки людина нового типу, яка прийде на зміну сучасній людині. При цьому, В. І. Вернадський постійно підкреслює, що подальший розвиток людства можливий тільки за умови гармонії між Людиною і природою, яка розумілась як Космос. Таким чином, В. І. Вернадський обґрунтовує ідею єдності людства не тільки за ідеологічними чи політичними факторами, а більш всього за екологічними та моральними.

Філософські погляди В. К. Вінниченка (1880 – 1951 рр.)

В. К. Вінниченко – мислитель, письменник, політичний діяч. Основа філософських міркувань В. К. Вінниченка побудована на ідеї про те, що філософський пошук має бути спрямований на обґрунтування шляхів до людського щастя. Щастя, як пише В. К. Вінниченко, – є те, що дає тривалу, постійну радість

життя. Це можливо лише тоді, коли людина досягає узгодження між різними цінностями – багатством, славою, здоров'ям, коханням, розумом тощо. Він обґрунтовує закон "погодження взаємоеlementів буття", за яким "тільки дійова рівновага цих цінностей та погодженість їх між собою та силами зовні нас дає той стан, який ми можемо, з цілковитим правом назвати щастям". При цьому, В. К. Вінниченко глибокого розуміння марксистської теорії не мав. Утопічність поглядів В. К. Вінниченка виявилися у спрощеному егалітаризмі, тому що він не бачив, що буржуазія, пани виконують у суспільстві певні потрібні суспільні функції. Орієнтуючись на пролетаріат, на пролетаризований прошарок селянства, В. К. Вінниченко відсторонює від участі в українському державному будівництві заможні й освічені верстви населення, а отже, саме ті елементи, що могли стати найнадійнішим фундаментом держави. Суспільний ідеал у нього нерозривно пов'язаний із соціальним. З перемогою соціалізму пов'язувалося і вирішення проблеми національного визволення.

Філософські погляди Д. І. Чижевського (1894 – 1977 рр.)

Д. І. Чижевський – український вчений, філософ, історик, філолог, славіст. Він проводить паралелі між філософією Г. Сковороди і німецьких містиків, виявляючи їх співзвучність. Концепція історико-філософського українознавства Д. І. Чижевського в своїх засадах є аналізом співвідношення нації і людства, філософії світової і окремих філософій. Він мав "раціоналістичний" погляд і "романтичний" щодо нації і людства. Перший погляд – полягає в тому, що історія людства розглядається як спрямована до єдиної мети, другий – виходить з погляду на життя як на вияв різноманітних його форм. В аналізі співвідношення філософських систем Д. І. Чижевський не приймав точку зору, згідно з якою лише одна філософська система є носієм абсолютної істини. На думку Д. І. Чижевського, **історія філософії** в цілому й історія кожної національної філософії – це боротьба протилежностей, у результаті якої здійснюється рух. При цьому, на кожному історичному етапі окрема нація "репрезентує історичну сучасність – іноді разом з іншими націями, а іноді й сама". Як особливість національної філософії, Д. І. Чижевський визначає конкретну форму вияву національних думок, метод філософського дослідження і будову системи філософії. Тільки ті філософи, згідно з думкою Д. І. Чижевського, належать до "обраних", через які здійснюється поступ історії всесвітньої, у рамках яких діяв великий мислитель. Характерно, що Д. І. Чижевський зробив спробу виявити риси українця, і визначив, що найбільш йому притаманні: "емоціалізм", "сентиментальність", "чутливість і ліризм", індивідуалізм та прагнення до "свободи", "неспокій, рухливість, більш психічні, ніж зовнішні".

В цілому очевидно, що для філософської думки України XVIII - першої третини XX ст. характерно те, що йдуть пошуки того, що найбільш гармоніє з суспільними настроями і потребами, підіймаються ті ідеї і думки, які здатні формувати систему нових цінностей та ідеалів. Такою є філософія XVIII ст. Г. Сковороди і П. Юркевича, які були представниками релігійно-ідеалістичного напрямку філософії. Характерною рисою їх філософії була максимальна наближеність до релігій життя, до суттєвих проблем людини. У них людина розглядається не як засіб, а як мета вирішення будь-яких соціально-моральних,

етичних, політичних проблем. Значне місце відводиться проблемам людського життя, щастя, визнання, національної свідомості.

Теми рефератів:

1. Поняття національної філософії. Співвідношення національної та Всесвітньої філософської думки.
2. Становлення та розвиток філософської думки України.
3. Філософська думка українського народу як складова частина його Національної культури.
4. Розвиток культури Київської Русі після прийняття християнства.
5. Розуміння людини та її сутності у духовної культури Київської Русі.

Література

1. Вінниченко В. Відродження нації. – ч. 1, 2, 3 / Вінниченко В. – Київ – Відень, 1920.
2. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста // Вернадский В. И. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
3. Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. – Т. 5, 7 / Гоголь Н. В. – М.: Худож. литер., 1985.
4. Горський В. Історія української філософії: курс лекцій / Горський В. – К.: Наукова думка, 1997.
5. Іванова Л. І. М. П. Драгоманов і історія України / Л. І. Іванова // Український історичний журнал. – № 9. – 1991.
7. Історія філософії України: хрестоматія. – К.: Либідь, 1993.
8. Леся Українка. Повн. збір. творів. – Т.8 / Леся Українка. – К., 1997.
9. Потебня А. А. Слова и миф / Потебня А. А. – М.: Правда, 1989.
10. Франко І. Я. Повн. збір. творів. – Т. 19 / Франко І. Я. – К., 1976-1984.
11. Шевченко Т. Г. Кобзар / Шевченко Т. Г. – К.: Дніпро, 1968.
12. История украинской философии. /Учеб. пособ. – К.: Киевский университет, 2008.

Лекція 11. Філософія Києво-Могилянської академії. Філософія Г. Сковороди та П. Юркевича

- 11.1. Філософія в Києво-Могилянській академії.
- 11.2. Філософія «серця» Г. С. Сковороди.
- 11.3. Філософські погляди П. Юркевича.

На основі мети і завдань матеріалу необхідно розкрити основні ідеї філософії в Києво-Могилянській академії XVII – поч. XVIII ст. Створити уяву про Г. Сковороду як просвітника, мислителя-гуманіста, своєрідного українського філософа і визначити характерні риси філософського мислення, творчості, вихідні філософські принципи його вчення – Філософію «серця». На основі вивчення творчості П. Д. Юркевича як філософа-ідеаліста, дати всебічний аналіз

причин і умов виникнення, духовних можливостей ідеалізму, толерантне ставлення до будь-яких філософських напрямків і поглядів, пошук взаєморозуміння між представниками різних світоглядів, відстоювання можливості вільного розвитку філософської думки і мислення.

11.1. Філософія в Києво-Могилянській академії

Визначну роль у духовному відродженні українського народу відіграла Києво-Могилянська академія, яка була заснована у 1632 р. Тривалий час Академія була осередком професійної діяльності у галузі науки і філософії не тільки в Україні, бо вона задовольняла освітні потреби Росії, Білорусії. У процесі вивчення матеріалів про діяльність Академії можна звернути увагу на терміни навчання, структуру гуманітарної підготовки, джерела, які вивчали студенти. Особливе значення мало вивчення мов, що відкривало доступ до ознайомлення мовою оригіналу із працями грецьких, римських авторів. Найпопулярнішим предметом серед студентів була риторика, яка формувала високу культуру логічного мислення. Серед діячів Академії XVII-XVIII ст. провідне місце у розвитку філософської думки посідали Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, І. Галятовський, С. Яворський, Г. Бужинський, Ф. Прокопович, Л. Барановський та ін. Феофан Прокопович (1677–1736 рр.) – один з найбільш яскравих діячів Академії, професор і ректор, який перебував у тісних стосунках з Петром І. Він мав значний вплив на формування філософських і суспільно-політичних поглядів А. Кантемира, М. Ломоносова. Діяльність Ф. Прокоповича в Академії позначилась на рівні організації й викладання більшості предметів. І хоч за: своїми поглядами він був ідеалістом релігійного гатунку, проте велику увагу приділяв природознавству, математиці, викладав ідеї, які не збігались з християнським віровченням. Прогресивні погляди Ф. Прокоповича пов'язані з розвитком природознавства і хоча вони набули пантеїстичної форми, проте мають велике світоглядне значення. Формулювання М. В. Ломоносовим законів збереження матерії і руху виникло саме завдяки ідеям Прокоповича.

Феофан Прокопович (1677–1736 рр.) – один із найбільш яскравих діячів Академії, професор і ректор, який перебував у тісних стосунках з Петром І. Ф. Прокопович зближує і отожднює Бога з природою. Повне визначення природи збігається з Богом відносно природних речей, в яких він неодмінно існує і які він рухає. З цього випливає, що це визначення не тільки природи, але воно, зрозуміло, стосується матерії і форми. Ф. Прокопович стверджує, що ні матерія, ні форма, взяті окремо, не є тілом або субстанцією. Тільки об'єднуючись, вони утворюють тіло, яке є їхньою єдністю, завершеністю. Реально матерія і форма існують лише в цій єдності, а її поділ можливий тільки в абстракції. Своєрідні погляди розвивав Феофан Прокопович на живе. Він писав, що усе живе має принаймні три властивості: вегетативність, яка включає живлення, ріст, розмноження (притаманна рослинам, тваринам і людині), чуттєвість, яка є у тварин і людини, і розумність, яка властива тільки людині. В основі етичної концепції лежить розуміння людини як вершини макрокосму. Розвиваючи гуманістичні ідеї, Прокопович звеличував і реабілітував у людині те, що принижувалось середньовічним теологічним світоглядом: свободу людсько-

го розуму, красу тіла і почуттів. Він заперечував, що тіло людини є лише джерелом гріха і зла, оскільки від природи воно добре і прекрасне.

11. 2. Філософія «серця» Г. С. Сковороди

Філософські погляди Г. С. Сковороди (1722 – 1794 рр.)

Григорій Савич Сковорода – філософ, поет, просвітитель-гуманіст, який здобув освіту в Києво-Могилянській академії. Його філософські твори можна поділити на чотири цикли. До першого належить праця «Наркис. Разглагол о том: Узнай себя», в якій він стверджує, що людина не віддільна від природи, спільна з нею за своєю натурою, а тому пізнання людини є водночас і пізнанням природи. Другий цикл, до якого входить декілька праць, зокрема «Дружня розмова про душевний світ», дає вчення про людину, щастя і мораль. У центрі циклу стоїть принцип так званої «спорідненої» («сродної») праці, найповнішого розкриття здібностей людини. У третьому циклі («Ікона Алківіадська» та ін.) Г. Сковорода узагальнює думки про духовний світ (світ символів), загальний ідеал життя. Четвертий цикл («Сварка архістратиґа Михайла з Сатаною про те, чи легко бути благим») визначає те, з чим повинна боротися справжня людина. Останній твір Г. Сковороди – «Діалог. Ім'я йому – Потоп зміїний» **формулює основну доктрину про три світи:** «макрокосм» – Всесвіт, «мікрокосм» – людину та світ символів – Біблію, а також вчення про дві натури. Кожен світ складається з двох натур: «видимої» і «невидимої». «Видимая натура называется тварь, а невидимая – Бог». За Г. Сковородою, Бог і природа – єдине ціле. Це дві натури одного Всесвіту. Матеріальне змінюється, людина сприймає його органами відчуттів. Сама по собі фізична натура – «мертва стихія», вона піддається руйнуванню і переходить з одного стану в інший. Таким чином, Г. Сковорода близько підходить до поняття про незнищуваність матерії, неперервність її руху. Незважаючи на суттєві матеріалістичні та діалектичні моменти світогляду мислителя, його філософію не можна тлумачити однозначно як матеріалістичну. Пантеїзм доповнюється своєрідним поглядом на реальність навколишнього світу, його предмети і явища. Явища – це видима тінь, «одяг», який постійно змінюється і оновлюється, за ним ніби ховається сутність, яку він називає вічністю. Визнаючи мінливість зовнішньої природи, мислитель стверджував ідею вічності внутрішньої натури, яку ототожнював з Богом як початком і причиною, що визначає закономірність розвитку всього сущого. Тут в дусі неоплатонізму розкрито співвідношення духовного і матеріального. У Г. Сковороди проблема відношення духовного і матеріального була осмислена в онтологічному, гносеологічному і морально-етичному аспектах. В онтологічному аспекті єдність духовного і матеріального він характеризував категоріями вічного і минулого, безмежного і кінцевого, загального й одиничного. При цьому виявляються і глибокі діалектичні міркування, бо він бачить і єдність протилежностей. Вчення Г. Сковороди дає розуміння того, що в центрі його світогляду перебуває людина, її духовний світ, її щастя. Якщо усі світи, а серед них і малий світ, складаються з видимої і невидимої натур, то згідно з Г. Сковородою, і в людині необхідно бачити видиме і невидиме, тілесне і духовне, тлінне і вічне. Оскільки головнішим завжди і всюди є невидиме, то справжню сутність людини стано-

вить не тілесне, а духовне. В теорії пізнання у Г. Сковороди є **певні матеріалістичні положення**. Так, наприклад, він розуміє досвід як основу пізнання, і за його розумінням практика не може бути відірвана від наукового пізнання. При цьому характерно, що, виходячи з єдності макро- і мікрокосмосу, Г. Сковорода розглядав пізнання, насамперед, як самопізнання. Із цього випливає, що у Г. Сковороди процес пізнання і самопізнання водночас вважається богопізнанням. Звідси вчення Г. Сковороди про «сродну» працю, його інтерес до вчення тих філософів, у яких етика має велике значення. За допомогою цієї концепції він відповідає на питання, яким насправді має бути людський спосіб життя.

У Філософії «серця» Г. Сковороди справжнє людське, високоморальне в людині визначається її духовним світом, і воно міститься у людському серці. Поняття «серця» займає особливе місце у релігії, містици, і дуже часто воно зустрічається в Біблії. «Серце»—це центр життя фізичного, духовного та душевного, граничний таємничий центр особистості, і воно ж є джерелом любові. А любов, як зазначає Г. Сковорода, є відбитком Божественного, остання і раціональна глибина Бога. Тому Г. Сковорода саме «Серце» бере за центральне поняття свого вчення. Тільки пошук Божественного у самому собі, наближення до нього дає рішення усіх питань і проблем. Філософія «серця», вчення про «сродну» працю, безумовно, мають певний утопічний характер. Г. Сковорода бачив, що у суспільстві панують гноблення людини, несправедливість, що керівною, рушійною силою людських вчинків є матеріальний інтерес, гонитва за наживою.

11. 3. Філософські погляди П. Юркевича

П. Юркевич (1827 – 1874 рр.)

Відомим філософом другої половини XIX ст. був П. Юркевич, професор Київської духовної академії. У його філософській системі – ” Філософії серця ”, провідною фігурою є індивідуальна особа, суть якої становить не розум, а серце. Оскільки в основі світу лежить божественна мета, яку здійснюють люди, то вона може бути пізнана не головою, а серцем. П. Д. Юркевич чітко стояв на позиціях ідеалізму і послідовно відстоював свої погляди. Наукові методи, прийоми, засоби він намагається використовувати навіть для пояснення духовної, психічної сфери. Між тим, як вважає мислитель, за межами раціонального досвіду її те, що не можна охопити чисто науковим пізнанням з його специфічними засобами, надто визначити у наукових поняттях. При цьому характерно, що філософ виявляє позитивні моменти, які несе у собі матеріалістичний настрій. Це і цікавість до природознавства, наукових знань, розробка прийомів емпіричного дослідження, наприклад, у випадку вивчення психології і наук про людський дух. Також об’єктивно він розглядає і сучасний йому ідеалізм. Він визначає, що і цей напрям не може задовольнити вирішенню проблем, що виникли у наукових і соціальних сферах. Світоглядна позиція П. Д. Юркевича яскраво виявляється в його поглядах що до процесу пізнання людиною навколишнього світу. Аналізуючи процес, у ході якого здобуваються конкретні знання про природну і соціальну дійсність, кожне явище, яке ця дійсність вміщує, П. Д. Юркевич розрізняє ті знання, які людина отримує завдяки особистій свідомості і ті, що існують незалежно від неї і мають начебто вищу стаття. **Поняття ідеї**, за П. Д. Юркевичем, виникає у ході

глибинного аналізу формування знань. Він виокремлює такі форми пізнання як уявлення, поняття й ідея. На його думку, людина, її свідомість, накладають на процес пізнання своє людське розуміння, емоційно-психічне враження. У людини у ході пізнання з'являється уявлення, яке несе у собі не стільки образ відображеної речі, скільки те, як відчуває цю річ людина, і це, за П. Д. Юркевичем, її випадкове становлення до неї. Вище стоїть така форма пізнання, як поняття, тому що поняття вміщує у собі об'єктивне уявлення про річ, присутні їй зв'язки, взаємодії між внутрішніми елементами. У теорії П. Д. Юркевича ідея – це основа, закон, норма явища, і кожна річ має у своїй основі закон, тип свого розвитку, а розвиток її може йти тільки відповідно з законом. У розумінні явищ, вважає мислитель, неможливо обмежуватися сферою досвіду і виключати ідеальний момент. Джерелом усіх знань, за П. Д. Юркевичем, є досвід, спостереження, індукція, але людська душа має одвічно присутні їй закони і норми, апріорні принципи, і вони присутні душі як дійсні речі. Привертає увагу трактування П. Д. Юркевичем відмінності між явищем і сутністю, яке він розуміє як гносеологічне. Самі ж поняття явища та сутності визначають різні ступені нашого знання і розуміння. Найвища досконалість явища стає пізнанням сутності. Людина ж, згідно з П. Д. Юркевичем, починає пізнавати світ з рухів суб'єктивного характеру – з суб'єктивного стану, але вони, може і надто малою мірою вміщують і щось об'єктивне.

П. Д. Юркевич розкрив і поглибив вчення Г. С. Сковороди про людину і її сутність, **«вчення про серце»**. Він виступає проти будь-яких спроб раціоналізму звести духовність людини до мислення. Згідно з його точкою зору, у такому разі усі почуття, увесь духовний світ людини являється повністю відкритим, прозорим, втрачає всяку самотність. У П. Юркевича «Серце» – це скарбниця і носій усіх фізичних сил людини, центр її душевного і духовного життя. Воно є основою волі, пізнавальної діяльності душі, морального життя людини. В ньому зосереджуються всі моральні почуття, воно – скрижаль, на якому викарбований моральний закон. В цілому, філософські погляди П. Юркевича можна охарактеризувати як теологічний ідеалізм. Біблію він вважає єдиним шляхом до знання. Істину ми маємо, пише філософ, в біблійному вченні про «серце», де зосереджується духовне життя людини.

Теми рефератів:

1. Становлення та розвиток філософської думки Києво-Могилянської Академії.
2. Онтологічні погляди Г.Сковороди.
3. Пантеїзм філософії Г.Сковороди.
4. Соціальна доктрина Г.Сковороди.
5. Філософські погляди П. Юркевича.

Література

1. Філософія: курс лекцій. – К.: Либідь, 1991.
2. Філософія: навч. посіб. – К.: Фіта, 1994.
3. Юркевич П. Д. Философские произведения / Юркевич П. Д. – М., 1990.
4. Сковорода Г. Избранные философские произведения / Сковорода Г. – К., 1992.
5. История украинской философии: учеб. пособ. – К.: Киевский университет, 2008.

Лекція 12. Російська філософія

12.1. Філософська культура Росії XVIII ст. - XIX ст.

12.2. Філософська концепція В. Соловйова.

12.3. Релігійно-філософський ренесанс у російській філософії.

Виходячи із даної теми, необхідно дати загальну характеристику стану філософської культури Росії XVIII ст. - XIX ст. Виокремити, що теоретична свідомість чітко розділяється на дві дослідницькі галузі: природничу і філософсько-гуманістичну, яка перша всебічно втілювалася у науковій діяльності М. В. Ломоносова (1711-1765). Розкрити піднесення релігійно-філософського ренесансу, що репрезентований філософами, такими як Микола Лоський, Павло Флоренський, Сергій Булгаков, Микола Бердяєв, Семен Франк, Лев Карсавін, Іван Ільїн, Олексій Лосєв та ін.

12.1. Філософська культура Росії XVIII ст. - XIX ст.

Стародавня Русь і філософія. Поняття «давньоруської філософії» пов'язують часом з дослідженнями філософського аналізу пам'яток культури Давньої Русі в контексті світогляду та ідеології епохи. Зрозуміло, «відкриття ікони», що відбулося на рубежі XIX-XX ст., було пов'язане із засвоєнням філософської методології, придбанням особливого філософського погляду на предмет. До таких дослідів світоглядної реконструкції можна віднести іконологічні дослідження П. Флоренського у його роботі «Філософія культу», книги Г. П. Федотова про духовні вірші давньоруської святості, дослідження народної сміхової культури Д. С. Лихачовим і Г. Панченком та ін. Так, розмірковуючи про софійне ставлення до природи, що виразилося в російських духовних віршах, Г. П. Федотов говорить про притаманне їм софійне обожнення природи мовою софіології В. Соловйова та прот. Сергія Булгакова, що має в якості своїх витоків не тільки старозавітне шанування Софії Премудрості Божої, а й вплив гностицизму. **Початок вивчення філософії.** Біля витоків вивчення філософії в Росії стоїть Слов'яно-греко-латинська академія, заснована грецькими братами Іоаноникієм і Софронієм Ліхудами у 1687 р. у стінах Заїконоспаського монастиря в Москві. Через Україну, в тому числі і за сприяння згаданих мислителів, на Русь проникають ідеї католицької та протестантської теології. У Стефана Яворського, який здобув освіту в польських ієзуїтських школах, філософія зводиться переважно до етики, функції метафізики бере на себе богослов'я.

Релігійно-філософський ренесанс в російській філософії

Філософія у XVIII ст.

Філософія у XVIII ст. в Росії в цілому носить шкільний характер. Для М. В. Ломоносова частиною філософського знання виявляються і його дослідження в області астрономії, хімії, мінералогії та інших. В його міркуваннях, у першу чергу, «точні науки» пов'язані з реформами, які і здійснюються ним у галузі мовознавства, піітики та ін. Для XVIII ст. Ода виявляється більш кращим жанром філософського міркування, ніж філософський трактат. О. М. Радищев, підводячи підсумок століттю, не випадково вибирає жанр Оди для викладу сво-

їх історіософських поглядів («Осьмнадцяте століття»). З іншого боку, філософія сприймається у контексті західноєвропейських політичних ідей, передусім теорії «природного права» і «природного закону» (Г. Гроцій, С. Пуффендорф, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін.). Захоплення суспільства філософією французького Просвітництва привносить на російський ґрунт ідеали механістичного матеріалізму і деїзму.

Філософія XIX століття

Початок XIX ст. – час, коли засів, зроблений наприкінці XVIII ст., починає приносити перші плоди. Романтичний підйом, який переживає російське суспільство, проводиться, зокрема, в контексті засвоєння притаманній німецькій філософії ідеї нації, в розумінні як духовної монади, визначальною в якій є й ідея культурно-релігійної вибраності. Ф. Шиллер, а потім Й. Фіхте і Ф. Шеллінг поступово повертають інтерес освіченої частини суспільства від французького просвітництва з його досить спрощеними філософськими поглядами до новітньої німецької філософії.

12.2. Філософська концепція В. Соловйова

Проти вузькості позитивістського ідеалу у філософії виступив у своїй магістерській дисертації «Криза західної філософії (проти позитивістів)» учень П. Юркевича В. С. Соловйов. В. Соловйов був першим, хто почав не просто викладати філософські проблеми російською мовою, але зробив спробу їх вирішення. Поставивши собі завдання побудови органічної системи, в якій був би здійснений синтез філософії, науки і релігії, західної філософії та східної мудрості, В. Соловйов виступив з ідеєю «критики абстрактних початків». Згідно з принципами історизму (запозиченим ним у Г. Гегеля) кожна філософська система, в її відносній істинності, повинна була зайняти своє місце в повноті «цілого знання». Софіологія корениться не тільки у старозавітному переказі, храмовій архітектурі та іконописній традиції, але також у містичних вченнях, які мають свої витoki із гностицизму, герметизму та інших близькосхідних релігійних вчень. У лекції «Історичні справи філософії» В. Соловйов стверджував, що час суто теоретичного розвитку філософії завершено, що філософія має на увазі «життєвий інтерес усього людства», «робить людину цілком людиною», повідомляючи їй внутрішню самосвідомість. Історичний процес, за В. Соловйовим, є перехід від надлюдства до боголюдства, процес втілення в людстві абсолютної ідеї, обоження людини, проте розуміється це обоження аж ніяк не в традиції Св. Отців. В. Соловйов був одним із перших, хто звернув у російській культурі увагу на Ф. Ніцше, побачивши у його надлюдині зловісну і небезпечну пародію на свій історіософський проект. Людина закривається людством, людська свобода – божественною необхідністю, і дію неможливо «ні сповільнити, ні здолати». В. Соловйов є автором першої цілісної етичної системи в російській філософії, побудованої ним у книзі «Виправдання добра». Наприкінці життя він приходить до гострого відчуття реальності зла у світі і пише діалоги «Три розмови про війну, прогрес і кінець всесвітньої історії», в яких звертається до вільної інтерпретації Апокаліпсиса і малює картину катастрофі-

чної розв'язки світової історії, початок якої наближається зі Сходу. Книга буде сприйматися як пророка в середовищі символістів початку XX ст.

12.3. Релігійно - філософський ренесанс в російській філософії

Філософія початку XX ст. входить в історію російської культури під назвою російського релігійно-філософського ренесансу.

С. Л. Франк і М. О. Лоський

С. Л. Франк і М. О. Лоський розробляють філософію всеєдності, уникаючи софіологічних побудов. Починаючи побудову теорії пізнання у межах інтуїтивістської моделі, випробувавши вплив популярного тоді в Росії французького філософа А. Бергсона, вони приходять до необхідності онтологічних побудов. М. О. Лоський, уявляючи світ як «органічне ціле», надихається спіритуалістичною моделлю лейбніцевського типу, поєднує свою плюралістичну метафізику «субстанціальних діячів» із метафізикою волі, а С. Франк продовжує традицію християнської апофатики від Діонісія Ареопажита до Миколи Кузанського і Мейстера Екхарта, розглядаючи реальність у безпосередньому зв'язку з духовною глибиною особистості, створює екзистенціальну онтологію і психологію.

М. О. Бердяєв

Особливе місце у «словйовській лінії» російської філософії займає М. О. Бердяєв, що розділяє загальний пафос вчення В. Соловйова про Боголюдство як сенс і мету історії, але застерігає від детерміністських та імперсоналістичних тенденцій метафізики всеєдності. Наслідуючи Я. Беме, Ф. фон Баадера і Ф. Шеллінга, М. Бердяєв створює метафізику свободи, у якій свобода виявляється можливою до здобуття, і вона є початковою, попередньою самому Божеству. М. Бердяєв, розглядаючи софіологію, вбачає у ній небезпеку детермінізму і придушення творчої свободи особистості. З філософії свободи М. Бердяєва впливає християнський персоналізм, вчення про людину, яке справило великий вплив на французький екзистенціалізм (Е. Муньє та інших) і ширше – на європейську культуру.

Філософія імені

Після виходу у 1907 р. книги Іларіона «На горах Кавказу» на Афоні виникає богословське імєслав'я, суть якого виражається в особливому шануванні Імені Божого, у поданні, що в Імені «Ісус» виявляє себе «сам Бог». Так покладається початок «філософії Імені», своєрідної модифікації середньовічного філософського «реалізму» на російському ґрунті, що сприймає, однак, ідейний інструментарій як європейської філософії мови (В. фон Гумбольдта і М. Шлейєрмахера), так і російських лінгвістів (А. О. Потебні). В імені мови бачили не умовний знак, але пряме вираження її онтологічної природи, в дусі вчення св. Григорія Палами про енергію, ім'я розглядалося як особливого роду енергія, що відкриває «річ у собі», яка дає доступ до її пізнання. У руслі імєслав'я створені роботи П. Флоренського та С. Булгакова, О. Ф. Лосєва. Поява їх творів відноситься вже до періоду після 1917 р. і у випадку з «Філософією імені» С. Н. Булгакова пов'язана з діяльністю спеціально створеної комісії на Всеросійському Помісному соборі 1917 - 1918 рр.

Філософський символізм

Філософський символізм, що виходить з існування двох планів реальності, опосередкованих особливого роду «подвійним буттям», символічною реальністю «першофеноменів» (І. В. Гете) найтіснішим чином пов'язаний з літературою і поезією початку століття. Символ як буття, яке «більше самого себе» (П. Флоренський) ставав предметом теоретичної рефлексії як поетів і теоретиків поетичного символізму А. Белого і В. І. Іванова, так і богослова і філософа П. Флоренського, для якого символ – центральне поняття його «конкретної метафізики». У О. Ф. Лосева Ім'я-символ розкриває себе у витонченості абсолютної діалектики, тотожної абсолютній міфології (причому міф розуміється слідом за Ф. Шеллінгом як конкретне, стає, історичне буття).

Г. Г. Шпет

Проблеми імені та символу виявляються істотними для «позитивної філософії» Г. Г. Шпета. Учень Ф. Гуссерля, який починав в передреволюційні роки як популяризатор його ідей в Росії, він створює оригінальну феноменологічну герменевтику, в якій проблеми слова і символу вирішуються в руслі гуссерлівського ейдетичного методу, де смислова і символічна реальність виявляється «замкнена» на самій собі, не вимагаючи властивого для релігійної філософії трансцендентування до Абсолюту.

Теми рефератів:

1. Проблема взаємозв'язку релігії та філософії.
2. Філософські погляди П. Флоренського.
3. Філософські концепції філософії Росії XIX століття.
4. Філософські погляди М. Бердяєва.
5. Релігійно-філософська думка в Росії початку XX століття.

Література

1. Введенский А. И. Очерки истории русской философии / Введенский А. И., Лосев А. Ф., Радлов Э. Л., Шпет Г. Г. – Свердловск, 1991.
2. Зеньковский В. В. История русской философии / Зеньковский В. В. – Л., 1991.
3. Лосский Н. О. История русской философии / Лосский Н. О. – М., 1991.
4. Флоровский Г. Пути русского богословия / Флоровский Г. – К., 1991.
5. Русская философия: Философия как специальность в России / Сост. Ю. Н. Сухарев. – Вып. 1. – М., 1992.
6. Русская философия: Малый энциклопедический словарь. – М., 1995.
7. Русская философия: Словарь; под ред. М. А. Маслина. – М., 1995.
8. История русской философии. – М., 2001.
9. Евлампиев И. И. История русской философии / Евлампиев И. И. – СПб., 2002.

Лекція 13. Основні течії сучасної Західної філософії

13.1. Особливості розвитку сучасної філософії ХХ століття.

13.2. Основні напрями філософії.

13.3. Логічний позитивізм. Віденський гурток.

Виходячи із даної теми, необхідно зробити аналіз головних положень сучасної Західної філософії і соціології. Виявити зв'язок сучасних вчень із попередніми філософськими школами. Розкрити характерні риси сучасної філософської думки: ідеалістичний характер, фідейзм та містика, антидіалектика, метафізика, еклектизм, індивідуалізм, песимізм, плюралізм. Скласти уяву про основні напрями сучасної філософії, такі як філософія життя, антропологія, екзистенціалізм, позитивізм (О. Конт, Г. Спенсер), неопозитивізм (Б. Рассел, Ф. Карнап, Л. Вітгенштейн), постпозитивізм (К. Поппер, Т.Кун, І. Лакатос та ін.), неомізм.

13.1. Особливості розвитку сучасної філософії ХХ століття

Перший позитивізм

Позитивізм – одне з найбільш впливових напрямів західної філософії останніх двох століть. Позитивізм пройшов три основних етапи у своєму розвитку. Перший етап пов'язаний з вченнями О. Конта, Дж. Мілля, Г. Спенсера. Другий етап – з емпіріокритицизмом Е. Маха й Авенаріуса. Третій – з логічним позитивізмом «Віденського гуртка» (або неопозитивізмом М. Шліка, Карнапа та ін.). Прихильників позитивізму об'єднує переконання у неможливості побудови «істинної» метафізики. З точки зору позитивізму твердження про субстанціальну сутність речей не можуть носити наукового характеру. Відкидаючи онтологію як неспроможну псевдонауку, позитивісти зовсім не пропонували скасування філософії як такої. Вони вважали, що справжня («позитивна») філософія повинна сприяти прогресу конкретних наукових дисциплін. Спосіб реалізації цього завдання на різних етапах розвитку позитивізму трактувався по-різному.

Огюст Конт (1798-1857 рр.)

Засновник позитивізму Огюст Конт народився у Монпельє. Головний твір Конта – «Курс позитивної філософії» (т. 1-6, 1830-1842 рр.). В основі його філософії лежить «закон трьох стадій», що описує інтелектуальну еволюцію людства. На думку французького мислителя, як окремий індивід, так і людство в цілому послідовно проходять у своєму розвитку три стадії: 1) теологічну, 2) метафізичну, 3) наукову (позитивну). Теологічну стадію О. Конт поділяє на три ступені: фетишизм, політеїзм, монотеїзм. Різниця двох перших стадій у тому, що змінюються самі принципи пояснення світобудови: місце надприродних сутностей тепер займають абстрактні сили. Ці абстрактні сили вивчає особлива дисципліна – онтологія, яка ставить своїм завданням пояснення внутрішньої природи всіх речей. Типова риса метафізичної стадії-недостатня увага до спостережень і підвищений інтерес до умоглядної аргументації, слабо підкріпленої фактами. Метафізична стадія, згідно з О. Контом, носить перехідний характер:

її призначення-поступове руйнування теологічного мислення і підготовка основ для майбутнього тріумфу наукового методу. Позитивна (або наукова) стадія, за О. Контом, є «остаточним станом людського розуму». Основна ознака позитивної стадії – «закон постійного підпорядкування уяви спостереженням». Істинність же «закону трьох стадій» доводиться, на його погляд, спільною історією наук. Позитивна філософія, за О. Контом, – одна з наукових дисциплін. Позитивна філософія здійснює загальний синтез наукового знання (при цьому вона зовсім не тотожна простій сукупності наук, тому що не включає нескінченні частки, що входять до їх складу). Структуру філософії розкриває «енциклопедичний закон», який встановлює класифікацію наук. У «Курсі позитивної філософії» ієрархія наук, в якій і знаходить своє вираження «енциклопедичний закон», виглядає наступним чином: 1) математика, 2) астрономія, 3) фізика, 4) хімія, 5) фізіологія (біологія), 6) соціальна фізика (соціологія). **Соціально-політичне вчення.** Важливою своєю заслугою О. Конт вважав створення соціальної фізики (або соціології – даний термін саме ним введений у науковий обіг). Аналізуючи «суспільство як таке» він говорить про два нерозривно пов'язаних і необхідних для його існування принципи: поділ праці і співпрацю. Девіз позитивістської моралі – «жити для інших». Мораль формує громадську думку, завдяки якій у громадян будуть відсутні будь-які сумніви щодо поведінки в «кожному окремому випадку».

Герберт Спенсер (1820- 1903 рр.)

Герберт Спенсер – впливовий представник британського позитивізму. Його головний філософський твір – «Основні начала». Ця робота містить вчення про не пізнаванне (1-ша частина) і пізнаванне (2-га частина). Пізнаванне – це сфера явищ, не пізнане – Абсолютна Реальність, що лежить в основі цих явищ. У розділі про не пізнаване Г. Спенсер говорить про можливість узгодити висновки релігії та науки. У рамках своєї соціально-політичної концепції Г. Спенсер розглядав суспільство як організм. На його думку, відносини між частинами суспільства подібні відносинам між частинами живого тіла. Як і організм, суспільство здатне до зростання, до ускладнення будови, розподіл праці у ньому аналогічний «фізіологічному розподілу праці». Будь-який громадський, як і тілесний, орган, володіє системами харчування, розподілу і регулювання. Г. Спенсер виокремлює два типи суспільств, що виникли у ході еволюції людства. Військовий тип суспільства характеризується пануванням зовнішньої регулятивної системи, яка встановлює примусове співробітництво громадян. Ця система ускладнює зміну роду занять, місця проживання, соціального становища. Спроби створення недержавних організацій успішно придушуються. Влада централізована; структура суспільства пристосована до боротьби із зовнішніми державами. Промисловий тип суспільства (виникає набагато пізніше військового) заснований на системі добровільної кооперації, коли відбувається взаємний обмін послугами. У такому суспільстві відсутня деспотична влада, з'являється маса приватних організацій. На відміну від військового, промисловий тип суспільства підпорядкований негативному регулюванню, але не позитивному (є система заборон, але немає прямих приписів щодо того, як має жити кожен громадянин).

Другий позитивізм

Починаючи із середини XIX ст. у філософії наростала критика метафізики як сукупності вчень про надчуттєве. Трансцендентне рішення відхилялося із філософських систем. Якщо така критика виходила від екзистенційно налаштованих авторів, то це оберталось акцентуванням значущості зовнішніх аспектів життя, якщо ж вона йшла від соціальних філософів, то на місце Божественного Провидіння як рушійної сили історії висувалися економічні та інші внутрішньосупільні фактори. І навіть при збереженні поняття Божественного, воно знаходило новий зміст: предметом обожнювання ставала людина і людство. Усі ці тенденції могли б бути позначені як «позитивістські», тому що вони орієнтовані на позитивне ставлення до світу, а не на його заперечення заради трансцендентних цінностей. Але історично за терміном «позитивізм», як слідує із історії, закріпилося більш вузьке значення *сцієнтистської* філософії. Позитивісти не просто витісняють метафізику, а й намагаються замінити її емпіричною наукою.

Ернст Мах

Е. Мах йшов до очищення науки від метафізики, відштовхуючись від потреб самої науки. Але елімінація трансцендентних сутностей з фізики та емпіричного знання про світ взагалі означає, що вчений повинен працювати виключно з фактами, досвідними даними. Проте ці дані традиційно ототожнюються з відчуттями, поняття про які, очевидно, набувають психологічного характеру. Таким чином, усунення метафізичного баласту емпіричної науки поставило Е. Маха перед складною філософською проблемою демаркації – розмежування різних наукових дисциплін і насамперед фізики та психології. Висування цієї проблеми на перший план є характерною рисою його версії позитивізму. Його головними філософськими роботами є «Аналіз відчуттів» (1886) і «Пізнання й омана» (1905). Світ, за Е. Махом, є сукупність досвідних даностей, які він називав «відчуттями» або «елементами». Ці терміни нерівнозначні і спочатку вірніше говорити про депсихологізовані, нейтральні «елементи». Вони не хаотичні, а пов'язані між собою певними відносинами залежності. Тісна залежність призводить до утворення відносно стійких «комплексів елементів». Стани нашого тіла опосередковують взаємодію зовнішніх тіл та елементів третьої групи, що становлять концептуальний образ світу. Незважаючи на тотальну взаємозалежність елементів, людина, стверджує Е. Мах, може акцентувати увагу на тих чи інших видах залежності, абстрагуючись при цьому від інших, точніше приймаючи значення відповідних їм елементів за незмінну величину. Ця процедура – вибір «точки зору» – дозволяє надавати самим по собі нейтральним елементам фізичний або психологічний сенс. Адже відчуття – це стани “Я”, і якщо світ зводиться до комплексів відчуттів, то весь він уміщається в межах нашого Я. Е. Мах не намагається замовчати ці труднощі, і він не йде шляхом соліпсизму. Він пропонує переглянути саме поняття “Я”. За словами Е. Маха, принцип економії мислення був сформульований ним ще на початку 70-х рр. XIX ст. Е. Мах зазначав, що він йшов до своїх поглядів від ідеалізму І. Канта і Д. Берклі, тоді як Авенаріус, на його думку, відштовхувався від реалістичних або навіть матеріалістичних передумов. Проте, сам Авенаріус малював протилежну картину. Головною відмінністю своїх поглядів від поглядів Д. Берклі, Е. Мах

вважав те, що він не розглядав ставлення відчуттів або елементів світу до трансцендентної причини останнього, Бога.

В цілому, філософія Е. Маха й Авенаріуса, яких іноді об'єднують під рубрикою «емпіріокритицизм», викликала неоднозначну реакцію сучасників. Авенаріус створив власну школу. Е. Мах стимулююче вплинув на філософів Віденського гуртка. Останнім часом Е. Мах привертає увагу фахівців з еволюційної епістемології.

13. 2. Основні напрями філософії

Прагматизм

Прагматизм – найважливіший напрям американської філософії. Його головними представниками на ранньому етапі були Ч. С. Пірс, У. Джеймс і Дж. Дьюї. Чарльз Сандерс Пірс по праву вважається одним з найоригінальніших і багатогранних філософів, яких будь-коли дала світові Америка. Як інтелектуал-новатор, він передбачив шляхи розвитку самих різних наукових дисциплін. В історію філософії Ч. С. Пірс увійшов як засновник філософії прагматизму, ще одного напрямку його інтелектуальної творчості.

Психоаналіз

Психоаналіз, основоположником якого є Зігмунд Фройд (1856-1939), виник у 1895 р. як проект наукової психології, яка на основі об'єктивного спостереження та аналізу окремих явищ змогла б представити повну картину внутрішнього духовного життя. Психоаналіз, в усіх своїх варіаціях, з самого початку претендував на те, щоб стати центральною теорією індивідуального психічного життя людини і людської культури в цілому. **Класичний психоаналіз З. Фрейда.** У 1895 р. він публікує результати спільних з Йозефом Брейером «Досліджень істерії», де робиться висновок про перетворення пригнічених емоцій у фізичні істеричні симптоми, про внутрішній конфлікт психіки як причини нервових захворювань. У наступній роботі «Тлумачення сновидінь», яка відразу зробила З. Фрейда знаменитим, містяться основні відкриття психоаналізу. Насамперед це відкриття внутрішньої структури психічного – його двох складових: свідомої і несвідомої частини – і постановка проблеми дослідження несвідомого. Саме несвідоме містить хворобливі бажання, які знаходяться під свідомою заборорою, вигнані зі свідомості і саме тому виявляються джерелом конфлікту, який веде до неврозу. Описуючи основні функції двох складових людської психіки і говорячи про фактор цензури, З. Фройд було важливо те, що він відразу виявив спосіб проникнути у сферу несвідомого – це сни, які він назвав «королівськими воротами у несвідоме», а також застереження, помилки та інші неусвідомлені вираження бажань. Слідом за «Тлумаченням ...» виходять «Психопатологія повсякденного життя», «Жарти та їх зв'язок з несвідомим», а у 1905 р. – робота «Три нариси з теорії сексуальності», яка дала два, ще більш скандальних, відкриття З. Фрейда – висновки про сексуальну природу несвідомого і про поетапне формування психічного, пов'язаного з розвитком дитячої сексуальності.

Карл Густав Юнг (1875-1961 рр.)

Аналітична психологія. Карл Густав Юнг у своїй концепції несвідомого зробив акцент саме на широкому енергетичному трактуванні лібідо. Цим характеризується його розвиток фрейдівської концепції з 1906 р. аж до розриву усіх відносин з Фрейдом у 1913 р. через низку теоретичних розбіжностей, викладених, зокрема, у роботі К. Юнга «Метаморфози і символи лібідо». З його точки зору, це універсальна вітально-психічна енергія. Її регресія призводить до виникнення неврозів, які характеризуються відтворенням архаїчних образів. Таким чином, формування психічного відбувається у процесі індивідуалізацій – освоєння, привласнення як особистого, унікального архаїчного культурного досвіду, накопиченого поколіннями людей і вираженого в символічній формі, насамперед у казках, забобонах, міфах, релігіях. З цієї точки зору невротично небезпечні як східні культури, які передбачають повне розчинення індивідуальності у загальному, так і європейська десакралізована культура, що формує екстравертивного індивіда. Несвідоме, таким чином, згідно з роботою К. Юнга «Відношення між Я і несвідомим», включає у себе колективне і безособове – архетипи, образи колективного несвідомого. Психологія може тільки описувати, тлумачити і типізувати. На цьому побудована концепція типів характерів, викладених у роботі «Психологічні типи», яка активно використовується сьогодні в соціоніці. К. Юнг вважав, що концепція несвідомого – принципово нового ірраціонального об'єкта дослідження – вимагає нової за типом наукової раціональності: вона повинна виходити не з причинних залежностей, а з синхронії досліджуваного об'єкта. Несвідоме має розглядатися поза часовою послідовністю як значиме ціле (наприклад, робота «Психологія і алхімія»). Архетипи несвідомого одночасно є першоосновою світу, який вибудовує суб'єкт, і структурами психіки, за допомогою яких ми можемо говорити про людську свідомість та культуру. Самі вони поза часом і поза простором – тільки так можна пояснити цілу низку парапсихічних явищ.

Феноменологія

Е. Гуссерль

Едмунд Гуссерль народився у 1859 р. в Просниці (Моравія). На основі положень Вейерштраса, Е. Гуссерль вважав, що виклад диференціального й інтегрального числення слід було починати з роз'яснення поняття числа. Ця ідея лягла в основу габілітаційного твору Е. Гуссерля «Про поняття числа. Психологічний аналіз». У роботі «Філософія арифметики. Психологічні та логічні дослідження» Е. Гуссерль використовував цей метод для обґрунтування поняття числа у простих спогляданнях як психічних актах. У 1900 і 1901 рр. виходять у світ 2 томи «Логічних досліджень». 1-й том «Логічних досліджень» викликав значний резонанс. Із вивчення та розробки ідей, виражених у цій праці, починається історія феноменологічного руху. У геттінгенські роки Е. Гуссерль опублікував свій другий головний твір – «Ідеї до чистої феноменології та феноменологічної філософії», який приніс йому світову популярність. У 1928 р. Е. Гуссерль продовжує шукати форми для більш чіткого та зрозумілого викладу свого феноменологічного методу, для чого йому було потрібно самому досягти його більш глибокого розуміння. Ним була написана «Формальна і трансцендента-

льна логіка». Незабаром після цього Е. Гуссерль читав доповіді в паризькій Сорбонні. Обидві доповіді вийшли французькою мовою у 1931 р, а на німецькою – лише в 1950 р. під назвою «Картезіанські роздуми». Його остання праця «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» була опублікована у 1954 р. Основні ідеї цієї книги були висловлені Е. Гуссерлем у доповіді «Філософія в кризі європейського людства». «Філософія арифметики». У своїй першій книзі Е. Гуссерль ставить завдання філософського обґрунтування математики шляхом редукції – відомих усім математичних операцій до простого споглядання. Запропонувавши свій варіант обґрунтування математики, Е. Гуссерль вступив в стару суперечку про основи математики між трансценденталістами та емпіриками, яка розпочалася в кінці 1830-х рр. в Англії. **«Логічні дослідження».** «Психологізм» – одна з позицій, що розгорнулася в кінці XIX ст. як суперечка про природу логічних законів і відносно логіки та психології. У другому томі «Логічних досліджень» Е. Гуссерль закладає основи феноменологічного методу. Феноменологія – це є виключно метод, а не система; гносеологія, а не онтологія. Мета цього методу – «розгляд сутності». Феноменологія замислювалася Е. Гуссерлем за зразком «суворої науки», яка тільки неупереджено констатує факти, але не тлумачить їх. **Зріла феноменологія.** Поставлене у «Логічних дослідженнях» завдання виявлення «споконвічних сенсів» отримує подальший розвиток в «Ідеях до чистої феноменології» та інших роботах. Смисловий зміст свідомості піддається послідовній критиці, тобто очищенню: початкові смисли очищаються від похідних і ставиться нове завдання – виявити джерело усіх смислів і звести до нього увесь зміст свідомості (редукція), щоб потім простежити механізм полагання усіх смислів з цього джерела (конститування). **Сходінки феноменологічної редукції.** Метод редукції повинен, за задумом Е. Гуссерля, мати кілька ступенів. Буття має бути «виведено за дужки». «Вивести буття за дужки» – отже, не заперечуючи, просто відволіктися від нього і міркувати так, начебто світ був тільки змістом моєї свідомості. Іntenціональність, характерна властивість переживань «бути свідомістю про щось», за Е. Гуссерлем, є сутність трансцендентальної суб'єктивності. Іntenціональний акт – загальна форма життя свідомості. Далі феноменологія розгортається як іntenціональний аналіз принципів і структури смислообумовленої діяльності свідомості. Головні поняття іntenціонального аналізу-ноєза, ноєма, горизонт. **Ейдетична редукція.** Дотепер феноменологія залишалася в межах досвіду, хоча він і розглядався інакше, ніж зазвичай, – як трансцендентальний досвід. Але це ще не наука. Наука встановлює загальні і необхідні принципи, на яких ґрунтується досвід – закони або інваріанти досвіду. Феноменологія як універсальна наука про принципи усякого досвіду починається з ейдетичної редукції. Ейдетична редукція – це зосередження уваги вже не на самій чистій свідомості, а на її апіорних структурах («феноменологічне апіорі»). Надалі Е. Гуссерлю доводиться ставити масштабне завдання – накреслити підстави і головні риси наукової філософії історії, зрозуміло, на основі феноменологічного методу. Природна реальність була замінена віртуальною реальністю математичних моделей, але незліченний, нематематизований залишок дійсності мстить людині – війнами, хворобами, депресією, випорожненням. Нерозривно пов'язане з цією підмі-

ною уявлення природи тільки як об'єкта для наукового пізнання і технічного перетворення («об'єктивізм»). Основний хід думки Е. Гуссерля цілком послідовний протягом усієї його творчості, від «Філософії арифметики» до «Кризи європейського людства». Загальна головна ідея у феноменології Е. Гуссерля на усіх її етапах – знайти шлях до єдиної істинної філософії як суворой і універсальної науки – *Philosophia Perennis*, тобто науці живій і людській, що відповідає на запити не тільки розуму, але почуття і совісті.

Екзистенціалізм

К. Ясперс

Карл Ясперс народився у 1883 р. Ранні етапи його шляху відзначені його великими творами: 1913 р. – «Загальна психопатологія»; 1919 р. – «Психологія світоглядів». З цього часу починається його дружба з М. Хайдеггером. У «Психології світоглядів» К. Ясперс заявляє про себе вже як самостійний філософ. У 1931 р. виходить робота К. Ясперса «Духовна ситуація часу», в якій він дає глибокий аналіз кризовій духовній ситуації Німеччини і тих тенденцій, які призвели до виникнення і посилення фашизму, а у 1932 р. – тритомний твір «Філософія», де філософ спробував структурувати ідеї і роздуми, що склали зміст його екзистенціального філософствування. У подальшому виходять його роботи «Про істину» (1947), «Філософська віра» (1948), «Витоки історії та її мета» (1949), «Розум і протирозум в нашу епоху» (1950).

На початку філософського становлення К. Ясперсу бракувало «включеності» у філософську традицію. Глибоке освоєння історії філософії К. Ясперс почав у наступні роки, будучи філософом, визнаним у якості одного із засновників екзистенціалізму. У 1936-1937 рр. виходять його перші історико-філософські роботи «Ніцше. Підходи до розуміння його філософствування» і «Декарт і філософія». Криза сенсу в двадцятому столітті викликала до життя філософію екзистенціалізму. **Модуси екзистенції.** Класифікуючи типи філософського мислення, К. Ясперс виокремлює чотири можливих способи уявлення людини про своє буття. Це одночасно і типи філософствування, і модуси екзистенції, основні способи буття людини у світі. **1. Наявне буття.** «Направлене на світ» мислення охоплює усе як сукупність фактів, які можна констатувати і перевірити на досвіді. Для такого мислення факти володіють безпосередньою реальністю як у зовнішньому об'єктивному, так і у внутрішньому суб'єктивному світі. З цієї точки зору людина мислиться як «наявне буття» – передусім, як живе тіло, включене в потік біологічних взаємозв'язків, а також яке володіє свідомістю і емоціями – але лише настільки, наскільки їх прояви й наслідки можна об'єктивно зафіксувати. **2. Свідомість взагалі.** Цей тип мислення найбільш яскраво виражений у неокантіанстві: весь світ постає тут як предмет для пізнання суб'єкта, де охоплюється загальнозначущою в раціональних категоріях. Людина як суб'єкт такого пізнання є якась «свідомість взагалі», і у якій всі індивідуальні відмінності поєднуються у відвернутому понятті «суб'єкта». У якості суб'єктів усі люди знаходяться в однаковому ставленні до законів – і до законів логіки, і до законів природи, і до правових норм. Наукова і правова свідомість мають свій спільний корінь у цьому модусі екзистенції. **3. Дух.** На перше місце виходить розум. Світ охоплюється тут, в дусі Г. Гегеля, як «об'єктивна ідея», що йде

назустріч «суб'єктивній ідеї». Ідея ж, за І. Кантом, є недосяжний для розуму образ цілісності, тому в якості розумного духу людина усвідомлює себе й існує як момент у житті цілого – народу, нації, людства. Єдність у душі ніколи не може бути цілком реалізована у той чи інший момент часу – це вічне, що стає єдністю різнорідного, а простір розуму є простір духовної боротьби, у якій людина, що відроджує сама себе, відстоює своє право бути собою. Але чим більше людина стає сама собою, тим більше боротьба прямує до діалектичної єдності умів і воль. **4. Екзистенція** – людина, осягається у своєму «самобутньому» – «буття самим собою». Це буття «абсолютно історичне», абсолютно неповторно, що не загальнозначуще, але при цьому безумовне. На рівні екзистенції людині протистоїть тільки трансценденція – по суті, це філософський термін для позначення Бога. **Екзистенція і усереднене існування.** Як і М. Хайдеггер, К. Ясперс протиставляє справжній і не справжній способи буття людини у світі і другий з них пов'язує насамперед з масовим, усередненим способом існування. Тому державний апарат прагне, якщо це можливо, повністю знищити екзистенцію. Людина повинна вступити в боротьбу за свою екзистенцію, не дозволяючи апарату підпорядкувати собі сфери мислення, сім'ї, історичної пам'яті. **Природа та історія.** К. Ясперс розрізняє у житті людини природне та історичне. До «природного» відноситься не тільки біологічний аспект життя, але також життя «культурних організмів», які, згідно з популярною у той час теорією О. Шпенглера, живуть, ростуть і вмирають, подібно біологічним об'єктам. Природне буття розгортається в часі, а спадкоємність форм життя здійснюється як успадкування. Історичний вимір у бутті людини – це смисловий вимір. Історичний вимір життя людини, або життя сенсу, мають своїм «витоком» ситуацію. Ситуація – це «одиниця сенсу». Ситуація завжди індивідуальна і завжди цілісна, її смисловий зміст визначається її кордонами. Межі ситуації – це межі відкритих в ній можливостей. Прикордонні ситуації мають, за К. Ясперсом, ключове значення для екзистенції. Межі прикордонної ситуації збігаються з межами екзистенції – це означає, що свідомість не може постати над такою ситуацією в позицію відстороненого спостерігача, тому що «за межами цієї ситуації ми нічого не бачимо». Прикордонні ситуації є остаточними і не підлягають зміні людиною. Тільки на цьому кордоні я можу вступити у спілкування з тим, що по той бік екзистенції – з трансценденцією, Буттям, тільки тут починається справжня екзистенція. Філософська віра К. Ясперса – умова безмежної комунікації і, тим самим, умова здобуття справжнього самобуття екзистенції. Філософська віра не може бути виражена у будь-яких догматах і взагалі бути загальнозначною. Істина віри – не те, що я знаю і можу розповісти іншим, але це те, чим я живу, що я є. Основне протиріччя у філософуванні К. Ясперса – протиріччя, усвідомлюване і прийняте у як діалектичне джерело руху думки, – це протиріччя між індивідуальним і загальним.

М. Хайдеггер

Мартін Хайдеггер народився у 1889 р. у містечку Месскірхе на півдні Німеччини. **М. Хайдеггер і феноменологія.** Після виходу «Буття і часу» у 1927 р. було очевидним наскільки далеко М. Хайдеггер у цій роботі відійшов від феноменології Е. Гуссерля у його власному розумінні. На думку М. Хайдеггера,

«Феноменологія може бути сприйнята тільки феноменологічно, тобто не просто повторенням її основоположень або вірою в шкільні догми, але за допомогою відштовхування від неї». Це «відштовхування» полягає в тому, що М. Хайдеггер не приймає в феноменології: 1) феноменологічну установку як позицію «незацікавленого спостерігача»; 2) вчення про трансцендентальну суб'єктивність як абсолютну («чисту») свідомість; 3) метод редукції. **Критика феноменологічної установки.** М. Хайдеггер не ідеалізував людську природу і бачив, що «удавання і брехня складають стихію людського існування». Саме «світ практичних турбот» стає для М. Хайдеггера «полем феноменологічного аналізу», і тут він відокремлює «життя за істиною» від «недійсного життя», а тому він не збирається займати позицію «незацікавленого спостерігача». **Критика трансцендентальної суб'єктивності.** Зміна ставлення до світу пов'язана зі зміною підходу до людини як суб'єкта досвіду. У суб'єкта немає якогось вихідного самопізнання, світло очевидності якого поширювалося б потім і на пізнання світу. «Пізнання володіє тільки можливістю приховування того, що спочатку відкрито в непізнавальній діяльності». М. Хайдеггер ставить завдання «наочно уявляти все буття людини» в її життєвому, практичному побутуванні, відповідно, на місце трансцендентальної суб'єктивності – у тій самій ролі об'єднуючого центру досвіду і єдиного джерела всіх смислів – він ставить категорію *Dasein*.

«Буття і час». Вихід цієї роботи у 1927 році відразу зробив М. Хайдеггера одним із найвизначніших філософів Німеччини. У «Бутті і часі» «феноменологічна герменевтика» *Dasein* приймає вигляд системи «фундаментальної онтології». За М. Хайдеггеру, не якесь «абсолютне буття», первинне як «логічне умова мислення» всього сущого, але буття як «повсякденне буття»: воно первинно, так як всякий аналіз виростає з цього буття, черпає в ньому і смисли, і засоби для їх вираження. Тому «фундаментальна онтологія» починається з аналітики «повсякденного» *Dasein*: відповідно до принципу безпередумовності, М. Хайдеггер не вводить ніяких аксіом або гіпотез і починає з того, що дано до всякого наукового і філософського аналізу – з буденного життя. «Обґрунтування буття» в аналітиці *Dasein* здійснюється шляхом розкриття «модусів буття» *Dasein*, або «способів входження *Dasein* у світ» – екзистенціалов. «Екзистенційну структуру» *Dasein* – тобто, загальний характер екзистенції і, відповідно, структуру усіх екзистенціалів – М. Хайдеггер визначає як «Начерк». **Буття у світі.** Справжнє завдання герменевтики – витлумачити світ як текст-розгортається за схемою герменевтичного кола: зрозуміти ціле можна, тільки виходячи з розуміння частин, у тому числі з розуміння себе як частини світу, і навпаки, частину – тільки з цілого. Герменевтика – це взаємотрактування світу через себе і себе через світ повинна зробити *Dasein* свідомим учасником проекту «світ», автором якої вона є. Справжня мета герменевтики – привести *Dasein* у стан неспання (*Wachsein*) щодо себе самого у своєму «є». Власний спосіб буття у світі М. Хайдеггер визначає як Турботу. «Поворот» – так у творчій біографії Хайдеггера прийнято називати 1934-1936 рр. **«Селянське філософствування»** М. Хайдеггера після Повороту – це байдуже до критики спокійне твердження. «Метафізика» після Повороту визначається М. Хайдеггером як фатальне для всієї західноєвропейської цивілізації «забуття буття» заради сущого: «Метафізика – це забуття бут-

тя і таким чином, історія приховування та догляду того, що дає буття». «**Герменевтика мови**». Робота з мовою із самого початку була органічною частиною методу герменевтики М. Хайдеггера. Уже в «Бутті і часі». М. Хайдеггером була поставлена проблема відносин між мовою і буттям. З цією метою М. Хайдеггер розробляє своєрідну герменевтику мови. Після «Повороту» сама мова стає предметом тлумачення. Для традиційної герменевтики це безглуздо: сенс може бути вкладений в текст тільки автором, а якщо автор не зробить цього, текст буде безглуздим. У мови ж немає «автора», тому не може бути й сенсу. «Поняття» метафізики – це слова, які не продумані до глибини, тому у них звучить тільки поверхневий сенс. Серйозний мислитель повинен, за М. Хайдеггером, заново продумати всю термінологію. Подібно селянинові, який налагоджує плуг для ріллі або що робить інструменти, М. Хайдеггер обробляє в тлумаченні зміст слів: не поспішаючи, вдумливо і невтомно. Природа мови: говоріння і Сказ. Згідно зі знаменитим положенням М. Хайдеггера, «мова є дім буття». Справа в тому, що одне з визначень *Dasein*, даних в «Бутті і часі», – «розуміння», а сфера розуміння встановлюється мовою або сама є мова. Все, що корениться в землі, виростає оповіддю, сказ – це сила зростання і самозростання усіх виростань, а те, що виростає на ґрунті буття, – це світ. Мова як оповідь розгортається найбільш повно у мисленні та поезії.

13.3. Логічний позитивізм. Віденський гурток

Діяльність Віденського гуртка відкриває особливий етап у розвитку філософського позитивізму – неопозитивізм. Еволюціонуючи, Віденський гурток багато в чому визначив проблематику різних напрямків сучасної думки – від логічного позитивізму у варіантах Б. Рассела і А. Айера і постпозитивізму К. Поппера, який сформувався як критика Віденського гуртка, до новітньої аналітичної філософії. Спочатку термін «логічний позитивізм» відносився безпосередньо до Віденського гуртка і позначав критичне ставлення до традиційної (метафізичної) філософії і використання логічних прийомів аналізу мови як універсального методу побудови емпіричної науки. І оскільки форма вираження наукових ідей – мовна, то сильним засобом їх аналізу повинен стати логічний аналіз значення протокольних речень – прямих фіксацій пережитого досвіду. Критерієм включення протокольних пропозицій у наукову теорію, іншими словами, критерієм істинності, повинен стати принцип верифікації (підтвердження): протокольні пропозиції можуть бути відтворені. Головною мішенню Віденського гуртка була метафізика, сфера науково-неосмисленого знання, а також ствердження, що філософія створила дуже багато спекулятивних систем.

Б. Рассел

Бертран Рассел народився у 1872 р. Він виступив як яскравий популяризатор філософії і світського філософського мислення, чийі ідеї актуальні і до сьогодні. Б. Рассел є одним з основоположників логічного атомізму. Для британської філософської думки було характерно критичне ставлення до традиційної філософії, яке ґрунтувалося на аналізі буденної мови і проблематизації самого процесу пізнання. Б. Рассел і А. Уайтхед у фундаментальній роботі з математичної логіки «*Principia Mathematica*» систематизували формальні логічні методи.

Логіцизм, запропонований Б. Расселом і А. Уайтхедом у цій роботі, не тільки визначив подальший розвиток математичної логіки, але й відповів на залишені без відповіді питання, підняті кризою в математиці XIX століття, пов'язаною з експериментальним характером Евклідової геометрії та арифметики числа. Логіцизм припустив жорстку аксіоматичну залежність арифметики від формальної логіки, насамперед від пропозиціонального обчислення, крім того, в цій роботі Б. Рассел запропонував теорію типів-специфічну ієрархію логічних понять, які повинні були усувати цілу низку парадоксів, у тому числі і так званий парадокс Б. Рассела. Б. Рассел вважав, що філософія, озброївшись засобами математичної логіки, може аналізувати можливості логічного конструювання світу з чуттєвих даних. Для цього принципове значення має логічна форма мови. Скрізь Б. Рассел підкреслював, що об'єкт фізичної науки відрізняється від чуттєвих даних, хоча верифікується на їх підставі. Спеціально цьому присвячена робота «Аналіз матерії», де Б. Рассел, скептично оцінюючи досягнення якоїсь однієї методологічної позиції, пропонує тлумачити фізику «способом, що тяжіє до ідеалізму», а сприйняття – «способом, що тяжіє до матеріалізму».

Теми рефератів:

1. Особливості філософської світової думки XXI століття.
2. Основні етапи розвитку неопозитивізму.
3. Передумови становлення філософії екзистенціалізму.
4. Феноменологія як напрям філософії XX століття.
5. Історичні витоки психоаналітичної філософії.

Література

1. Авенариус Р. Человеческое понятие о мире / Авенариус Р. – М., 1909.
2. Больнов О. Философия экзистенциализма / Больнов. О. – СПб., 1999.
3. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Витгенштейн Л. – М., 1958.
4. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Гуссерль Э. – СПб., 1998.
5. Гуссерль Э. Логические исследования. Т. 1 // Гуссерль Э. Философия как строгая наука. – Новочеркасск, 1994.
6. Крафт В. Венский кружок / Крафт В. – М., 2003.
7. Конт О. Дух позитивной философии / О. Конт. – СПб., 2001.
8. Мах Э. Анализ ощущений и отношение физического к психическому / Мах Э. – М., 1908.
9. Мах Э. Познание и заблуждение / Э. Мах. – М., 2003.
10. Рассел Б. История западной философии. – Т. 1-2 / Рассел Б. – М., 1993.
11. Спенсер Г. Основные начала / Спенсер Г. – СПб., 1899.
12. Синтетическая философия Герберта Спенсера. – К., 1997.
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Ясперс К. – М., 1994.

Лекція 14. Тенденції розвитку філософської думки XX – XXI століття

- 14.1. Сучасна філософія постпозитивізму.
- 14.2. Основи філософії структуралізму.
- 14.3. Філософія постмодернізму у XXI столітті.

У даній лекції особливе значення надається виявленню основних концептуальних засад філософії XX – XXI століття. Необхідно виявити, що на першому плані в понятті філософії як феномену є розуміння її у зв'язку із сферою людського спілкування. Розкрити основні положення герменевтики, пост позитивізму, структуралізму, деконструктивізму, постмодернізму.

14.1. Сучасна філософія постпозитивізму

Цим терміном прийнято позначати роботи філософів середини XX ст., які тематично об'єднуються навколо питань методології науки і піддають переосмисленню поняття класичної раціональності. Серед найбільш відомих представників постпозитивізму К. Поппер, Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд, М. Полані, К. Хюбнер. По суті, недалекий від цих думок М. Фуко. Пізній постпозитивізм дав початок соціології науки. Для постпозитивізму характерна проблематизація можливості пізнання (не тільки наукового, а й будь-якого) – від стриманих сумнівів у тому, що наукові теорії відображають фактичний стан справ (К. Поппер) до безкомпромісних тверджень про те, що наука є служницею влади (П. Фейєрабенд). Загальна схема цього руху виглядає наступним чином. Витоки його лежать у сфері, яка на перший погляд здається далекою від філософії, – в математиці і фізиці початку XX ст. Центальною темою для осмислення у той час була розробка теорії відносності. Теорія ця розроблялася для надто специфічних умов, насамперед для швидкостей, близьких до швидкості світла. Проте в її рамках були отримані результати, філософська інтерпретація яких потрясала усіх: відносність одночасності, відсутність абсолютного часу, відсутність абсолютного і нерухомого простору. Релятивізувати необхідно також просторові характеристики тіл, їх масу і так далі (у свій час здавалося навіть, що під питання поставлено закон збереження енергії). Характерно, що все це у фізичному сенсі абсолютно не зачіпає наш світ, проте метафізичні формули, що містять поняття релятивізму, через 100 років стали загальнопоширеними не тільки для опису нашого світу, а й для формулювання належного філософського стану. Релятивізм з математичного результату став етико-методологічним приписом. Весь цей процес був тісно пов'язаний з філософською рефлексією науки. Методологія науки і філософська рефлексія рухалися в одному напрямі. Конвенціоналізмом, виходячи із положень, може називатися ідея про те, що результатом угоди є наукові теорії, а тоді по суті конвенціоналізм збігається з інструменталізмом. Наука, на думку логічних позитивістів, повинна бути коректним узагальненням фактів. Метафізику вони оголошували безглуздою. Критерієм достовірності теорії вони вважали її відповідність фактам – підтверджуваність, верифікованість.

Карл Раймунд Поппер (1902-1994 рр.)

Карл Раймунд Поппер народився у Відні. Погляди К. Поппера на сутність наукового знання формувалися під впливом ідей А. Пуанкаре і в полеміці з логічним позитивізмом. У А. Пуанкаре він запозичив ідею про те, що в основі наукової творчості лежить осягнення, іншими словами, первинний пізнавальний акт – це висунення гіпотези. Теорії, про які писали логічні позитивісти, – це теорії з точки зору логіки індуктивні, і виводять загальні твердження з одиничних. Заперечення логічним позитивістам К. Поппер формулює у вигляді критики індукції, вказуючи, що з точки зору логіки ця операція незаконна. Для того щоб теорія була спростована, досить одиничного спростування. Спростування теорії одиничним фактом К. Поппер називає фальсифікацією. На прогрес знання К. Поппер дивиться оптимістично. Свою модель зростання знання К. Поппер назвав еволюційної епістемологією, тому що висунення гіпотез і подальший відбір з них найбільш «пристосованих» – тих, які далі не фальсифікуються, – нагадали йому дарвінівську еволюцію. Для К. Поппера, і це дуже важливо, теорії – не угоди, не інструменти, а щирі спроби пояснити світ. Тільки за такої умови вони можуть бути кроками на шляху нескінченного зростання людського знання. За такого підходу, краще зовсім помилкова, але висунута з серйозністю теорія, ніж така, яка виявляється вірною випадково, хоча висувається як конвенціоналістська, з міркувань зручності. Несумісним з його моделлю він оголошує також конвенціоналізм. Проти нього він висуває звинувачення, що конвенціоналістські теорії, щоб уникнути спростування, за будь-якої фальсифікації захищаються висуненням гіпотез *ad hoc* (відповідним до даного випадку). Не цілком зрозуміло, чи це слід з внутрішньої суті конвенціоналізму, чи К. Поппер уклав це зі спостережень за реальною практикою тих, хто дотримується конвенціоналістських поглядів. Крім філософії науки, К. Поппер відомий як соціальний філософ, автор книги «Відкрите суспільство та його вороги». У ній досліджуються філософські витоки тоталітаризму.

Томас Кун (1922- 1996 рр.)

У 1962 році вийшла книга Томаса Куна «Структура наукових революцій», яка стала наступним кроком на шляху критичного ставлення до позитивістського трактування наукового пізнання. Т. Кун дотримується історичного підходу, приділяючи багато уваги реальній історії науки. Ідея Т. Куна полягає в наступному: розвиток наукового знання не є кумулятивним. Він має нелінійний характер і складається з етапів, які характеризуються не тільки певним розвитком власне наукової теорії, а й специфічної для кожного етапу організацією наукової діяльності. Він виокремлює «до парадигмальний» етап, а потім – низку змінюваних один одного періодів нормального розвитку і криз. Парадигма являє собою також пояснювальну схему, правила для інтерпретації результатів. Іноді Т. Кун замінює поняття «парадигма» іншими, наприклад, поняттям «дисциплінарна матриця». Філософський зміст теорії Т. Куна полягає в тому, що наука розглядається не як процес накопичення знання, а скоріше як сукупність способів його отримання та інтерпретації. У теорії Т. Куна закладені основи релятивістичної філософії науки, яка виникла пізніше. Цікаво, що теорія Т. Куна стала типовою парадигмою для її послідовників, тим самим частково підтвердив-

ши саму себе (навіть показавши, що парадигми бувають не тільки у емпіричній науці, а й у філософії, про що Т. Кун не писав), а почасти спростувавши, точніше обмеживши (продемонструвавши, що вчення про парадигми, будучи саме парадигмою, так само обмежене, як будь-яка парадигма, й обов'язково передбачає альтернативи собі).

14.2. Основи філософії структуралізму

Структуралізм

Напрямок в гуманітарних науках, що отримав в пізнішій класифікації назву структуралізму, з'явився на початку ХХ ст. і був пов'язаний насамперед з концепцією структурної лінгвістики швейцарського лінгвіста й філософа **Фердинанда де Соссюра (1857–1913 рр.)**. Ця концепція суттєво вплинула на антропологічні дослідження Клода Леві-Строса (1908) – єдиного, хто сам себе називав структуралістом, психоаналітичну теорію Ж. Лакана, епістемологічну концепцію знання Мішеля Фуко (1926 – 1984 рр.), літературну критику Ролана Барта (1915-1980 рр.) та ін. **Проблема структури**. Підставою віднесення до структуралізму стала увага до поняття «структура» і проблема, з якою було пов'язано визначення «структури». Вперше термін зафіксований як філософський у роботі Лаланда «Філософський словник технічних і критичних термінів» (1926): структура – це ціле, що складається у зв'язку між окремими її частинами і з відносин між ними. Воно є своєрідним підсумком визначень, що існували в архітектурі, де структура розглядалася як взаємозв'язок частин і цілого, і в біології, де вона визначалася як органічна єдність між частинами. Вірне по суті, тобто застосоване до будь-якого типу організації, це визначення не фіксувало відмінності дослідницько-методологічного порядку: що в дослідженні організації дається на емпіричному рівні, а що вводиться у ході теоретичної реконструкції.

К. Леві-Стросс, спираючись на визначення, які були дані структурною лінгвістикою, сформулював свою, протилежну позицію: соціальна структура-модель, яка будується на підставі дослідження емпіричної реальності, представлена сукупністю соціальних відносин. Проте розуміння структури як моделі теоретичного конструювання призвело до подальших дискусій – із 70-х рр. Основне питання цих дискусій зводилося до того, чи можна розуміти структуру як форму і робити відповідні висновки про її співвідношенні зі змістом. К. Леві-Стросс вважав, що форма сама визначається своєрідною протилежністю матеріалу, а у структури немає іншого змісту, ніж логічна організація реального.

14.3. Філософія постмодернізму у ХХІ столітті

Для позначення специфіки світоглядних установок новітньої, «сучасної» культури в цілому, пов'язаної насамперед з поліваріантністю сприйняття світу, а також з акцентованою проблемою самоідентифікації культури, використовують термін «постмодернізм». Широко використовуваний як інтердисциплінарний, він до цього часу не має однозначного визначення, і функціонує одночасно як зовнішнє дослідне визначення і як внутрішній конститууючий принцип, який реалізує себе у різних сферах людської діяльності-мистецтві, політиці,

економіці, філософії, літературі, психології, науці і так далі. Більш широко, словами У. Еко, культура постмодерну пропонує особливу мову, здатну описати її власні досягнення. У зв'язку з реалізацією цього завдання теоретиками філософського постмодернізму вважають філософів-нео- (або пост-) структуралістів: М. Фуко (пізнього періоду), Ж. Дерріда, Р. Барта (пізнього періоду), Ж. Лакана (пізнього періоду), Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза та ін. – тих, хто запропонував нову, на відміну від структуралізму небінарну стратегію дослідження тексту. Під постмодернізмом також розуміють рух деконструктивізму, у вузькому сенсі цього терміна – практику аналізу постмодерністських художніх текстів (розвинену, насамперед, у США Єльською школою), більш широко – практику аналізу будь-яких явищ як текстів, користуючись методикою, в основі якої лежить метод деконструкції, запропонований Ж. Дерріда, як метод відновлення сенсу тексту шляхом виявлення пов'язаних з ним інших смислів, інших текстів. З точки зору постмодернізму, лише такий підхід демонструє наочно в деконструктивістській практиці – нескінченну природу мислення, його процесуальний, динамічний характер: філософія знаходить адекватний інструмент для дослідження самого філософського мислення. «Постмодернізм» етимологічно закріплює не тільки постеріорне ставлення новітньої культури та філософії до культури і філософії модерну, а й рефлексію, здебільшого критичну, по відношенню до попереднього способу існування в культурі і філософії. Постмодернізм передбачає принципово новий, який не вбирає статички і однозначних визначень, погляд на світ. Але головним виявляється принципово новий підхід до суб'єкта культури – як немає ні відданого, «готового» глядача чи читача, так немає і незмінного, «культового» автора. Основні категорії теорії культури розмиваються, саме поняття культури виявляється гранично загальним, не вважається за потрібне виокремлювати ні концептуальне, ні ціннісне ядро. Суспільство, культура, словами Ж. Дерріда, «децентруються». Те, що було в центрі мистецтва модерна – суб'єктивне, – теж розуміється як мінливе і відносне. Суб'єкт «називає» себе у процесі спілкування, сприйняття та експресії. Постмодернізм намагається уникнути головної небезпеки тоталітарного мислення-політичного тоталітаризму. Не випадково поширення терміна «постмодернізм» на філософію пов'язане з появою роботи Ж.-Ф. Ліотара «Ситуація постмодерну» та його визначенням основної проблеми сучасної філософії як проблеми «філософствування після Освенціма». Відбувається кардинальна зміна сприйняття світу: перехід від ієрархії, яка встановлює метадискурс «великих наративів» (тут використовується літературознавчий термін, що позначає оповідний рівень, тобто певну – у даному випадку ієрархічну – організацію тексту і закріплену у ньому мовну діяльність), до прийняття множинності самостійних і рівноправних елементів, що існують у вигляді поліморфних і диверсійних мовних ігор. Змінюється і статус філософії: постмодерністська «парадигма» філософії парадоксально виявляється початком руйнування парадигмального способу мислення. Центральною проблемою стає проблема осмислення тексту. Одним із тих, хто найбільш точно в цьому сенсі підбив підсумував філософські пошуки першої половини ХХ ст., був французький феноменолог-екзистенціаліст Моріс Мерло-Понті.

Мішель Фуко

Одним із перших французьких філософів, який проклав шлях від структуралізму до постструктуралізму був Мішель Фуко. З перших же робіт 50-х рр. М. Фуко досліджує різні способи психологічного самовираження людини і, насамперед, уявне, сновидіння тощо як форми досвіду, що завжди пов'язані з «промовлянням» і «позначенням». Однак першою зрілою роботою сам М. Фуко вважав «Історію божевілля у Новий час», у якій він виокремлює специфічну сферу інтересів, характерну практично для усіх його досліджень – історію «мутації» ідей. СENS кожної ідеї, що існує в культурі певного історичного періоду, виявляється необхідно обумовлений усім контекстом функціонуючих в даний момент смислів, і його визначеність формується у вигляді значущої для цього культурного періоду опозиції. З точки зору М. Фуко, для Нового часу характерна сформована до XVII ст. опозиція «безумство – раціональність». Наступна робота «Поява клініки, археологія медичного погляду» формулює ключове поняття першого етапу філософської еволюції М. Фуко – «археологію», що припускає вивчення предмета з точки зору його мовного підтвердження, його висловлюваності, – як уже існуючого і функціонуючого явища культури. Свій метод М. Фуко назвав «критичною історією», оскільки в центрі уваги опиняються історичні – розумові і культурні – передумови, умови появи тієї чи іншої ідеї. М. Фуко використовує слово «дискурс» (дослівно – міркування) для позначення з'єднання цих різних уявлень в новому смислового значенні, закріпленому в мові. Спочатку цим терміном М. Фуко описує характерний для класичної філософії спосіб послідовного викладу ходу думки. Пізніше «дискурс» охопить по суті всі варіанти мовної практики, всі види людської діяльності, так чи інакше виражені в мові. У найбільш популярній роботі «Слова і речі» із підзаголовком «Археологія людського знання» М. Фуко розглядає історичні зміни епістем – смислового ядра, навколо якого організовуються в певний період різні сфери знання, – піддаючи різкій критиці сучасну сцієнтистську епістему. Єдиними археологічними основами виокремлені М. Фуко концепції основних складових епістем з початку XIX ст. – життя, праця та мова. **«Археологія знання»** – дослідження «основних методів, меж, історії ідей». Техніка репродукції влади опиняється в центрі уваги у роботі «Наглядати і карати». Відносини господства – підпорядкування відтворюються на семантичному рівні бінарних смислових опозицій навіть на периферії влади. Будь-який комунікаційний акт пронизаний владними відносинами, оскільки комунікація, навіть у самому спрощеному варіанті, як акт прямої передачі інформації, що припускає принаймні двох учасників, асиметрична. Грандіозний незавершений проект М. Фуко – «Історія сексуальності» (було заявлено шість томів, підготовленими виявилися чотири, з них видано три): «Воля до знання», «Використання задоволень» і «Сум про себе», «Свідчення плоті», – припускав поетапний розгляд формування західно-європейської «жадаючої людини».

Жиль Дельоз (1925- 1995 рр.) і Фелікс Гваттарі (1930 - 1992 рр.)

Показовою увагою до з'єднання філософії та психоаналізу відзначений своєрідний маніфест постмодерну – «Що таке філософія» Жили Дельоза і Фелікса Гваттарі. Він став результатом спільного аналізу сучасного суспільства як

«шизофренічного», тобто невизначеного і багатофакторного: «Капіталізм і шизофренія» вийшов у двох томах: «Анти-Едіп» і «Тисяча поверхонь». Людське бажання представлено як базисне, продуктивне. Як діяльна сила, бажання розгортається як воля до влади, реалізуючись в порядку, що встановлює відносини в суспільстві. Саме по собі бажання суперечливе і може постати і як реактивна сила, як бажання гноблення – помилкова свідомість, свідомість провини. Ключем до розуміння сучасного стану капіталізму стає ідея буржуа, що є «рабом самого себе». Проблема вислизання з лещат соціальних розладів і повернення до вихідної «бажаної» суб'єктивної реальності піднімається у роботах Ф. Гваттарі «Шизоаналіз і трансверсальність», «Молекулярна революція», «Машинне несвідоме», «Шизоаналітичні картографії». Тоді пасивність може бути подолана лише шляхом своєрідної – внутрішньої активізації – шизофренії: «Шизофренія як процес – виробництво бажання, але такою вона постає в кінці як межа соціального виробництва, умови якого визначаються капіталізмом. Це наша власна хвороба. Кінець історії не має іншого сенсу».

У центрі філософських ідей **Ж. Дельоза** – повторення. З першої ж своєї роботи «Ніцше і філософія» він підкреслює, посилаючись на Ф. Ніцше, що справжня філософія покликана «ввести у філософію поняття сенсу і цінності» і для цього треба виявити за уявленнями сенс. Раціоналістична філософія цього зробити не здатна, тому що вона не може знайти відмінності між репрезентаціями – повторюваними уявленнями, зводячи усе до різниці двох здібностей представлення – розумом і почуттями. Ж. Дельоз вважає, що він дає дійсно критичний і «натуралістичний», маючи на увазі концепції Б. Спінози і Ф. Ніцше, розвиток кантіанства. Цьому присвячені центральні роботи Ж. Дельоза – «Різниця і повторення» (1969) «Логіка сенсу», «Кіно 1, 2», «Критика і клініка». Ця своєрідна філософія волі номадичного суб'єкта виникає як спосіб схоплення «розсіювання в просторі однозначного і неподільного буття». Номада – означає зміни, не прив'язані ні до чого певного, що не має підстави, бази, і воно буквально – кочове. Повторення продуктивне у двох смислах – воно дає існування і виставляє напоказ, пред'являє те, що є. Так виникає у філософії Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі ідея концепту, який дисонує із традиційною концептуалізацією, а асоціюється контекстуально з перцептом і афектом. Вони володіють щільністю як певним внутрішнім непротиріччям, свідомістю, вони – в постійному перестроюванні у зв'язку з появою інших вимірів та інших концептів.

Постмодернізм перевертає, таким чином, сенс усіх традиційних концептів, і в першу чергу знаку та тексту. Проблематизується самий знак як розрізнення означування і означуваного. Найбільш методологічно про це заявлено у філософії Жака Дерріда.

Жак Дерріда (1930 – 2004 рр.)

Філософія розуміється насамперед як критичне прочитання текстів, під цим кутом зору Ж. Дерріда звертається до філософії Г. Гегеля, до феноменології, до античної філософії, а також до сучасних філософських і літературних текстів Левінаса, Арто, Батая та ін. Виходячи з «двозначності» семіології Ф. де Соссюра, пов'язаної, за висловом Р. Якобсона, з «двоякістю лінгвістичного знаку» – з одного боку *signans* (означає), з іншого – *signatum* (означуване), –

Ж. Дерріда прагне показати, що «семіологічний проект» одночасно виявляється здатний підтвердити або похитнути традиційні установки філософського мислення. СENS у процесі спілкування не формується, а лише відтворюється. Наслідком такого трактування знаку, на думку Ж. Дерріда, і всупереч початковій позиції лінгвістики, мова виявляється кодом, а переклад – чистим «перенесенням» означування «інструментом» означуваного. З точки зору Ж. Дерріда, метафізичне, або «ідеалістичне», уявлення про мову і текст виходить із відданості і незмінності трансльованих смислів, по-перше, й абстрактних суб'єктів мови, по-друге, тобто передбачається якесь «трансцендентальне означуване», якийсь незалежний від мови концепт, у якийсь момент не працюючий у як означування. А «говорять суб'єкти», таким чином, і те, до чого відсилають говорячи в минулому або майбутньому, формально відокремлені від самого процесу змістовнонаданості – тексту. Насправді жоден текст не є самодостатнім, а виявляється «текстом, який продукується лише в порядку трансформації якогось іншого тексту», означування функціонує і як таке, а комунікація – процес формування смислів, поліваріантне за своїм характером. Насправді, на думку Ж. Дерріда, дане нецільне і завжди передбачає відсутнє. Для прояснення своєї позиції він пропонує два ключових поняття, заявлених у назві роботи 1967 р. «Лист і Розрізнення». Єдине, що можна сказати про дійсне – це розрізнення у ньому «відлуння» минулого і «начерку» майбутнього, розрізнення можливості присутності і непоправності його втрати. Розвивають цю тему інші роботи Ж. Дерріда цього періоду – «Про граматологію», «Голос і Феномен». Новий концепт листа, або «грами», або «рознесення» («розрізнення»), покликаний розглядати виникнення смислів у розриві метафізичних уявлень. Тільки «архіписьмо» може мислити відсутнє, оскільки звертає увагу на сліди мови і думки, на сенси, який виникає і функціонує в розриві метафізичних понять і уявлень. Мета граматології – виявлення «грамів», споконвічних для даного тексту метафор, які, до речі, у свою чергу, можуть виявити більше «ранні» копії. Граматологія покликана виявити лист, що втілює принцип розрізнення. Розвивають і конкретизують дану тему «Розсіювання», «Шпори. Стилї Ніцше», «Психея. Винахід Іншого», «Підписано: Понж», «Про право на філософію», «Привиди Маркса» та ін. На основі принципу текстологічного аналізу у Ж. Дерріда з'являється ціла низка літературознавчих, соціологічних, політичних досліджень, який отримав загальне найменування деконструктивізму. Деконструктивізм виходить з деррідеанського розуміння багатшаровості; неоднозначності тексту і необхідності особливого текстологічного аналізу-деконструкції, що виявляє такі опорні поняття та метафори, які вказують на несамототожність тексту, на переклик його з іншими текстами. Деконструкція, на думку Ж. Дерріда, повинна зробити очевидною внутрішню суперечливість свідомості і привести до нового листа, що втілює «розрізнення». Саме тому деконструктивізм є одночасно практикою деконструкції – конкретним досвідом аналізу того чи іншого тексту, виявленням маргінальних смислів і низки метафор. Завдання філософа демістифікувати ідеологічні міфи шляхом деконструкції різних типів дискурсивних практик як «риторичних конструктів».

Жан Бодріяр (р. 1929)

Філософія Жана Бодріяра не зробила академічної кар'єри, але багато в чому визначила теми і настрої постмодерну. Сам він вважав своїм завданням вибудувати критичну соціальну теорію, показати, що ера знаків, починаючи з епохи Відродження поступово приходить до формування трьох сучасних типів дискурсів, що маскують, симулюють амбівалентність життя і смерті – економічного, психоаналітичного і лінгвістичного. Під цим кутом зору Ж. Бодріяр у роботах «Система речей», «Дзеркало виробництва» і «Символічний обмін і смерть» розглядає сучасні теорії особистості, насамперед психоаналітичні, теорію політичної економії К. Маркса, спосіб функціонування суспільства. Символічне відображення зміщує реальне й уявне, символічна система стає визначальною і диктує свої власні закони. У сучасних пояснювальних схемах знак зрештою втрачає усякий зв'язок з реальністю, він ґрунтується сам на собі, тобто стає самореференціальним і створює гіперреальність зі своїми гіперпростором, гіперкаузальністю тощо. Особливість сучасної симуляції, згідно з роботами «Спокуса», «Симулякри і симуляція» й інших статей та інтерв'ю Ж. Бодріяра, полягає в тому, що реальне, яке вибудовується, не піддається однозначному визначенню, це зачаровуюча порожнеча. Ці ідеї Ж. Бодріяра і сформулюють новітню літературу постмодерну.

Теми рефератів:

1. Особливості постмодерністських уявлень про філософію.
2. Філософські засади постпозитивізму.
3. Постмодернізм як особлива філософська культура ХХ – ХХІ століття.
4. Структуралістичні проблеми філософствування.
5. Науково-позитивістська методика філософствування.

Література

1. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Бодрийяр Ж. – М., 2000.
2. Делёз Ж. Различие и повторение / Делёз Ж. – СПб., 1998.
3. Деррида Ж. Позитивизм / Деррида Ж. – К., 1996.
4. Ильин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм / Ильин И. П. – М., 1996.
5. Кун Т. Структура научных революций / Кун Т. – М., 2001.
6. Леви-Строс К. Структурная антропология / Леви-Строс К. – М., 2001.
8. Лиотар Ж. Ф. Ответ на вопрос: что такое постмодерн? // ad Marginem / Лиотар Ж. -Ф. – М., 1994.
9. Мерло-Понти М. В защиту философии / Мерло-Понти М. – М., 1996.
10. Поппер К. Р. Логика и рост научного знания / Поппер К. Р. – М., 1983.
11. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. – Т. 1-2/ Поппер К. Р. – М., 1992.
12. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Соссюр Ф. де. – М., 1999.
13. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / Фейерабенд П. – М., 1986.
14. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Фуко М. – М., 1977.

III. ПИТАННЯ З КУРСУ «ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ»

Змістовний модуль 1

1. Історія філософії як наука: предмет та метод дослідження.
2. Основні напрями розвитку філософської думки.
3. Основні матеріалістичні напрями Стародавньої Індії.
4. Ідеалістична думка Стародавньої Індії.
5. Сутність конфуціанства.
6. Матеріалістичні школи Стародавнього Китаю.
7. Мілетська школа у Стародавній Греції, її проблематика.
8. Філософські погляди Геракліта.
9. Філософія Демокріта.
10. Егейська школа: її представники та проблематика.
11. Піфагорійська школа у філософії Стародавньої Греції.
12. Філософські погляди Сократа.
13. Філософські погляди Платона.
14. Соціально-політична концепція Платона.
15. Філософські погляди Аристотеля.
16. Космоцентризм Старогрецької філософії.
17. Проблема співвідношення філософії і релігії в епоху феодалізму.
18. Загальна характеристика та основні етапи розвитку філософії Середньовіччя.
19. Схоластика як тип середньовічного філософствування.
20. Філософські погляди Ф. Аквінського.
21. Проблема універсалій у філософії Середньовіччя.
22. Теоцентризм філософії епохи феодалізму.
23. Загальна характеристика філософії Відродження.
24. Гуманізм та геліоцентризм філософії Відродження.
25. Проблема людини у філософії Відродження.
26. Розвиток естетичної свідомості у філософії епохи Відродження (Леонардо да Вінчі, Мікеланджело).
27. Матеріалістичні погляди у філософії епохи Відродження.
28. Філософія Нового Часу та її зв'язок з природознавством.
29. Дуалізм філософії Р. Декарта.
30. Становлення класичного типу раціональності.
31. Філософські погляди Б. Спінози.
32. Філософські погляди Ф. Бекона та Т. Гоббса.
33. Особливості розвитку матеріалізму Нового Часу.
34. Загальні риси філософії французького Просвітництва.
35. Розвиток проблеми методу та методології у філософії Нового Часу.
36. Об'єктивно-філософські погляди Г.-В. Лейбніца.
37. Особливості раціоналізму Г.-В. Лейбніца.
38. Суб'єктивно-ідеалістичні погляди Дж. Берклі.
39. Суб'єктивний ідеалізм Д. Юма.
40. Сутність агностицизму Дж. Берклі та Д. Юма.

Змістовний модуль 2

1. Місце та роль німецької класичної філософії у розвитку світової філософської думки.
2. Критична філософія І.Канта.
3. Об'єктивний ідеалізм та ідеалістична діалектика Гегеля.
4. Філософські погляди Л.Фейєрбаха.
5. Російська філософська думка: М.В. Ломоносов, О.М. Радищев, П.Л. Чаадаєв.
6. Релігійно-філософська система В.С. Соловйова.
7. Передумови виникнення та теоретичні джерела філософії марксизму.
8. Філософська концепція марксизму.
9. Історична доля ідей марксизму.
6. Поняття національної філософії. Співвідношення національної та Всесвітньої філософської думки.
7. Становлення та розвиток філософської думки України.
8. Філософська думка українського народу як складова частина його Національної культури.
9. Розвиток культури Київської Русі після прийняття християнства.
10. Розуміння людини та її сутності у духовній культурі Київської Русі.
11. Становлення та розвиток філософської думки Києво-Могилянської Академії.
12. Онтологічні погляди Г.Сковороди.
13. Пантеїзм філософії Г.Сковороди.
14. Соціальна доктрина Г.Сковороди.
15. Філософські погляди П. Юркевича.
16. М.В. Гоголь та його місце в Українській філософській думці.
17. Сутність історіософської концепції М.Костомарова.
18. Філософські погляди Т.Шевченко.
19. Філософський пошук як характерна особливість творчості І.Франка.
20. Особливості вітчизняної релігійної філософської думки кінця XIX - XX ст.
21. О.О. Потебня: проблема взаємозв'язку мови та мислення.
22. Філософські погляди В.І. Вернадського.
23. Філософські та природознавчі погляди Д. Чижевського.
24. Філософські погляди М.Бердяєва.
25. Основні напрямки розвитку філософської думки України у 20-80 рр. XX ст.
26. Філософська думка України кінця XX - початку XXI ст.
27. Особливості розвитку філософської світової думки кінця XX - початку XXI ст.
28. Основні етапи розвитку неопозитивізму
29. Сутність та проблематика неопозитивізму.
30. Сутність та проблематика постпозитивізму.
31. Становлення та розвиток неотомізму.
32. Сутність філософсько-історичної концепції неотомізму.
33. Передумови становлення філософії екзистенціалізму.
34. Проблема буття та людини в екзистенціальній філософії.
35. Позитивізм та його історичні форми.
36. Феноменологія як напрям філософії XX століття.
37. Кант: вчення про борг та волю.

38. Особливості сучасної Західної філософії.
39. Психоаналітична філософія З. Фрейда.
40. Особливості постмодерністських уявлень про статус філософії.

IV. ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ, ДОПОВІДЕЙ ТА ПИСЬМОВИХ РОБІТ

1. Історія становлення філософсько-релігійного світогляду.
2. Основне питання філософії в історії філософської думки.
3. Матеріалістичні ідеї у філософії Стародавньої Індії.
4. Ідеалістичні концепції Стародавньої Індії.
5. Історичні витоки філософії Буддизму.
6. Матеріалістичні школи Стародавнього Китаю.
7. Сутність філософських поглядів Конфуціанства.
8. Атомістична філософія Демокрита.
9. Особливості філософії Сократа.
10. Концептуальні засади філософії Платона.
11. Раціоналізм у філософії Аристотеля.
12. Номіналізм та реалізм як філософський погляд у Середні віки.
13. Філософсько-релігійні погляди Фоми Аквінського.
14. Концептуальні погляди Д. Скотта, У. Оккама.
15. Антропоцентричні засади філософії епохи Відродження.
16. Філософські погляди в творчості Леонардо да Вінчі.
17. Становлення історичних форм матеріалізму.
18. Проблема пізнання у філософії Нового часу (Ф. Бекон, Р. Декарт).
19. Особливості філософських поглядів Г. Лейбніца.
20. Раціоналізм в філософських поглядах Французьких матеріалістів.
21. Становлення філософських ідей І. Канта.
22. Сутність філософії Г. Гегеля.
23. Людина в антропологічній філософії Л. Фейєрбаха.
24. Становлення та розвиток філософії марксизму.
25. Становлення та розвиток філософської думки в Україні.
26. Унікальність філософії Г. Сковороди.
27. Проблема творчості у філософії М. Бердяєва.
28. Символізм у філософській ідеї П. Флоренського.
29. Філософські погляди П.Юркевича.
30. Витоки філософії Києво-Могилянської академії.
31. Сутнісні характеристики фрейдизму та неофрейдизму.
32. Антропологічний вимір людини у сучасній філософії.
33. Інформація та інформаційне суспільство.

V. ТЕСТИ З ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

1. Предметом вивчення історії філософії є:
 - а) людина та її місце у світі;
 - б) природа та її закони;
 - в) становлення і розвиток філософського знання.
2. Історію філософії можна визначити як:
 - а) наукову дисципліну;
 - б) систему загально-теоретичних поглядів;
 - в) сукупність моральних учень і норм.
3. Різниця між філософією і міфологією складається:
 - а) у відношенні до світу і його пізнання;
 - б) у синкретичній образності уявлення;
 - в) у вченні про надприродне.
4. Визначити ортодоксальну філософську школу Стародавньої Індії:
 - а) чарвака-локаята;
 - б) буддизм;
 - в) йога.
5. Укажіть давньоіндійський філософський текст:
 - а) “Упанішади”;
 - б) “Книга перемін”;
 - в) “Іліада”.
6. Хто вважається автором Книги про Дао:
 - а) Конфуцій;
 - б) Лао цзи;
 - в) Мен цзи.
7. Хто вперше у центр філософії поставив проблему людини як міри усіх речей:
 - а) Протагор;
 - б) Парменід;
 - в) Сократ.
8. Хто вважається засновником об’єктивного ідеалізму:
 - а) Парменід;
 - б) Платон;
 - в) Аристотель.
9. Хто пов’язував щастя із задоволенням:
 - а) епікурейці;
 - б) стоїки;
 - в) скептики.
10. Яке вчення вважається єднальною ланкою між античною і середньовічною філософією:
 - а) патрістика;
 - б) неоплатонізм;
 - в) апологетика.
11. Хто є засновником томізму:
 - а) Аврелій Августин,
 - б) Тертуліан,
 - в) Фома Аквінський.
12. Назвіть визначальну рису філософії Відродження:
 - а) теоцентризм,
 - б) антропоцентризм,
 - в) космоцентризм.
13. Хто вважається засновником новоєвропейської діалектики:
 - а) Лоренцо Валла;
 - б) Микола Кузанський;
 - в) Микола Коперник.
14. Хто є засновником емпіризму у філософії Нового часу?
 - а) Ф. Бекон;
 - б) Р. Декарт;
 - в) Дж. Локк.
15. Як витоки вчення Р. Декарта?
 - а) дуалізм;
 - б) монізм;
 - в) плюралізм.
16. Пантеїзм – це вчення:
 - а) про творення світу Богом,
 - б) про те, що кожна річ є субстанцією;
 - в) про те, що природа –це і є Бог у речах.

- 17. Хто є засновником монадології:**
а) Р. Декарт; б) Спіноза; в) Г. Лейбніц.
- 18. Що характерно для філософії епохи Просвітництва?**
а) теоцентризм; б) раціоналізм; в) антропоцентризм.
- 19. Хто є представником матеріалізму серед французьких просвітників:**
а) Вольтер; б) Ж. – Ж. Руссо; в) Д. Дідро.
- 20. З чого починає свій розвиток абсолютна ідея Гегеля?**
а) з мислення; б) з природи; в) з суспільства.
- 21. Вчення про природне право розробив:**
а) Гельвецій; б) Ламетрі; в) Дж. Локк.
- 23. Яку гносеологічну позицію посідав І. Кант:**
а) сенсуалізм; б) агностицизм; в) скептицизм.
- 24. В діяльності І.Канта виділяють такі етапи:**
а) доантропологічний та антропологічний;
б) етичний та післяетичний;
г) докритичний та критичний.
- 25. До загальних особливостей філософії ХХ ст. можна віднести:**
а) тісне переплетення в ній класичних та некласичних традицій;
б) її негативне ставлення до історично попередньої філософії;
в) актуалізація нею попередніх форм та напрямів філософії.
- 26. Представники логічного позитивізму стали розробниками процедури:**
а) конвенціоналізму; б) компліментарності; в) верифікації.
- 27. Філософія екзистенціалізму зосереджувалась на окресленні людського буття:**
а) через його відношення до світу природного буття;
б) в його соціальних та психологічних якостях;
в) через його внутрішнє людське сприйняття та переживання.
- 28. Які із термінів притаманні структуралізму та постструктуралізму:**
а) реконструкція; б) морфологія; в) архетип.
- 29. Вихідна позиція неотомізму може бути охарактеризована як:**
а) сперечання розуму та віри;
б) взаємодоповнення релігії та науки;
в) підпорядкування релігії науці.
- 30. Постмодернізм характеризується наступними рисами:**
а) предметом уваги постає критика попередньої культури;
б) він сповідує принциповий антилогіцизм;
в) він налаштований на ведення вільного герменевтичного дискурсу.

VI. СПИСОК ТЕРМІНІВ

Абсолют - (лат. absolutus - безумовний, необмежений) - те, що ні від чого не залежить, безвідносне. Вічна, нескінченна першооснова світу. Звідси - «абсолютна ідея», абсолютна монархія тощо.

Абстракція - (лат. abstracto - відокремлюю) - один з моментів пізнання, який полягає в мисленому відокремленні й виділенні в самостійні об'єкти окремих сторін, властивостей, відношень певних предметів пізнання. Абстракція - процес мисленого ізолювання, «виривання» окремого предмета, відношення, властивостей.

Агностицизм - (грец. непізнаваний) - філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності. Термін «агностицизм» запровадив у 1869 р. англійський дослідник природи Т. Г. Гекслі.

Антеїзм - світоглядно-ментальна риса української філософії. Термін походить від давньогрецького міфічного персонажа Антея, що черпав свою життєву силу в постійному зв'язку з матір'ю-землею.

Антропологізм - (грец. антропос - людина і логізм - судження) - зведення всіх явищ суспільного життя до властивостей людської природи. Термін «антропологізм» запровадив А. Фейербах.

Антропоцентризм - (грец. антропос - людина і лат. centrum - осеріддя, центр) - принцип деяких релігійно-ідеалістичних вчень, за яким людина нібито є центром Всесвіту і найвищою метою всіх подій, що відбуваються у світі.

Апологетика - (грец. apologetikos - захисний, виправданий) - галузь християнського богослов'я, що обґрунтовує віровчення християнства.

Апорія - (грец. aporia - безвихідь) - утруднення у вирішенні проблеми, пов'язаної з суперечністю між даними спостереження і спробами мисленого аналізу їх.

Артефакт - (лат.) - штучний факт, результат людського творення.

Архетип - (грец. arche - початок і typos - образ) - в аналітичній психології термін, що ним позначають «первісні уявлення» або «універсальні форми думки», які є цеглинами, з яких складається колективне несвідоме. Архетипи колективного несвідомого - це пам'ять поколінь, яка сформувалася тоді, коли наші предки тривалий час переживали схожі події.

Атеїзм - (грец. atheon - безбожність) - система ідей, поглядів, переконань, що заперечують існування Бога.

Бог - надприродна всемогутня істота, головний об'єкт релігійної віри і поклоніння. У розвинених релігіях Бог завжди виступає як особистість, з якою віруючий може спілкуватися, вимолювати у неї певні блага, просити про втручання в події.

Буття - філософська категорія, що позначає: 1) все, що реально існує; 2) те, що існує як істинне, на відміну від видимого; 3) реальність, яка існує об'єктивно, поза свідомістю людини і незалежно від неї; 4) загальний спосіб існування людини.

Верифікація - (лат. verus - істинний і facio - роблю) - встановлення істинності наукових тверджень у процесі їх емпіричної перевірки.

Генезис - (грец. genesis - виникнення, зародження) - поняття, що виражає як момент походження, виникнення предметів і явищ, так і процес їх закономірного розвитку.

Герменевтика - (грец. hermeneutike - мистецтво тлумачення): 1) у класичній філології - вчення про інтерпретацію рукописних і друкованих давніх текстів; 2) у сучасній філософії - метод тлумачення культурно-історичних явищ, який протиставляється об'єктивному, традиційно-науковому методу.

Гносеологія - (грец. gnosis - пізнання і ...логія) - розділ філософії, в якому досліджуються пізнавальне відношення суб'єкта до об'єкта, природи і можливості пізнання людиною світу і самої себе.

Гуманізм - (лат. humanus - людський, людяний) - у широкому значенні - історично змінна система поглядів, яка визначає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя тощо; у вузькому значенні - культурний рух епохи Відродження.

Дедукція - (лат. deductio - виведення) - перехід від загального до окремого. Дедукція має значення методу дослідження, при якому окреме пізнається на основі знання загальної закономірності.

Деїзм - (лат. Deus - Бог) - принцип філософських вчень, які, визнаючи Бога першопричиною світу, заперечували його втручання в явища природи та в хід суспільних подій. Деїзм виник у XVII ст. в Англії.

Деконструкція - особлива стратегія стосовно тексту, яка включає у себе одночасно і його «деструкцію», і його реконструкцію.

Деміург - (грец. demiurgos - ремісник, творець) - в ідеалістичній філософії творче начало, творець Всесвіту в теології - Бог.

Діалектика - (грец. dialektike - мистецтво ведення бесіди, полеміки) - 1) у давньому значенні: мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення і подолання суперечностей у судженнях супротивника; 2) у сучасному розумінні: а) об'єктивний процес розвитку явищ на основі виникнення, боротьби і розв'язання притаманних їм суперечностей; б) філософська наука про універсальні закони руху і розвитку природи, суспільства і мислення.

Діалог - (грец. dialogos - розмова, бесіда) - форма мовно-мислительної комунікації, в якій схрещуються два чи більше різноспрямованих потоки думок з метою з'ясувати спільні точки взаємопорозуміння та окреслити їх розбіжності.

Догматизм - (грец. dogma - думка, вчення, положення) - спосіб засвоєння і застосування знань, у якому те чи інше вчення або положення сприймається як закінчена, вічна істина, як догма. Догматизмові властиві некритичне беззмістовне мислення за шаблонами, оперування готовими, разі назавжди виробленими формулами.

Дуалізм - (лат. dualis - двоїстий) - принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить з визнання наявності в ньому двох першооснов (субстанцій) - духу і матерії, ідеального і матеріального.

Дух - притаманна людині здатність бути самосвідомим суб'єктом мислення, почуттів і волі, що виявляється в ціле-покладанні та творчій діяльності.

Душа - термін, яким позначається психіка, внутрішній світ людини. Душа в релігії розглядається як нематеріальна потойбічна безсмертна сила, що тимчасово перебуває в тілі і ніби є основою, джерелом психічних явищ. У новоєвропейській філософії термін «душа» став вживатися для визначення внутрішнього світу людини, її самосвідомості.

Еволюція - (лат. *evolutio* - розгортання) - поступовий розвиток предмета. У широкому розумінні, частіше у природознавстві, термін «еволюція» застосовують для визначення змін, розвитку взагалі й позначають ним не лише кількість зміни, а й весь процес розвитку в цілому.

Ейдос - (грец. *eidos* - вигляд, образ) - термін давньогрецької філософії. Платон використовував його в різноманітних значеннях, зокрема як синонім терміну «ідея», що розглядався як ідеальний прообраз речі. Аристотель використовував ейдос у значенні форми, що виступає в єдності з матерією.

Екзистенція - (лат. *existentia* - існування) - основна категорія екзистенціалізму, яка позначає внутрішнє буття людини, те непізнаване, ірраціональне в людському «Я», внаслідок чого людина є конкретно неповторною особистістю. Вперше термін «екзистенція» застосував датський філософ С. К'єркегор.

Еклектика - (грец. *eklektikos* - той, що вибирає, вибраний): 1) у первісному значенні - механічне поєднання в одному вченні різнорідних, органічно несумісних елементів, які безпринципно запозичуються з протилежних концепцій; 2) напрям в античній філософії II ст. до н. е. - II ст. н. е., для якого характерні поєднання елементів різних філософських систем і тенденція до нівелювання відмінностей між вченнями й школами.

Еманація - (лат. *emanatio* - витікання, сходження) - термін, запроваджений стародавніми філософами, який означав сходження нижчих форм буття з вищого буття - єдиного універсального непорушного начала.

Емпіризм - (грец. *empeiria* - досвід) - напрям у теорії пізнання, який, на противагу раціоналізмові, вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання чуттєвий досвід.

Ентелехія - (грец. *enteleia* - здійсненість) - у філософії Аристотеля внутрішня мета руху, закладена в прихованому вигляді в кожному бутті до його здійснення; діяльне, формуюче начало.

Епоха - (грец. *eros* - зупинка, затримка) - якісно своєрідний і відносно тривалий період історії, що виділяється на основі певних об'єктивних ознак.

Ідеал - (франц. *ideal*, грец. *idea* - першообраз) - уявлення про найвищу досконалість, що, як взірець, норма і найвища мета, визначає певний спосіб і характер дії людини чи суспільного класу.

Ідеалізм - (грец. *idea* - вигляд, першообраз) - протилежний матеріалізмові філософський напрям, який намагається довести, що дух, свідомість, мислення, ідеальне є первинним, а буття, природа, матеріальне - вторинним.

Ідеологія - (від грец. *idea* і ...логія) - система політичних, економічних, правових, моральних, естетичних, філософських і релігійних поглядів, що виражають інтереси певних класів або соціальних груп.

Ідея - (грец. idea - вигляд, образ, начало) - форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків і відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення.

Ілюзія - (лат. illusio - обман, помилка): 1) викривлене, хибне сприймання дійсності; 2) необґрунтована надія, нездійсненна мрія. Джерелом соціальних ілюзій є відсутність наукового розуміння суспільства та його законів, а також ущербність людського буття і свідомості.

Імператив - (лат. - владний, наказовий) - вимога, наказ, закон. У І. Канта - загальнозначуща моральна вимога на протипагу особистому принципу (максимі).

Індукція - (лат. - наведення) - спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези.

Інструменталізм - (лат. - знаряддя) - філософське вчення, яке вважає свідомість одним із знарядь (інструментів) пристосування організму до середовища, що постійно змінюється; різновид прагматизму.

Інтуїція - (лат. intuitio, від intueor - уважно дивлюсь) - спосіб осягнення істини через безпосереднє чуттєве споглядання чи умогляд, на відміну від опосередкованого, дискурсивного характеру логічного мислення.

Іпостась - (грец. hypostasis - ущільнення, основа, сутність) - термін античної філософії, вперше вжитий у значенні одиничного реального буття. У патристиці «іпостась» розуміється в значенні «індивідуальна субстанція», «перша сутність». У XIX-XX ст. спостерігається тенденція до витлумачення як певного особистого і загальнолюдського начала з метою вийти за межі «атомарної» концепції індивіда до поняття особистості як свободи по відношенню до природи.

Іронія - (грец. - удаване незнання, прихований глум) - естетична категорія, яка означає, що в зовні позитивну оцінку явища вкладено зміст, протилежний безпосередньо висловленому чи вираженому. Іронія Сократа - філософський принцип пошуку істини через сумнів.

Ірраціоналізм - (лат. irrationalis - нерозумний, несвідомий) - у гносеології принцип філософських вчень, які обстоюють обмеженість раціонального пізнання, протиставляють йому інтуїцію, віру, інстинкт як основні види пізнання.

Існування - 1) синонім буття; 2) буття, в якому виявляється сутність (не просто бути, а існувати); 3) центральне поняття філософії екзистенціалізму.

Істина - - адекватне відтворення в пізнанні об'єктивності, результат певного, визначеного практикою гносеологічного відношення, за якого пізнаваний образ суб'єкта виступає як правильне відображення дійсного стану об'єкта.

Історизм - принцип наукового пізнання, згідно з яким процеси дійсності мають розглядатися в їх закономірному історичному розвитку, в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами їх існування.

Канон - (грец. - правило, норма) - у мистецтві - сукупність твердо встановлених норм, правил і принципів художньої творчості. Каноном називають також твори, які є нормативним зразком.

Карма - (санскрит - дія, обов'язок, діяльність) - у вченнях індійських релігій - особлива містична сила, обов'язковий автоматично діючий «закон пока-

рання» за сукупність вчинків, намірів, прагнень, який визначає долю живої істоти в наступних перевтіленнях.

Картезіанство - вчення французького філософа, математика Р. Декарта (латинізоване ім'я Cartesius - Картезій, звідси і назва).

Катарсис - (грец. - очищення) - термін, який у психології мистецтва й естетиці використовують для позначення сутності естетичного переживання. У давньогрецькій філософії катарсис тлумачили як очищення душі від пристрастей, від чуттєвих прагнень, насолоду очищення душі під впливом мистецтва.

Категоричний імператив - (лат. - наказовий) - термін, що його запровадив І. Кант для позначення безумовного веління моральної свідомості будувати свою поведінку відповідно до законів. Умовою категоричного імперативу є свобода волі.

Категорія - (грец. *kategoria* - ствердження; основна й загальна ознака) - універсальна форма мислення і свідомості, яка відображає загальні властивості і відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних, духовних явищ.

Концептуалізм - (лат. *conceptus* - думка, поняття) - напрям у середньовічній філософії, представники якого доводили, що загальні поняття реально не існують ані до речей, ані в самих речах, а є лише особливими формами пізнання дійсності.

Логіка - (грец. *logike* - наука про умовивід) - наука про закони, форми та прийоми мислення, які забезпечують досягнення об'єктивної істини у процесі міркування і пізнання.

Логос - (грец. *logos* - поняття, думка, розум) - термін давньогрецької філософії, що вживається в значеннях «слово», «смысл», «судження», «пропорційність», «основа», «розум» і набув значення об'єктивної закономірності, необхідності. Термін ввів у філософію Геракліт, маючи на увазі так званий космічний Л., неадекватний словам.

Масьтика - (повивальна майстерність) - пізнавальний метод, що його виробив Сократ, який порівнював свою діяльність, що допомагає народженню істини, з мистецтвом повитухи (акушерки).

Матеріалізм - (від лат. *materialis* - речовинний) - протилежний ідеалізові філософський напрям, який виходить з того, що природа, буття, матерія є первинними, а свідомість, мислення, дух - вторинними.

Метафізика - (грец. *met* а та *physika* - «після фізики»): 1) в історії філософії термін вживається для позначення філософських вчень про надчуттєві, недоступні досвідові начала буття; 2) протилежний діалектиці спосіб мислення і метод пізнання, який розглядає предмети і явища поза їх внутрішнім зв'язком і розвитком, не визнає внутрішніх суперечностей як джерела саморуху.

Метод - (грец. *methodes* - шлях дослідження чи спосіб пізнання) - спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, зумовлений закономірностями відповідного об'єкта.

Міф - (грец. *mifhos* - слово, оповідь, переказ): 1) історично перша світоглядна форма відображення дійсності. М. є духовно-практичним засобом

освоєння форм суспільної життєдіяльності, форм взаємовідношення людини і природи, людини і суспільства; 2) вигадка.

Міфологія - (грец. міф - оповідь, переказ і логос - вчення) - 1) сукупність міфів будь-якого народу; 2) спосіб духовно-практичного освоєння світу, форма суспільної самосвідомості та світосприйняття людини первісного суспільства, викладені в системі міфів; 3) наука про міфи.

Модернізм - (франц. modernisme, від moderne - новітній, сучасний): 1) загальна назва формалістичних течій у мистецтві XX ст., яким притаманні заперечення реалізму, утвердження суб'єктивного в художній творчості, відмова від спадщини художньої класики; 2) церковно-богословські напрями у сучасних релігіях, які прагнуть пристосувати ідеологію, культуру, організаційну структуру церкви до існуючих соціально-економічних цінностей і духовних умов життя суспільства.

Монізм - (грец. monos - один, єдиний) - протилежний дуалізові і плюралізові філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала - матерії або духу.

Мудрість - позатеоретична форма світоглядного філософського осмислення дійсності і розв'язання практичних питань на основі життєвого досвіду і розуму.

Натурфілософія - (лат. natura - природа і філософія) - система умоглядних і часом фантастичних уявлень про природу, що розробляється у філософських вченнях переважно в епоху Відродження і Нового часу.

Ноумен - (грец. noumenon - осягнуте розумом) - термін, який означає те, що осягається розумом, на противагу даному в чуттях (феномен). У Канта «ноумен» - проблематичне поняття, що не містить логічної суперечності, але об'єктивну реальність якого аж ніяк не можна пізнати без допомоги чуттів.

Нус - (грец. - думка, розум) - одне з основних понять давньогрецької філософії, що означало узагальнення всіх актів свідомості й мислення, усіх смислових, розумових і мислительних закономірностей, що їм підпорядковані космос і людина. Поняття Н. найповніше розкрито у філософії Анаксагора.

Образ - форма і продукт суб'єктивного, ідеального відображення об'єктивної дійсності та свідомості людини.

Онтологія - (грец) - суще і ...логія - вчення) - в історії філософії вчення про першопочаток буття. Під онтологією розуміли самостійну частину філософії, яка досліджувала нібито вищі, такі, що осягаються не відчуттями, а тільки розумом, основи всього сущого (буття, субстанція, простір і час, причинність тощо).

Пантеїзм - (грец. усе і Бог) - філософсько-релігійне вчення, за яким Бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з нею або з її субстанцією.

Парадигма - (грец. paradeigma - приклад, взірець) - поняття, яке використовували в історії філософії і культури для характеристики примату ідеального над матеріальним.

Патристика - (лат. pater - батько) - один з провідних напрямів ідеології в епоху середньовіччя, що мав на меті тлумачення біблійних текстів, питань теології тощо.

Персоналізм - (лат. personalis - особистий) - течія у сучасній західноєвропейській філософії, яка розглядає особу як первинну реальність і найвищу духовну цінність.

Плюралізм - (лат. pluralis - множинний) - філософська концепція, за якою існує кілька або безліч незалежних субстанціональних первоначал або видів буття.

Раціоналізм - (лат. rationalis - розумний, від ratio - розум): 1) у широкому розумінні - філософський напрям, що протиставляє містици, теології, ірраціоналізмові переконання у здатності людського розуму пізнавати закони розвитку природи і суспільства; 2) напрям у теорії пізнання, який, на противагу сенсуалізові (емпіризмові), вважає єдиним джерелом і критерієм пізнання розум (теоретичне мислення).

Реалізм - (лат. realis - речовий, дійсний) - 1) термін, яким позначали своє вчення деякі матеріалісти, зокрема природодослідники; 2) у західній філософії початку XX ст. - сукупність філософських вчень і шкіл, які визначають незалежне від суб'єкта існування об'єкта, причому під об'єктом розуміють як матеріальні речі, так і ідеальні поняття.

Свідомість - властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільство, вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма відображення матерії.

Свобода - притаманна людині специфічна здатність діяти відповідно до своїх цілей та інтересів, які виражають переважно не наявну (вже здійснену), а майбутню, головним чином можливу, реальність.

Семіотика - (грец. semeiotike - пов'язаний зі знаками) - наука про різні системи знаків, які використовуються для передавання інформації.

Сенсуалізм - (лат. sensualis - чуттєвий, від sensus - почуття, відчуття) - напрям у теорії пізнання, який визнає відчуття єдиним джерелом знань. Протилежний раціоналізові.

Симулякр - поняття постмодернізму, яке означає: відображення базової реальності; воно приховує і спотворює базову реальність; воно приховує відсутність базової реальності; воно не має ніякого відношення до будь-якої реальності; воно є своїм власним чистим симулякром. Симулякр - це творчий монтаж імітованої реальності.

Синергетика - (грец. synergia - спільна дія) - науковий напрям, який досліджує процеси самоорганізації в природних, соціальних і когнітивних системах.

Скептицизм - (грец. skeptikos - недовірливий, той, хто досліджує) - філософське вчення, що піддає сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу.

Соліпсизм - лат. solus - один, єдиний та ipse - сам) - крайня форма суб'єктивного ідеалізму, згідно з якою єдиною реальністю є свідомість суб'єкта, його «Я», а об'єктивна дійсність - продукт свідомості.

Софізм - (грец. sophisma - судження, придумане хитро, майстерність, уміння) - логічний виверт, який навмисно імітує, наслідує формальну правильність мислення, щоб видати хибне міркування за істинне.

Суб'єкт - (лат. subjectum - те, що лежить в основі, підкладене) - носій певного роду діяльності; у теорії пізнання - свідомо істота, що пізнає.

Субстанція - (лат. substantia - сутність) - філософська категорія для позначення кінцевої основи всієї різноманітності явищ природи та історії, якою є саморух матерії.

Схоластика - (грец. schole - вчена бесіда, школа) - тип середньовічної філософії, цілком підпорядкованої релігії. Мала на меті обґрунтування, систематизацію і захист теології за допомогою раціоналістичних засобів.

Сцієнтизм - (лат. scientia - знання, наука) - світоглядна позиція, пов'язана з абсолютизацією позитивних аспектів впливу природничих наук на розвиток культури.

Теїзм - (грец. Theos - Бог) - релігійний світогляд, в основі якого лежить розуміння Бога як особи, що створила світ і втручається в його події.

Телеологія - (грец. telos - мета, кінець і ...логія) - вчення, за яким розвиток є здійсненням наперед визначеної мети, і все в розвитку природи і суспільства є доцільним.

Теологія - (грец. Theos - Бог і ...логія), богослов'я - вчення про Бога, побудоване на основі логіко-схоластичних тлумачень Святого письма. Теологія виступає догматичним обґрунтуванням, «теоретичним» змістом, серцевиною релігії.

Томізм - (лат. Thomas - Фома) - напрям філософії католицизму, заснований на вченні Фоми Аквінського.

Трансцендентальний - той, що зумовлює можливість пізнання.

Трансцендентний - той, що лежить поза межами свідомості й пізнання.

Універсалії - (лат. universalis - загальний) - філософський термін, який вживався для позначення загальних понять (стіл, люди) на відміну від одиничних (конкретний стіл, конкретна людина). Широко використовувався у середньовічній схоластиці.

Універсум - (лат. universum — світ, всесвіт) - філософський термін для позначення об'єктивного світу як цілісності, що перебуває в постійному саморусі й кожна частина якої є ланкою в нескінченному ланцюзі розвитку матерії.

Утопія - (грец. букв. неіснуюче місце) - термін, яким позначають ідеальні, науково необґрунтовані проекти вірцевого суспільного устрою.

Уявлення - чуттєво-наочний образ предметів, явищ дійсності, світу у цілому, який містить узагальнення суспільного та індивідуального досвіду людей.

Фальсифікація - (лат. falsificatus - підроблений) - навмисне спотворення, викривлення або неправильне тлумачення тих чи інших явищ, подій, фактів з корисливих міркувань.

Феномен - (грец. phainomenon - те, що з'являється) - явище, єдине в своєму роді, взяте в цілісності, в єдності з його суттю. Феномен як очевидна даність досягається за допомогою інтуїції.

Холізм - (лат. - цілий, увесь) - «філософія цілісності» - напрям у сучасній західній європейській філософії, який розглядає цілісність світу як наслідок творчої еволюції, що спрямовується нематеріальним і непізнаним «фактором цілісності».

Цивілізація - (лат. - громадянський, державний): 1) форма існування живих істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства; 3) відносно самостійне цілісне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі й часі, що може мати ієрархічні рівні (наприклад, антична цивілізація, римська цивілізація). Термін запровадив В. Р. Мірабо (1757 р.).

Ціле - інтегроване поєднання нових якостей, які не властиві окремим частинам, але виникають в результаті їхньої взаємодії у певній системі зв'язків.

VII. СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Алексеев П. В. История философии: учебник / Алексеев П.В. – М.: Проспект. 2008.
2. Бичко І.В. Історія філософії: підручник [для студентів вищих закладів освіти] / І.В. Бичко та ін. – К.: Либідь, 2001.
3. Бичко І.В. Філософія: курс лекцій / І.В. Бичко, А.К. Бичко, М. П. Бузький та ін. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1994. – 574 с.
4. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій / Горський В.С. – К.: Наукова думка, 1996. – 286 с.
5. Заїченко Г.А. Філософія / Заїченко Г.А. та ін. – К.: Вища школа, 1995. – 455 с.
6. Історія філософії на Україні. У 3 т. – Т. 1. / Нічик В.М., Горський В.С., Попович М.В., Лобовик Б.О., Зоц В.О. – К.: Наукова думка, 1987.
7. Історія філософії: підручник / Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. – К.: Либідь, 2001.
8. История философии: учебник для вузов; под ред. В.В. Васильева, А.А. Кротова и Д.В. Бугая. – М.: Академический Проект, 2005. – 680 с.
9. Кондзьолка В. Історія середньовічної філософії / Кондзьолка В. – Львів: Світ, 2001.
10. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс / Канке В.А. – М.: Логос, 1996.
11. Основы современной философии: учебник; ред. М.Н. Росенко. – СПб.: Лань, 2002.
12. Пунченко О. Філософія: навч. посіб. – [Видання друге, перероблене] / Панченко О., Черниш О. – Одеса: Астропринт, 2006.
13. Радугин А.А. Философия: курс лекций / Радугин А.А.. – М.: Центр, 1996.
14. Современный философский словарь. – М.: Одиссей, 1996.
15. Сучасна соціальна філософія: курс лекцій. – К.: Генеза, 1996.
16. Таранов П.С. 120 философов: жизнь, судьба, учение / Таранов П.С. – Симферополь: Таврия, 1995.
17. Філософія: курс лекцій. – К.: Вища школа, 1991.
18. Філософія: підручник. – Львів: Логос, 1995.
19. Философия: учебник. – Ростов-на Дону: Феникс, 1997.
20. Фролов И.Г. Введение в философию. – Часть 1, 2 / Фролов И.Г. – М.: Политиздат, 1989.
21. Філософія: підручник: [ред. І.Ф. Надольного]. – Київ, 1998.

Додаткова

1. Андрущенко В. Сучасна соціальна філософія / Андрущенко В., Михальченко М.І. – К., 1996.
2. Галич М. История доколумбовых цивилизаций / Галич М. – М.: Мысль, 1990.
3. Історія української культури: підручник. – К.: Либідь, 1994.
4. Ивлев Ю. В. Логика: учебник для вузов / Ивлев Ю. В. – М., 1992.

5. Колодний А. М. Рідна Українська Національна Віра / Колодний А. М. – К.: Світ Знань, 2002.
6. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник / Кремень В. Г., Ільїн В. В. – К.: Книга, 2005. – 528 с.

Інформаційні ресурси

1. Інтернет-сайт: <http://ia32.fatal.ru/src/file...predmet/Philisophy/slovnyk.doc>
2. Інтернет-ресурс: [1.http://buklib.net/books/32879/](http://buklib.net/books/32879/)
3. <http://subject.com.ua/philosophy/volinki/151.html>

Навчально-методичне видання

Ворніков Віктор Іванович

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Курс лекцій

В авторській редакції

Комп'ютерне верстання Ж.А. Гардиман